

A detailed oil painting of Friedrich Engels, showing him from the chest up. He has a full, grey beard and mustache, and is wearing a dark suit jacket over a white shirt and a dark bow tie. The background is a textured, brownish-grey color.

İlkay Meriç

Komünizmin
Ölümsüz
Savaşçısı

Engels

MarkSist
Sınıf Mücadelesinde **Tutum**

Engels: Komünizmin Ölümsüz Savaşçısı

İlkay Meriç

Kasım 2020-Eylül 2021

marksist.com

e-kitap dizisi: 4

Engels

Komünizmin Ölümsüz Savaşçısı

İlkay Meriç

İÇİNDEKİLER

Dünyaya onu değiştirmek için açılan bir çift mavi göz	2
İki kişilik dev orkestra ve eşsiz bir dostluk	8
“Avrupa'nın en bilgili adamı”	11
1842-1844: İngiltere'ye gidiş ve ilk eserler	17
“İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu”	23
Alman İdeolojisi'nden Komünist Manifesto'ya	29
1848-49 devrimleri ve Neue Rheinische Zeitung	37
1848 değerlendirmeleri ve dersleri	43
Alman İmparatorluk Anayasası İçin Kampanya	46
Almanya'da Köylü Savaşı	49
Almanya'da Devrim ve Karşı-Devrim	52
Gericilik dönemi ve “kürek mahkûmluğu”	56
Sınıf mücadelesi yükselişe geçiyor	63
“Kürek mahkûmluğu” sona eriyor	67
Fransa-Prusya Savaşı ve Paris Komünü	69
Enternasyonalin dağılması	74
Konut Sorunu	78
Otorite Üzerine	80
Gotha'da Lasalcılarla ilkesiz birliğe karşı Engels	81
Rusya'daki toplumsal ilişkiler üzerine	86
Oportünist uzlaşmacılığa karşı mücadele ve Anti-Dühring	89
Anti-Dühring: Gerçek bir Marksizm ansiklopedisi	92
Reformizmle mücadele	102
Bilimsel çalışmalara verilen önem ve Doğanın Diyalektiği	107

“Adı yüzyıllar boyunca yaşayacak, eserleri de”	114
Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni	118
Marx’ın mirasını gün ışığına çıkarma çabasıyla dolu günler	127
Dogma değil, yöntem sunan bir kılavuz	135
KAYNAKÇA	139

Bu yıl işçi sınıfının devrimci önderi Friedrich Engels'in doğumunun 200. yılı. Kapitalizme karşı verdiği devrimci mücadele ve işçi sınıfına bıraktığı komünist mirasla ölümsüzleşen Engels, işçi sınıfının kurtuluşu davasına adanmış 75 yıllık ömrü sona erdiğinde, yoldaşı Marx'la birlikte geriye muazzam bir devrimci mücadele kılavuzu bırakmıştı. O mücadele kılavuzu, yani Marksizm, o günlerden bu yana işçi sınıfına yol göstermeye devam ediyor.

Kapitalizmin gelmiş geçmiş en büyük kriziyle sarsıldığı ve bir çıkmaza saplandığı günümüzde, burjuva ideologlar, sermaye düzenini tehdit eden derin çelişkiler karşısında kapitalizme büyük bir "reset" atmanın kaçınılmazlığından dem vurarak emekçi kitleleri kısıtlı vaatleriyle oyalamaya çalışıyorlar. Oysa kapitalizmin geniş emekçi kitlelere kısıtlı bile sunamayacak kadar köhnemiş ve çürümüş olduğu gerçeğinin her alanda kendini çıplak bir şekilde gösterdiği bugün, insanlığın ve doğanın selameti açısından bu sömürü sisteminin vakit kaybetmeden yıkılması gerektiği gün gibi ortadadır ve Marksizm işte bu devrimci eylemin kılavuzudur.

Marksizmin doğuşuna ebelik eden döneme baktığımızda çok büyük çalkantıların eşlik ettiği bir tarihsel dönemle karşı karşıya olduğunu görüyoruz. Fransız Devriminin etkilerinin başta Avrupa olmak üzere tüm dünyaya yayıldığı, mutlak monarşilerin sarsıldığı bu süreç emekçi sınıflar içinde de tarihte görülmedik hızla altüstlüklerle, yıkımlara yol açmıştı. Burjuvazinin egemenliğindeki yeni sömürü düzeni kapitalizm emekçi kitlelerin kanı ve canı üzerinde yükselecek, ama aynı zamanda kendi mezar kazıcısını da büyütecek ve çok kısa zamanda ayağa kaldıracaktı. İşte tıpkı Marx gibi Engels de bütün Avrupa'nın devrim fırtınalarıyla sarsıldığı, ama aynı zamanda çağa uygun olarak fikir dünyasında da patlamaların yaşandığı böylesi bir tarihsel dönemde doğmuş, bu atmosfer onların kültürel ve felsefi açıdan şekillenmesinde birincil derecede rol oynamıştı. Proletaryayı tarih sahnesine fırlatan bu sert mücadeleler, onun iki büyük devrimcisinin ortaya çıkmasının da zeminini döşemişti.

Paul Lafargue'in dediği gibi, Marx'ın da Engels'in de anayurdu yoktu, onlar dünya vatandaşıydı! Onlar devrimci davanın ihtiyaçları neyi gerektiriyorsa onu yapmak için hiçbir sınır tanımadılar; *Komünist Manifesto*'ya nakşettikleri gibi vatanları enternasyonaldı! Uğruna her türlü fedakârlığa ve acıya katlandıkları dava, şu ya da bu ulustan işçilerin değil dünya işçi sınıfının toplumsal kurtuluş davasıydı. Kapitalist sömürü düzeninin her nefes alışında milyonlarca insanı soluksuz bıraktığı günümüzde, onların bıraktıkları mirasın büyüklüğü ve önemi çok daha geniş kitlelerce anlaşılır hale geliyor. Dünyanın üzerinde komünizm heyulasıyla birlikte Marx ve Engels'in ruhları da dolaşiyor; fabrikalarda, tarlalarda acı çeken, yığınlar halinde işsiz kalan yüz milyonlarca işçinin çığılığı, ezilen halkların "nefes alamıyoruz" feryatları, meydanları inleyen anti-kapitalist sloganlar hep o ruhu üflüyor. O ruh dünya devriminin ruhudur ve burjuvazinin döktüğü ecel terlerinden de görüldüğü üzere her geçen gün daha da yaklaşmaktadır!

Dünyaya onu değiştirmek için açılan bir çift mavi göz

Dostu Marx'tan sonra Engels'in modern proletaryanın en dikkate değer bilim adamı ve öğretmeni olduğunu vurgulayan Lenin, onun ölümü üzerine kaleme aldığı yazıda şöyle diyordu: "Onlar, insanlığı, onu halen ezmekte olan kötülüklerden kurtaracak olanın, yüce duygulu bireylerin iyi niyetli girişimleri değil de, örgütlenmiş proletaryanın sınıf savaşımı olduğunu gösterdiler. Marx ve Engels, bilimsel çalışmalarıyla, sosyalizmin, hayalcilerin bir buluşu olmadığını, ama modern toplumdaki üretici güçlerin gelişmesinin nihai amacı ve zorunlu bir sonucu olduğunu ilk açıklamasını yapanlardır. ... Marx ve Engels'in işçi sınıfına yapmış oldukları hizmetler, birkaç sözcük içinde şöyle ifade edilebilir: onlar, işçi sınıfına kendini bilmeyi, kendi bilincine ulaşmayı öğrettiler ve boş hayallerin yerine bilimi koydular. İşte bunun içindir ki, Engels'in adı ve yaşamı her işçi tarafından bilinmelidir."¹

Şurası açık ki, Engels'in 55 yılı aşan yetişkin hayatını ve eserlerini hakkıyla anlatmak için, Avrupa işçi ve devrimci hareketinin söz konusu dönemdeki tüm uğrak noktalarını, ilgili dönemin siyasi ve felsefi akımlarıyla ve bunların sınıf mücadelesi üzerindeki etkileriyle birlikte ayrıntılı bir şekilde ele almak gerekir. Böylesi bir çalışmanın bir yazıya sığdırılması doğal olarak mümkün değildir. Bununla birlikte özet halinde de olsa bir girişin mücadeleciler için

1 Lenin, *Friedrich Engels*, marksist.com

için yararlı olacağını düşünüyoruz. Bu çalışmamızda Engels'in hayatı ve eserlerinden kesitler sunmayı amaçlarken, anılarda, anmalarda vs. ona ilişkin anlatıların bir bölümünü anekdotlar olarak aktararak onu okurun gözünde daha canlı hale getirmeye çalışacağız.

İşçi sınıfının ölümsüz devi Engels, 28 Kasım 1820'de, Prusya Krallığının Ren eyaletindeki Barmen kentinde dünyaya gözlerini açtı. Babası bir dokuma fabrikatörüydü. Yaşadığı çevrenin karakteristik özelliğini yansıtan biçimde, çok dindar ve tutucu bir insandı. Filolog bir aileden gelen annesi ise daha açık fikirli, sevecen, neşeli bir kadındı. Engels'in edebiyata ve müziğe ilgisinin yanı sıra dil yeteneğini annesinden aldığı söylenir. Bunun yanı sıra, torununa sık sık Yunan ve Alman mitolojisinden hikâyeler anlatarak onun merakını kıskırtan lise müdürü dedesinin de Engels'in gelişimi üzerinde önemli etkileri olmuştu.

Friedrich'in üçü erkek yedi kardeşi vardı.² Fakat sadece o, ailenin geleneksel kalıplarına hapsolmayı ve babasının kendisine çizdiği hayatı yaşamayı reddedecekti. Friedrich küçük yaşlardan itibaren, sorgulayıcı zekâsıyla ve ilgi alanlarıyla, özellikle babası tarafından, Eleanor Marx'ın deyişiyle "çirkin ördek yavrusu" olarak görüldü. En büyük oğlunu kendi veliahtı olarak yetiştirmek isteyen bir burjuva baba için açık ki bunlar pek de takdir edilen özellikler değildi. Onun gerçekte bir "kuğu" olduğu ancak sınıfından koparak saflarına katıldığı ve kısa bir süre sonra bizzat şekillendirdiği devrimci mücadele içinde proletarya tarafından görülecekti.

O dönemde Almanya politik birliğini sağlayamamış bir ülkeydi. Alman konfederasyonu, irili ufaklı 36 prensliğe bölünmüş dağınık bir yapıya sahipti. Prusya ve Avusturya bu konfederasyonun en büyük iki devletini oluşturuyordu. Feodal soyluluk eski ayrıcalıklarını büyük ölçüde korurken tüm bunlar burjuvazinin ve kapitalist gelişmenin önünde ayakbağı olarak duruyordu. Buna karşılık Marx gibi Engels'in de doğup büyüdüğü Ren bölgesi kapitalist sanayinin en gelişmiş olduğu bölgeydi. Bu konumu onu modern sınıf çelişkilerinin de en yoğun yaşandığı yer haline getiriyordu. Burjuvazi ulusal birliği inşa edememenin sancılıları içinde kıvrılırken, toprağından kopup yığınlar

---

2 Kız kardeşlerinden Marie, onun en yakın olduğu kardeşi olacaktı. Barmen'den ayrıldıktan sonra onunla düzenli olarak yazışacaktı. Toplu Eserler'de yer alan bu mektuplar, Engels'in şiire, müziğe ve karikatüre ne kadar ilgili ve yetenekli olduğunu da göstermektedir.

halinde kentlere sürüklenen emekçiler de sefaletin pençesinde yaşam savaşı veriyordu. Özgürlükler üzerindeki baskı ve zorbalık Prusya Krallığını tıpkı Rus Çarlığı gibi Avrupa gericiliğinin sembolü haline getirmişti. Ren ise Fransa sınırında olması nedeniyle de Fransız Devriminden en çok etkilenen bölgeydi.

Bütün bu çelişkileri hissederek büyüyen Friedrich 14 yaşına kadar Barmen'in boğucu atmosferinde okula devam etti ve sonrasında Prusya'nın en iyilerinden biri olarak görülen Elberfeld Lisesine gönderildi. Engels'in doğup büyüdüğü Barmen'i de içeren Wuppertal kenti, Protestan mezhebinin en bağnaz akımlarından biri olan Pietizm tarikatının kalesiydi. Elberfeld Lisesinin yönetimine de bu koyu bağnazlık damgasını basmıştı. Dolayısıyla Engels'in okul idaresi ve öğretmenlerle çatışması orada da devam etti. Babası lise müdürünün tavsiyesiyle Engels'i bu müdürün denetimindeki bir yurda yerleştirirken onun dik başlıktan kurtulup "hizaya geleceğini" umuyordu. Ama öyle olmadı. Tarihe, eski dillere, edebiyata, müziğe, resme, matematik ve fiziğe düşkünlüğüyle ve bu alanlardaki başarısıyla sivrilen Engels, etrafına örülen gericilik duvarına hapsolmayı şiddetle reddetti. Ne var ki, lise son sınıfı okumaya hazırlanıp üniversitede ekonomi ve hukuk eğitimi alma hayalleri kurarken babası tarafından okuldan alındı. Babasının yazıhanesinde çalışmak zorunda bırakılan Engels bu durumdan hiç memnun değildi. Buradaki performansından da memnun olmayan babası bu kez oğlunu büyük bir tüccarın yanında çalışmak üzere kuzeydeki Bremen kentine gönderdi. Bu büyük kentte daha rahat soluk alma fırsatını bulan Engels, yabancı basını, politikayı ve edebiyatı takip etmek için çok daha elverişli bir ortama kavuştu.

1830'ların sonuna gelindiğinde Engels'in mutlakiyete karşı devrimci-demokrat yönelimi iyice netleşmişti. Mutlakiyetin mülk sahiplerini yoksullardan korumak için baskıya başvurduğunu ve dinden yararlandığını, ayrıca halkı aptallaştırmak için de her şeyi yaptığını görüyordu. Muhalif basından beğenip takip ettiği yazarların başında Heinrich Heine ve Ludwig Böme geliyordu. Bunların yandaşlarının bağlı olduğu "Genç Almanya" adlı akıma ilgi duyan Engels, bu akımın önde gelen isimlerinden biriyle tanışmasının ardından Hamburg'da çıkan *Telegraph für Deutschland*'da yazılar yazmaya başladı. 1839 Martı ve Nisanında yayınlanan altı yazı başlangıçta isimsiz, sonrasında ise takma isimle yazılmıştı. Engels henüz 18 yaşındaydı ama yaşından çok büyük bir gözlem ve analiz gücü olduğu daha bu ilk yazılarından bile anlaşılıyordu. "Wuppertal'dan Mektuplar" başlığıyla yayınlanan ikinci yazısın-

da, işçilerin yaşam ve çalışma koşullarının berbatlığını, içinde buldukları sefaleti, bu koşulların onları sürüklediği hastalıkları ve erken yaşta ölümleri ayrıntılı bir şekilde dile getiriyordu. Ama sadece bununla sınırlı kalmıyor, fabrika sahiplerinin acımasızlığını ve din sömürsünü de ortaya seriyordu:

“Alt sınıflar arasında, özellikle Wuppertal’daki fabrika işçileri arasında korkunç bir yoksulluk hüküm sürüyor; frengi ve akciğer hastalıkları inanılmayacak kadar yaygın; sadece Elberfeld’de, okul çağındaki 2500 çocuktan 1200’ü eğitimden yoksun bırakılıyor ve fabrikalarda büyüyor; sırf fabrikatörler onların yerini alacak yetişkinlere bir çocuğa ödedikleri ücretin iki katını ödemisler diye. Ama zengin fabrikatörlerin esnek bir vicdanları vardır ve bir eksik ya da bir fazla çocuğun ölümüne neden olmak bir Pietistin ruhunu cehenneme mahkûm etmez, özellikle de her Pazar iki kez kiliseye gidiyorlarsa. Zira fabrika sahipleri arasındaki Pietistlerin işçilerine en kötü davrananlar olduğu bir gerçektir; onlara sarhoş olma fırsatı vermeme bahanesiyle işçilerin ücretlerini düşürmek için mümkün olan her yola başvururlar...”³

Aynı şekilde küçük-burjuvazinin çelişkileri ve ikiyüzlülüğü de sergileniyordu bu yazılarda. Öte yandan bağnazlıklarını ve hangi sınıfa hizmet ettiklerini dile getirerek Kiliseye ve Calvinistlere de ağır eleştiriler yöneltiyordu Engels. Fabrikatörleri hedef aldığı ve dinle hesaplaşmaya başladığı bu yazılar egemen kesimlerin haliyle tepkisini çekecek ve yayınlandıkları gazeteye basınç bindirecekti.

Dünyayı kavrama ve yorumlama arzusunun yansıması olarak gelişen yoğun felsefe ilgisi Engels’i 1839 yılı sonlarında Genç Hegelcilerle buluşturacaktı. Hegel felsefesi, her ne kadar diyalektik yaklaşımıyla felsefe dünyasında çığır açsa da, anayasal krallık savunusuyla, Alman burjuvazisinin siyasal iktidarına geçişi temsil ediyordu. Hegel’in ölümünden sonra ortaya çıkan Genç Hegelciler ise onun idealizminden kopmamakla birlikte bu düşünsel akımı daha ileri bir noktaya taşımışlardı. Bunlar bir yandan dinsel tahakküme sert eleştiriler getirirken bir yandan da Fransız Devriminin yükselttiği devrimci fikirleri savunuyorlardı. Hegel okulunun sol kanadını oluşturan ve eğitimli gençler arasında son derece popüler olan bu felsefi akım, tüm bu özellikleriyle Engels’i de kendine çekmeyi başarmıştı.

Engels 1841’de Bremen’den ayrılıp Barmen’e geri döndü. Ama babasının ya-

3 Marx-Engels, *Collected Works*, c.2, s.10

nında çalışma fikri ona hiç cazip gelmiyordu. Bu yüzden askerlik hizmetinin gelmesini de fırsat bilerek başkent Berlin'e gitmeye karar verdi. Burada bir yıl gönüllü askerlik yaparken, bu üniversite kentinde entelektüel açıdan zengin olanaklara yakın olma fırsatına da sahip olacağını düşünüyordu. 1841 Eylülünde geldiği Berlinde 12. muhafız kıtasının topçu birliğine katıldı. Bu süreçte üniversitedeki felsefe konferanslarına ve derslerine de dinleyici olarak giriyordu.

Engels'in Berlin'e gelişinden kısa bir süre önce Berlin'den ayrılan Marx da Genç Hegelcilere katılmış ve burada öne çıkmıştı. Genç Hegelciler, Hegel'in her şeyin değişim halinde olduğunu söyleyen diyalektik ilkesinden hareket ederek bunu toplumsal ve politik olgulara yaklaşıma da taşımaya başlamışlardı. Dinin eleştirisini Prusya mutlakiyetinin eleştirisine doğru ilerleten bu akım, aslında Alman radikal burjuvazisinin sözcüsü olarak sivrilmekteydi. Onun idealist tarih anlayışı, kitlelerin tarihteki rolünü ve insanların pratik eylemlerini küçümseyen yaklaşımı da bu sınıfsal konumla örtüşüyordu. Bununla birlikte derin tartışmalarla sorgulama sürecini sürekli ilerleten gençlerin tümünü bu dar kalıplara hapsetmek mümkün değildi. Düşünce durduğu yerde durmuyordu. Bunu bilen burjuvazi, basının yanı sıra akademiye de kullanılarak bu devrimci gelişime ket vurmaya çalışıyordu. Engels'in üniversite kürsülerindeki konferanslarını takip ettiği Schelling'in, Hegel okulundan gelen fakat onu en gerici biçimde yorumlayan bir filozof olarak yapmaya çalıştığı da tam buydu.

Engels Schelling'in tezlerinin, akıl ve bilimden yüz çevirmekten, Alman gericilerinin konumlarını felsefi temele oturtmaya çalışmaktan, özgür düşüncüyü zincire vurarak yerine krallığa körü körüne boyun eğmeyi ve kölece hizmeti dayatmaktan başka bir şey olmadığını farkına vararak onu kıyasıya eleştirmeye girişti. Prusya Krallığının elinde kullanışlı bir araca dönüşen Schelling felsefesine karşı politik bir mücadele yürütülmesi gerektiği düşüncesiyle kaleme aldığı yazıları 1841 yılı sonunda *Telegraph für Deutschland*'da yayınlanmaya başladı. Ardından da bu konuda iki broşür kaleme aldı. Bu ünlü filozofa karşı açılan bayrak, gerici basını ayağa kaldırırken, Engels'in adının sadece Almanya'nın değil Rusya ve Polonya'nın ilerici basınında da duyulmasını sağladı. Engels bu süreçte, Schelling'i destekleyen Genç Almanya grubundan da ayrıldı. Genç Almanya temsilcilerini, tümüyle yazınsal bir çevre içine kapanarak politik yaşamdan ve ilerici felsefi ilkelerden uzaklaşmakla

eleştiriyordu. Bunu izleyen dönemde bir süre Bauer kardeşlerin de içinde olduğu Özgürler Derneği çevresiyle birlikte olacaktı.

1842 ilkbaharında Engels, muhalif burjuva demokratlar tarafından finanse edilip çıkarılan *Rheinische Zeitung*'a (Ren Gazetesi) başvurdu ve burada "Kuzey ve Güney Almanya Liberalizmi" başlıklı makalesi yayınlandı. Aynı yılın Ekim ayında Karl Marx bu gazetenin yazı işleri yönetimini üzerine alacak ve gazete tutarlı bir devrimci-demokratik hatta girmeye başlayacaktı. Engels, kendisinden üç yaş büyük olan Marx'la henüz karşılaşmamışsa da onu yazılarından ve dostlarının anlattıklarından tanıyordu. Her ikisi de yazılarıyla Prusya gericiliğine karşı sert bir muhalefet yürütüyorlardı. Politik atmosferi iyi koklayan ve yorumlayan Engels, Prusya'daki durumun 1789 devrimi öncesi Fransa'sına benzerliklerini fark ederek, Almanya'da yaklaşan devrim fırtınasını önceden görmüştü.

1842 Ekiminde askerlik görevi bitince Berlin'den Barmen'e dönen Engels, burada çok kısa bir süre kaldı ve Kasım ayında babasının ortağı olduğu Ermen ve Engels şirketinin fabrikasında çalışmak üzere İngiltere'ye doğru yola çıktı. Engels Barmen gibi bir yerde, babasının gerici çevresinde durmayı hiç istemiyordu. Babası ise onu Almanya'dan uzak tutarak devrimci radikalizmden de uzaklaştırabileceğini düşünüyordu. Bunun için Manchester'daki fabrikaya gitmesini istemişti. Engels bu yolculuk sırasında mola verdiği Köln'de *Rheinische Zeitung* bürosuna uğrayacak ve orada Marx'la ilk kez karşılaşması da gerçekleşmiş olacaktı. Doğrusu bu pek de sıcak bir karşılaşma sayılmazdı. Pek çok konudaki görüş ortaklıklarına rağmen o gün Marx'ın Engels'in de ilişkisini sürdürdüğü "Özgürler"e (Bauer kardeşler) karşı sert sözler sarf etmesi tartışmayı kızıştırmıştı. Bu sözlerin sertliği Bauer'lerle haberleşmeye devam eden ve onların birliğinden henüz kopmayan Engels'i rahatsız etmişti.

Marx'la o soğuk ilk buluşmanın ardından iki yıla yakın bir süre kaldığı İngiltere'de Engels *Rheinische Zeitung*'a makaleler göndermeye devam etti. Bu dönem Engels'in bilimsel sosyalizm yönünde attığı adımların sağlamlaştığı bir dönem olacaktı. Bu aynı zamanda felsefi açıdan da bir netleşme dönemi idi. Tıpkı Marx gibi Engels de idealizm durağında uzun süre konaklamayacak kadar parlak bir zekâya sahipti. Hegel'den materyalist temellerde kopan Feuerbach onlar için bir süre ara durak işlevi görse de, tutarlı ve kapsamlı bir materyalizmden yoksun olduğunu gördükleri o durağı çabucak aşacak ve bambaşka bir kulvara geçerek hayatlarının geri kalanını komünizm

mücadelesine adayacaklardı. Bu sorgulama ve kopuş süreci, 1844 Eylülünde Paris'te buluşmalarının ardından başlayan birliktelikleri süresince yürüttükleri ortak çalışmalarla nihayet olgunlaşmış, Marksist dünya görüşünün temel taşlarının döşenmesiyle sonuçlanacaktı. Engels bu buluşma için daha sonra şunları yazacaktı: “*Daha 1845 ilkbaharında, kendimizi Brüksel’de yeniden beraber bulduğumuz zaman, Marx tarihin materyalist teorisini bütünüyle inşa etmişti, yeni anlayışımızı her yönden ayrıntılarıyla geliştirmeye giriştik.*”

Marx ve Engels ortak çalışmalarıyla diyalektiği idealizmin tahribatından kurtarıp materyalizme uyarlamakla yepyeni bir çağır açacaklardı. İlerleyen yıllarda Marksist felsefenin pek çok klasik eserinde Engels’in de imzası olacaktı. Sözünü ettiğimiz ilk dönem çalışmalarının elyazmaları 1845’te basılmak üzere yayınevine gönderildiyse de, dönemin koşulları nedeniyle bu iş tamamlanamamıştı. Engels 1888’de yayınlanan *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu* adlı kitabına yazdığı önsözde bu konuya değinirken, Marx’ın “Biz, görüşlerimizi açıklığa kavuşturmak olan başlıca amacımıza vardığımız için, elyazmasını farelerin kemirici eleştirisine seve seve terk ettik” sözlerini hatırlatmaktadır.

Engels bu önsözde, söz konusu kitabı baskıya hazırlamadan önce eski elyazmalarına bakarken Marx’ın eski defterlerinden birinde, elyazması halinde onun meşhur “Feuerbach Üzerine Tezler”ini bulduğunu da belirtmektedir. Marx’ın 1845 baharında kaleme aldığı fakat uzun süre karanlıkta kalan “Feuerbach Üzerine Tezler”i yıllar sonra böyle bir tesadüf sonucunda ortaya çıkmış ve Engels’in yeni basılan kitabının ekler bölümünde yerini alarak dünyaya duyurulmuştur. Şöyle denmektedir bu tezlerin on birincisinde: “*Filozoflar dünyayı yalnızca değişik biçimlerde yorumladılar, oysa sorun onu değiştirmektedir.*” Marx ve Engels’in bundan sonraki tüm çabasını bu sözün işaret ettiği eylemle özetlemek mümkündür!

İki kişilik dev orkestra ve eşsiz bir dostluk

Marksizmin Marx’ın adıyla anılması kuşkusuz yersiz değildir. Engels’in de vurguladığı gibi, “kapitalist üretim biçiminin mekanizmasının kavranılması ve serimi nasıl olursa olsun başarılılabildi; bu mekanizmanın gelişme yasaları da bulunabilir ve açıklanabilirdi; ama bu uzun zaman alır ve parça parça yapılmış bir iş olurdu. Marx, bütün ekonomik kategorileri kendi diyalektik hareketleri içerisinde izleyebilme; bunların gelişme aşamalarını, belirleyici ne-

denleriyle bağlantılı olarak gösterme; tüm ekonomik yapıyı, tek tek parçaları karşılıklı olarak birbirini destekleyen ve belirleyen bilimsel bir anıt olarak yeniden kurabilme başarısını göstermiştir”.⁴ Engels’in kendisini “ikinci keman” olarak nitelendirmesinin nesnel zemini de budur:

“Bütün ömrüm boyunca ancak yapabileceğim şeyi yaptım, yani ikinci kemanı çaldım ve inanıyorum bu işi oldukça iyi becerdim. Ve yanımda Marx gibi parlak bir birinci keman olması beni sevindirmiştir. Şimdi birdenbire teori konusunda Marx’ın yerine geçip birinci keman çalmam isteniyorsa, böyle bir şey kusursuz bir biçimde olamaz, bunu da benden daha iyi duyumsayan bulunmaz. İçinde bulunduğumuz günler biraz hareketlensin de, o zaman Marx’ın kaybını tümüyle anlayacağız, onun hızlı hareket gerektiren anlarda her zaman doğru karar verip hemen püf noktasına varma yeteneğine hiçbirimiz sahip değiliz. Sakin zamanlarda ara-sıra olayların Marx’a karşı beni haklı çıkardığı olmuştur, ama devrimci anlarda onun yargısı hemen hiç şaşmazdı.”⁵

Ne var ki Engels Marx’ın ölümünün ardından katlarca artan sorumluluğunu hakkıyla yerine getirirken “birinci keman”lığı da ustaca yürütebileceğini kanıtlamıştır. Bu iki beynin eşsiz bir uyum içindeki ortak çalışmasının ürünleri düşünüldüğünde iki kemandan değil iki kişilik dev bir orkestradan söz etmek belki de daha doğrudur.

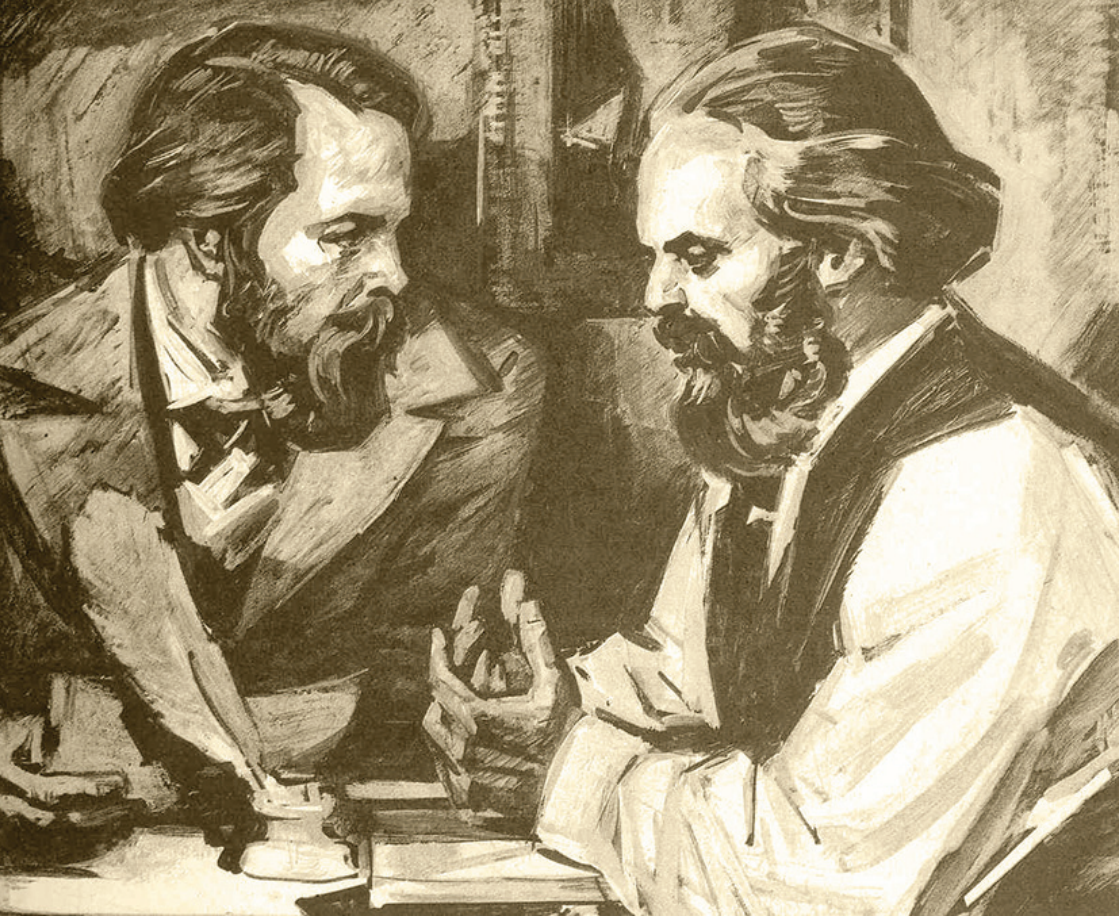
Şurası çok açık ki, bu birliktelik olmasaydı Marksizmin temellerinin böylesine sağlam atılması mümkün olamazdı. Biraktık bunu, zaman zaman açlık boyutuna varan derin bir

Engels, Marx ve kızlarıyla birlikte

4 *Marx-Engels Anıları*, Evrensel Yay., s.108

5 Engels, *Büro ile Barikat Arasında* (15 Ekim 1884 tarihli mektup), Sol Yay., s.161

yoksulluk içine düşen Marx ailesi, fiziksel varlığını bile Engels'in fedakârca yardımlarına borçluydu. Engels Marx ailesinin vazgeçilmez bir parçası haline gelmişti. En zorlu, en acılı günlerinde Karl ve Jenny Marx ancak yanı başlarında Engels'i bularak bir parça rahatlayabiliyorlardı. Ziyaretleri sabırsızlıkla beklenen Engels Marx'ın kızları için de ikinci bir baba gibiydi.

Marx ile Engels'in dostluğunun mitolojideki ölümsüz dostluklara benzetilmesi boşuna değildir. Bu dostluk, en derinlikli tartışmaları ve düşünceler kadar kişisel sorunları, duyguları vb. de içinde barındıran binden fazla mektubun her satırına da sinmiştir. Onlar için birbirlerinin görüşleri ve eleştirileri çok önemli ve değerliydi. Şöyle diyordu Marx, *Kapital*'in ilk formlarını Engels'e gönderirken: "*Senin bu konuda tatmin olman benim için dünyanın geri kalan kısmının söyleyebileceği herhangi bir şeyden çok daha önemli.*" Marx'ın ölümünün ardından basılmamış ya da yarım kalmış eserlerini baskıya hazırlama, elyazmalarını toplama işi de doğal olarak bu en yakın dosta kalmıştı.

Engels, en öncelikli görevini “*Mohr’un anısını ona yakışır tarzda ebedileştirmek, ilk olarak da yayınlanmamış yapıtlarının yayınlanmasını sağlamak*” olarak görüyordu. *Kapital*’in son iki cildinin yayına hazırlanmasıysa bu çabanın en zorlu kısmıydı. Bu eserin komünist mücadele için ne kadar önemli bir çalışma olduğunu bilen Engels, “*bu kitabın üstünde çalışmaya devam edeceğim, çünkü bu kitap, ona, kendisinin yarattığı, ve başka insanların Mohr için dikebileceği anıtlardan daha görkemli bir anıt dikecektir. Cumartesi günü 2 yıl oluyor. Hiç çekinmeden söyleyebilirim ki, kitabıyla uğraştıkça, sanki yaşamdaymış gibi ona bağlı kalmaya devam ediyorum*” diyerek dile getiriyordu dostuna olan büyük saygısını ve sevgisini. Bu zahmetli işin altından ustalikle kalkmayı başaran Engels, *Kapital*’in yayına hazırlanması için hiçbir fedakârlıktan kaçınmamıştı. Bu süreçte, derin bir bilimsel incelemede bulunarak on yıldır üzerinde çalıştığı kitabını da bir kenara bırakmıştı. *Doğanın Diyalektiği* adlı bu çalışması ancak ölümünden sonra derlenip var olduğu haliyle yayınlanacaktı.

Engels ve Marx, ortak bir dava için bir araya gelen iki büyük devrimciydi. Fakat frekansları öylesine tutmuştu ki, bu durum onları, tanıştıktan çok kısa süre sonra yoldaşlığın yanı sıra eşsiz bir dostluk ilişkisi içinde adeta bütünleştirmişti. Yaşamları ve çalışmaları birbirinden ayrılmaz bir ortaklık ve bütünlük gösteren bu iki kurucu liderimizin isimlerini her daim birlikte anagelişimiz işte bu yüzdendir.

“Avrupa’nın en bilgili adamı”

Her ne kadar dikkatini pek çok konuya dağıtması zaman zaman Marx’ı çileden çıkarsa da, onun “Avrupa’nın en bilgili adamı” diye nitelendirdiği Engels’in, çağının tüm aydınlarının ötesine geçen çok geniş bir ilgi alanı vardı. Aynı zamanda Marx’ın damadı olan Fransız sosyalist Paul Lafargue onun bu özelliğini şöyle anlatıyor:

“Engels’in bilgi edinmeye karşı yaklaşımı, bir konuda en küçük ayrıntılara kadar egemen olmadıkça o konunun peşini bırakmamak biçimindeydi. Bilgisinin kapsamı ve çeşitliliği konusunda bir fikri olan ve aynı zamanda canlı ve etkin bir hayat sürdürdüğünü hesaba katan bir insan onun bir «masa başı bilgisi» olmadığını da düşünürse, böylesine büyük bir bilgi birikimini kafasına nasıl sığdırdığına doğrusu hayret eder. Geniş kapsamlı bir bellek, olağanüstü bir çalışma temposu ile birlikte bir şeyi kavramada gösterdiği rahatlık onun

zihinsel yetileriydi. Hızlı ve çaba harcamıyormuş gibi çalışırdı. Dört bir yanı kitaplıklarla kaplı geniş aydınlık çalışma odasında, yerde bir kâğıt parçası bile bulunmazdı; masasında çalışmalarıyla ilgili kitaplar dışında bütün kitaplar yerli yerinde olurdu. Odası, bir bilgenin çalışma odasından çok sanki konuk kabul ettiği oda gibiydi.”⁶

Bilimsel ve teknik ilerlemeleri dikkatle takip eden Engels’in değişik bilim dallarına ilgisi ve yetkinliği, diyalektik materyalizmi bu alanlara uygulamasıyla taçlanmıştı. Doğa, tarih, fizik, kimya, dilbilim, ekonomi politik ve elbette askerlik alanı. Bu sonuncusuna yönelik ilgisi, 1848 devrimlerinin silahlı çatışmaları ve barikat savaşlarıyla doruğa tırmanmış ve onu adeta bir askeri strateji uzmanı haline getirmişti. 1848 devrimleri Almanya’ya da sıçrayınca, Engels, Prusya ve Reich birlikleri karşısında anayasayı savunma mücadelesi veren devrimci ordu saflarında bizzat cepheye gitmişti. Gidiş amacı, canlı ve gerçek haberleri *Neue Rheinische Zeitung* (Yeni Ren Gazetesi) aracılığıyla cepheden duyurmaktı. Ne var ki Engels çatışmalara bizzat katılmış, üstelik soğukkanlılığı ve gözünü budaktan sakınmamasıyla dikkat çekmişti.

Macaristan’daki devrimci savaş üzerine *Neue Rheinische Zeitung*’da yayımlanan ve daima doğru çıktığı için Macar ordusundaki yüksek rütbeli bir subayın kaleminden çıktığı öne sürülen yorumlar da bizzat Engels tarafından yazılmıştı. Paris Komünüyle sonuçlanan 1870 Prusya-Fransa savaşı sırasında da bir gazetede “Savaş Üzerine Notlar” adı altında imzasız yazılar yazmıştı. Engels’in bir hafta öncesinden Fransız ordusunun Sedan önlerinde yenileceğini söylemesi, bunları okuyanlarda onun bir askeri uzman olduğu kanaatini uyandırmıştı. Wilhelm Liebknecht’in anılarında dile getirdiği gibi, birinci sınıf askeri uzmanlar arasında ünü bayağı yayılıyordu. Oysa bu uzman kişiler, ismi belirsiz bu yazarın en azılı isyancılardan birisi olduğunun farkında değillerdi! Marx ailesinde ona “General” lakabının takılması da bu dönemde olmuştu. Liebknecht, “eğer o hayattayken bir devrim olursa elimizin altında bir askeri deha hazır” diyordu.⁷

Kuşkusuz onun bu konulara ilgisi gündelik politik analiz boyutunun çok ilerisindeydi. Askeri sistemlerle toplumsal ilişkiler ve üretici güçler arasında doğrudan bir ilişki olduğunu göstermesi, onun tarihsel materyalist yaklaşımının somutlandığı alanlardan sadece biriydi. Marx, 1857 Eylülünde yazdığı

---

6 *Marx-Engels Anıları*, s.111

7 *Marx-Engels Anıları*, s.166

mektupta, Engels'in "Ordu" başlıklı denemesini çok güzel bulduğunu belirttikten sonra şunları diyordu:

"Toplumsal ilişkilerle üretici güçler arasındaki bağ kavramımızın doğruluğunu, ordunun tarihinden başka hiçbir şey, bundan daha açık-seçik ortaya koyamazdı. Ekonomik gelişmede ordu genelde önemlidir. Örneğin, eski çağlarda ilk kez tam bir ücret sistemi geliştirilen yer ordudur. Benzer biçimde Romalılar arasında peculium castrense, ailelerde babalardan başkalarının da taşınabilir eşyaya sahip olmasının ilk yasal biçimidir. Durum, lonca sisteminde fabri [Roma ordusundaki zanaatkarlar] korporasyonları arasında da yaklaşık böyleydi; makinenin geniş ölçekte ilk kullanımı buradadır. Hatta öyle anlaşılıyor ki, metallerin özel değerleri ve para olarak kullanımları, başlangıçta, -Grimm'in taş devri geçtikten sonra- askeri önemlerine bağlı olmuştur. Bir sanayi kolu içinde işbölümü de ilkin orduda uygulanmıştır. Sivil toplum biçimlerinin tüm tarihi, çok çarpıcı biçimde bu noktada özetleniyor. Günün birinde olanak bulursan, konuyu bu açıdan da irdelemelisin."

Engels'in dile karşı da müthiş bir yeteneği vardı. Bir Komün sığınmacısı onun bu yeteneğini, heyecanlandığında kekeleyesine de takılarak, "Engels yirmi dilde kekeleyiyor" diyerek anlatmaktadır. Katıldığı uluslararası toplantılarda herkesle kendi dilinde konuşuyor ve yazıyordu. Anadili Almanca olan Engels, İngilizce, Fransızca, İspanyolca, İtalyanca, Latince, Yunanca, Lehçe gibi ondan fazla dili iyi düzeyde biliyordu. Farsça öğrenmeye başlarken Marx'a yazdığı bir mektupta şöyle diyordu: "*Gene birkaç haftadır, oryantal vıcığa saplanıp kaldığımdan, bu fırsatı Farsça öğrenmek için kullandım. Bir yandan doğuştan semitik dillere karşı duyduğum nefret, öte yandan 4000 kökü bulunan ve 2-3 bin yıl boyunca kendini geliştirmiş olan bu kadar geniş bir dilde, fazla zaman kaybetmeden bir şeyler yapmanın olanaksızlığı nedeniyle Arapça beni ürkütüyor. Buna karşılık Farsça dil olarak gerçekten çocuk oyuncağı. Şu allahın belası Arap abecesi olmasaydı -her 5-6 harf aynı biçimde yazılıyor ve sesli harfler yazılmıyor- o zaman 48 saat içinde tüm grameri öğreneceğimi öne sürerdim. ... Kendime Farsça için en fazla üç hafta ayırdım...*" (6 Haziran 1853)

Onun bunca dili öğrenmesindeki temel dürtülerinden biri, çalışmalarını başlatmak zorunda olduğu farklı dillerden kaynakları inceleyebilmektir. Ancak en az o kadar önemli gördüğü bir başka neden de işçi sınıfının devrimci mücadelesinin enternasyonal boyutuydu. Gönderdikleri parti yayını için

teşekkür ettiği Bulgar yoldaşlarına bu konuda şöyle diyordu: “Enternasyonalizmin gerekliliği her geçen yıl büyüyor. 1848’e kadar; batı ve orta Avrupa dillerini şöyle-böyle bilmek yeterli görünüyordu, ama şimdi öyle bir noktadayız ki, sosyalizmin doğuya ve güneydoğuya doğru yürüyüşünü izleyebilmek için bu yaşında Romence ve Bulgarca öğrenmek zorundayım.”⁸ Evet, Engels Romence ve Bulgarca öğrenmeye giriştiğini söylediği bu mektubu kaleme aldığı anda 73 yaşındaydı!

Zekâsı ve engin bilgisiyle dikkat çeken Engels, bir o kadar da alçakgönüllüydü. Onu tanıyanlar, yoğun çalışmalarına karşın dostları için daima zaman ayırmasından, yardımseverliğinden, konukseverliğinden, şakacılığundan etkilenirlerdi. Bulunduğu ortama neşe ve canlılık katardı. Onun bu yönü, ailesinden ayrıldığı çok genç yaşlardan itibaren kız kardeşine, annesine ve sonrasında elbette başta Marx olmak üzere dava arkadaşlarına yazdığı yüzlerce mektupta da yansımaları bulmuştur. Bu mektupların pek çoğunda dikkat çeken bir başka husus ise yine onun farklı bir yeteneğinin de göstergesi olan karikatürlerdir. Mektuplarında sözünü ettiği bazı olay ve durumları çizdiği karikatürlerle resmetmekten zevk alıyordu. Sadece mizah duygusunun değil çizgilerinin yetkinliği de dikkat çekiciydi.

O hiçbir zaman insanlara tepeden bakmaz, işçilerle, gençlerle ve diğer politik akımlardan sosyalistlerle kolaylıkla ilişki kurardı. Engels, içinden çıktığı burjuva sınıfla bağına daha gencecik yaşlarda hiç tereddütsüz koparmış, tüm benliğiyle işçi sınıfının devrimci safına geçmişti. Hayat arkadaşını da

Engels, Bulgarca öğrenirkenki durumunu kendi çizdiği karikatürde resmediyor

8 Engels, *Büro ile Barikat Arasında* (9 Haziran 1893 tarihli mektup), s.73

eski çevresinin tepkilerini zerrece umursamadan bu sınıfın içinden seçmişti. İngiltere'ye gittiği ilk dönemde tanıştığı ve aşkla bağlandığı Mary Burns, sıkı bir İrlandalı devrimci işçiydi. Onun genç yaştaki ölümünden sonra ikinci eşi olan Lizzy Burns de kız kardeşi Mary gibi devrimci bir işçiydi ve ne yazık ki o da daha ellisine gelmeden hayatını kaybedecekti. Engels, 1892'de yazdığı bir mektupta, on iki yıl önce kaybettiği eşi Lizzy'nin gerçek bir İrlandalı proleter kanı taşıdığını belirttikten sonra şöyle diyordu: "... yapısındaki o tutkulu sınıf duygusu benim için sonsuz bir değer taşır ve en kritik anlarda bana o «okumuş» ve «duygulu» burjuva kızlarının çıtkırıldıklıklarından, ukalalıklarından çok daha fazla güç verirdi."

İngiltere'deki evi dostlarının ve devrimci sürgünlerin başlıca uğrak noktalarından biriydi. Oraya gidip onunla sohbet etme, tartışma, güzel şaraplarından içme şansına sahip olanlar yaşadıkları o günü asla unutmazlardı. Marx'ın kızı Eleanor, onun özellikle gençlere sınırsız bir anlayışla ve sıcaklıkla yaklaştığını, affetmediği tek şeyinse kendini beğenmişlik ve benlikçilik olduğunu söylemektedir: "Eğer bir kimse, kendisine karşı kibirli ise, ve hele partisine karşı benlikçi ise, Engels'ten hiç merhamet beklemesin. Bunlar Engels için bağışlanmaz günahlardır." Onun bir başka özelliğine daha değinen Eleanor, "yeryüzündeki en kılı kırk yaran, görev duygusu, hele parti disiplini söz konusu ise çok güçlü olan bu insan hiçbir zaman katı olmamıştır" diyordu.⁹ Bununla birlikte, sevgisi, dostluğu büyük olan bu insanın öfkesi de büyüktü, ama çabuk sönerdi.

Yoldaşları her türden güçlük karşısında ona başvurur ve tam isabet olan tavsiyelerini dinlerlerdi. Marx gibi Engels de sadece büyük teorisyenler değil aynı zamanda büyük eylem insanları, büyük savaşçılardı. Daha 20'li yaşlarından itibaren işçi sınıfının mücadelesinin her safhasında yer alan, ama daha da önemlisi her olanağı bu mücadelenin örgütlerini yaratmak için kullanan enternasyonalist komünistlerdi. Her iki parlak zekâ da burjuvazinin hizmetine koşulsaydı büyük paralarla, kariyerlerle kucaklanırdı. Ancak onlar tüm zekâlarını, yeteneklerini ve bilgi birikimlerini hiç tereddüt etmeden komünizm davasının hizmetine sunmuşlardı. Komünist Birlik'ten Enternasyonale, 1848 devrimlerinden Paris Komününe ve sonrasına uzanan süreçte yürüttükleri mücadelelerle ve verdikleri eserlerle attıkları tohumlar, boy boy fidanlara dönüşüp koca bir komünist mücadele ormanını oluşturmuştur.

9 Marx-Engels Anıları, s.221

Engels, kendisiyle birlikte Marx ailesinin yaşamını da finanse edebilmek ve devrimci örgütlenmeye maddi katkıda bulunabilmek için babasının fabrikasında katlanmak zorunda kaldığı “kürek mahkûmluğu”na, örgütsel çalışmalarına ve bu alanın diğer sorumluluklarına rağmen uzun saatler boyunca çalışarak pek çok eser bıraktı geriye. Çartist hareketin liderlerinden olan ve dostluğu 1843 gibi erken bir tarihe dayanan George Harney, bu çalışkanlığı, *“Hyde Parkta yapılan büyük Sekiz Saatlik İşgünü gösterilerine katılmıştır; ama ben, formunda olduğu günlerde kendisinin ortalama işgününün on altı saatten az olmadığına inanırım”* diyerek anlatmaktadır. Marksizmin temelleri işte bu yoğun çaba, kahır ama her şeyden önce de ütöpik değil bilimsel temellere sahip sonsuz bir devrimci inançla atılmıştır.

Engels, Avrupa’ya yaptığı son yolculuk sırasında işçilere seslenirken şunları söylüyordu: “İçinde bulunduğum 50 yıl süresince hareket için herhangi bir şey yapabildiysem, karşılığında hiçbir armağan istemiyorum. Armağanın en güzeli sizlersiniz!... Biz bir devasa gücüz, bizden korkulacak, öteki büyük güçlere göre bize çok daha fazla şey bağlı. Benim övüncüm bu işte!”

Hayatını kaybetmeden beş yıl önce Rus yoldaşı Piyotr Lavrov’a yazdığı mektubunda ise şöyle diyordu: “Ensonu ikimiz de henüz fazla yaşlı sayılmayız, yaşamaya ve görmeye dönük ümidimiz var. Bismarck’ın yükselişini, doruğa varışını ve çöküşünü gördük, bizim ortak büyük düşmanımız olan Rus çarlığının yükselişinin ardından (artık başlamış olan) çürümesini ve sonal çöküşünü neden görmeyelim?”

Rusya’da 1917 Şubatında Çarlığın yıkılmasıyla başlayıp Ekiminde işçi sınıfının iktidarı ele almasıyla yepyeni bir çığır açan o büyük devrimi görmesi nasip olmasa da, adı ve anısı onun her anında yaşatılan işçi sınıfının bu büyük önderi 5 Ağustos 1895’te gırtlak kanseri nedeniyle hayata gözlerini yumdu. Son arzusu küllerinin denize savrulmasıydı. Bu vasiyeti yazın dinlenmek için gitmeyi çok sevdiği Eastbourne’de bir kayıkla denize açılarak küllerini denize bırakan yoldaşları Eleanor Marx Aveling, Edward Aveling, Eduard Bernstein ve Friedrich Lessner tarafından yerine getirilecekti.

Engels, yoldaşı Marx’la birlikte işçi sınıfına muazzam bir kılavuz bıraktı: Karanlıkta yolunu aydınlatacak ve onu kurtuluşa taşıyacak bir mücadele kılavuzu! Bir insan için bundan daha büyük bir onur, işçi sınıfı ve onun devrimci öncüleri içinse bundan daha büyük ve kıymetli bir miras düşünülebilir mi?

1842-1844: İngiltere'ye gidiş ve ilk eserler

Engels'in Barmen'den İngiltere'ye gidiş, Marksizmin temellerinin atılması ve işçi hareketinin uluslararası ölçekte ve komünist temellerde örgütlenmesi bağlamında çok önemli bir kilometre taşını temsil etmektedir. Zira İngiltere kapitalizmin ve işçi sınıfının en çok geliştiği ülke olmasının yanı sıra, Avrupa'nın dört bir yanından gelen sosyalistlerin buluşma noktası olması nedeniyle de sosyalist hareket açısından özel bir öneme sahipti.

Engels 1842 Kasımında gittiği İngiltere'de ilk kez gelişmiş bir işçi hareketiyle karşılaşmıştı. O dönemde yaşanan ekonomik krizin de etkisiyle işçi hareketi yükselişe geçmiş, grev dalgası büyüüp yayılmaya başlamıştı. Çartist hareket de gücünün zirvesindeydi. Engels'in kısa bir süre sonra bu hareketin temsilcileriyle tanışması, uzun sürecek bir dayanışmanın ve güç birliğinin de başlangıcını oluşturacaktı. İşçilerin ekonomik haklarının ötesinde genel oy hakkı gibi politik taleplerini de içeren yaygın bir mücadeleyi simgeleyen Çartistizm, İngiltere'de 1830'ların ortalarında doğan ve geniş kitleleri kapsayan ilk bağımsız proleter hareketti.

Engels İngiltere'deki ilk günlerinden itibaren oradaki siyasal duruma ve işçi hareketine dair gözlemlerini *Rheinische Zeitung*'a yazdığı makalelerde paylaşırken, hareketin zayıf karnının kendiliğindenlik ve örgütsüzlük olduğunu, Çartistlerin hareketin önderliğini çok geç ele geçirdiğini belirtiyordu. Aynı zamanda Çartistlerin parlamenter çoğunluğu ele geçirerek devrimi legal yollardan gerçekleştirme düşüncesinin temelsizliğini de dile getiriyordu. Bu makalelerin 29 Kasım 1842 tarihli ilki "İç Bunalımlar Üzerine İngiliz Görüşü" başlığını taşıyordu. Ertesi günün tarihini taşıyan "İç Bunalımlar" başlıklı makale ise "İngiltere'de bir devrim olanaklı ya da olası mı" sorusuyla başlıyordu. "İngiltere'nin geleceği bu soruya bağlı" diyen Engels, sınıfların, sanayinin, ekonominin durumunu özetleyip, buna rağmen her şeyin normal akışında olduğu düşüncesinin yaygınlığını dile getiriyordu. Çartistlerin legal yollardan devrim düşüncesinin "kendi içinde çelişkili" ve "pratikte olanaksız" olduğunu vurgularken, polislin sokağa dökülen binlerce işçiye nasıl saldırdığından ve hepsinin nasıl işe dönmek zorunda kaldığından söz ediyor ve ardından da başta sorduğu soruyu da yanıtlıyordu bu makalenin sonunda:

"Manchester'da binlerce işçinin, her biri çıkışlardan birini kapatan dört beş süvari tarafından köşeye kısırıldığı görüldü. «Legal devrim» her şeyi felç et-

mişti. Böylece her şey fiyaskoyla sonuçlandı; kısa bir süre sonra birikimleri tükenip yiyecek bir şeyleri kalmadığı için tüm işçiler işe geri döndüler. Bununla birlikte, mülksüzleştirilenler bu olaylardan yararlı bir şey kazandılar: barışçıl yollarla bir devrimin imkânsız olduğunun ve yalnızca var olan doğal olmayan koşulların zor yoluyla ortadan kaldırılmasının, soyluluğun ve sanayi aristokrasisinin radikal bir şekilde devrilmesinin proleterlerin maddi konumunu iyileştirebileceğinin farkına varılması. İngilizlerin kanunlara duyduğu içsel saygı nedeniyle şu anda bu şiddetli devrimden geri duruyorlar; ancak İngiltere'nin yukarıda tarif edilen pozisyonu göz önüne alındığında, işçiler arasında çok geçmeden genel bir yiyecek kıtlığı yaşanmasının önüne geçilemeyecektir ve o zaman açlıktan ölüm korkusu, kanun korkusundan daha güçlü olacaktır. Bu devrim İngiltere için kaçınılmazdır, ama orada olan her şeyde olduğu gibi, devrimi başlatacak ve gerçekleştirecek olan da ilkeler değil, çıkarlar olacaktır; ilkeler ancak çıkarlardan gelişebilir, yani devrim politik değil toplumsal olacaktır.”

Aynı günlerde kaleme aldığı diğer üç makalesinin başlığı ise “Siyasal Partilerin Pozisyonu”, “İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumu” (bunun daha sonra yazacağı kitapla ilgisi yoktur) ve “Tahıl Yasaları” idi. Bunlar Engels’in *Rheinische Zeitung*’daki son yazılarıydı. Zira mutlakiyetin ağır baskısı altındaki gazete 1843 Ocağında, yani bu yazılar yayımlandıktan birkaç hafta sonra yasaklanıp kapatılacaktı.

Engels o dönemde sık sık işçi mahallelerini, fabrika bölgelerini gezdi. İşten kalan zamanının neredeyse tamamını işçileri kendi evlerinde, gündelik yaşamlarında gözlemlemeye, içinde buldukları durum hakkında onlarla konuşmaya ayırıyor, verdikleri mücadelelere tanık olmak istiyordu. İşçi sınıfının durumuna ilişkin yakın gözlemlerde bulunma fırsatını yakaladığı bu gezilerin bazılarında İrlandalı genç bir işçi olan Mary Burns de eşlik ediyordu. Onun sayesinde, girilmesi hiç de kolay olmayan yerlere, işçi sohbetlerine katılması mümkün oluyordu. Kısa süre sonra Mary’yle ilişkisi onun ölümüne dek sürececek bir sevgiye ve birlikteliğe dönüşecekti.

Bu süreçte Çartist hareketin önderleriyle ve bu hareket içindeki işçilerle kurduğu ilişkiler, bu ülkedeki siyasal ve sınıfsal durumu kavramasında ona çok faydalı bir kapı açmıştı. Engels, Çartistlerin Manchester’daki tüm gösterilerine katılıyor, yayınlarını yakından takip ediyordu. Bir süre sonra da Çartist basında yazıları yayınlanmaya başlamıştı.

1843 baharında, Londra'da komünist Alman işçilerinin gizli örgütü Haklılar Birliği ile tanışması ise onun kısa bir süre sonra Marx ile birlikte yürütme-ye başlayacağı komünist örgütlenme faaliyeti açısından önemli bir basamak oluşturacaktı. Haklılar Birliğinin liderleri olan dizgici Karl Schapper, ayak- kabıcı Heinrich Bauer ve saatçi Joseph Moll'un karşılaştığı ilk devrimci pro-leterler olduğunu belirten Engels, pek çok konuda fikirlerine ve tutumlarına katılmasa da "bu üç gerçek insanın üzerimde bıraktıkları izlenimi hiç unut- mayacağım" demektedir.

Engels'in bu süre zarfında Almanya, Fransa ve İngiltere'deki çeşitli gazete-lerde çok sayıda makalesi yayınlandı. Marx ve Arnold Ruge'nin *Rheinische Zeitung*'un kapatılmasının ardından Paris'te Almanca olarak yayınlamaya başladıkları *Deutsch-Französische Jahrbücher*'de (Alman-Fransız Yıllıkla- rı) çıkan iki makalesi (Şubat 1844) bunlar arasında en önemlileriydi. Bunları takip eden iki makalesi ise Ağustos-Ekim 1844'te, Paris'te Almanca olarak yayınlanan ve Marx'ın da destek verdiği *Vorwärts* (İleri) gazetesinde çıkmış- tı. Bu dönemdeki makaleleri onun aynı zamanda eski fikirlerinden kopup materyalizme ve komünizme geçişini de belirgin bir şekilde yansıtmaktay- dı. Engels bu yazılarda burjuva ekonomi politikası diyalektik ve materyalist temellerde eleştirmekte, burjuva ve küçük-burjuva teorisyenlerden farklı ola- rak, kapitalist özel mülkiyet sistemini tarihsel gelişim çizgisi içinde ele alarak onun tarihsel zorunluluğunu, sınırlarını, çelişkilerini ve ortadan kaldırılması için radikal ve köklü bir devrimci değişimin gerektiğini savunmaktaydı.¹⁰

Aynı dönemde kaleme aldığı yazılardan biri de "Bir Ekonomi Politik Eleştiri- si Denemesi" başlığını taşıyordu. Marx'ın daha sonraki dönemdeki ekonomi yapıtlarına da ilham verecek çalışmalardan biri olan bu yazıda aynı zamanda Malthus'un yoksullukla birlikte her türlü kötülüğün kaynağı olarak nüfusta- ki artışı gösteren zırva teorisi de bilimsel temellerde eleştiriliyordu. Marx, bu yazının bilimsel sosyalizmin genel ilkelerinden bazılarını da formüle ettiğini belirterek onun öneminin altını çizecekti.

1844 Haziranında Almanya Silezyalı dokumacıların isyanıyla çalkalanıyor- du. Bu isyan Marx'ı da Engels'i de heyecanlandırırken, proletaryaya ve onun devrimci mücadeledeki rolüne olan güvenlerini ve inançlarını pekiştirecekti. Şöyle diyordu dostları Heine bu isyanın ardından kaleme aldığı o ünlü şiir- rinde:

10 *Friedrich Engels Biyografi*, Sorun Yay.

*Dokuruz ha dokuruz, senin sonunu dokuruz, gece gündüz,
inleyen tezgâhlarda mekiklerimiz savrula savrula,
sana kefen dokuruz, ey koca Almanya, sana kefen dokuruz,
dokuruz sana bir yuf, bir yuf daha, bir yuf daha,
dokuruz ha dokuruz, dokuruz ha dokuruz, dokuruz ha!*

Nitekim Engels 1844 Eylülünde Almanya'ya döndüğünde bu büyük toplumsal değişimi kendi gözleriyle görecekti. Almanya'ya dönmek üzere Manchester'dan ayrılırken, dönüş yolunda Paris'e uğrayarak Marx'ı ziyaret edecekti. Bu ziyaretle Engels'in Marx'la ömür boyu sürecek dostluklarının ve politik birlikteliklerinin tohumu da atılacaktı. On gün boyunca her gün bir araya gelerek, pek çok konuda tartışıp söyleşen ikili, tüm teorik konularda tam bir fikir birliği içinde olduklarını göreceklerdi. Köln'de soğuk bir havada gerçekleşen ilk tanışmanın üzerinden geçen iki yılda ayrı ayrı yürümüş ve işte şimdi aynı noktada büyük bir mutlulukla buluşmuşlardı. Bu tarihsel buluşma, ortak çalışmaları için de bir başlangıç noktasıydı. Engels Barmen'e döndükten sonra Marx'a yazdığı ilk mektubunda (Ekim 1844), Paris'te beraber geçirdikleri on günden aldığı keyfi ve duyduğu neşeyi büyük bir içtenlikle dile getiriyordu.

Engels Paris'teyken demokratik ve sosyalist hareketin temsilcileriyle, çeşitli ülkelerden gelen göçmen devrimcilerle tanışmıştı. Marx'la birlikte yaptıkları sohbetlerde bu devrimcilerle fikir alışverişinde bulunma fırsatı yakalamıştı. Almanya'ya döndüğünde de doğrudan oradaki sosyalist faaliyeti gözlemleme, geliştirme ve örgütleme işine yoğunlaşmıştı. Marx'a oradan yazdığı mektuplarda gözlemlerini ve düşüncelerini ayrıntılı bir şekilde dile getiriyordu. Ancak yine Marx'la birlikte öncelikli görevi, materyalizme ve komünizme düşman felsefi ve siyasi akımlarla hesaplaşmak olarak kararlaştırmışlardı. Bu çabanın ilk ortak ürünü "Kutsal Aile" olacaktı. Eser, Marx'ın üstlendiği bölümleri derinleştirip genişletmesiyle broşür boyutunu aşmış, böylece Engels'in yazmayı üstlendiği ilk bölümler genel bütün içinde daha dar bir kısım olarak kalmıştı.

Kutsal Aile ya da Eleştirel Eleştirinin Eleştirisi başlığını taşıyan ve Marx ve Engels'in ömür boyu sürecek işbirliğinin ilk ürünü olarak ayrı bir öneme sahip olan bu eser, siyasi alanda giderek etkin bir gerici rol oynamaya başlayan Genç Hegelcilerle hesaplaşma amacını taşıyordu. Bruno ve Edgar Bauer kardeşlerin temsilcisi olduğu bu felsefi akım, "eleştirel eleştiri" ekolü olarak ad-

landırılıyordu. “Kutsal Aile”, Bauer kardeşler ve onların izleyicilerine verilen mizahi addı. Lenin’in dediği gibi bunlar, bütün gerçeklerin üstünde, partiler ve siyasetin üstünde duran, bütün pratik eylemleri reddeden ve yalnızca çevredeki dünyayı ve orada meydana gelen olayları “eleştirel” bir biçimde seyreden bir eleştiri öğütüyorlar, proletaryayı eleştirel olmayan bir kitle olarak hor görüyorlardı.¹¹ Elif Çağlı’nın “Bu Dünyaya Marx Geldi” adlı broşüründe *Kutsal Aile*’ye ilişkin yazdıklarına kulak verelim:

“Bauer kardeşlerin eleştirisi aslında Hegel’in görüşlerini karikatürize ediyor, onun diyalektiğini solduruyor ve neticede Hegelci felsefeyi yoksullaştırmış oluyordu. Marx ve Engels’in dikkat çektiği üzere, «eleştirel eleştiri» akımı ile kurgusal felsefe doruk noktasına erişmişti. Örneğin Bruno Bauer, Fransız devriminin başarısızlığını gerçek dünyada (nesnel koşulların elverişsizliği ya da devrimcilerin yetersizlikleri, hatalı pratikleri vb.) arayacak yerde, devrime ilişkin fikirlerin başarısızlığına yüklüyordu. Bu değerlendirme tarzı tam anlamıyla gerçekler dünyasından uzaklaşmaktı. Eylemin belirleyici gücünü göz ardı edip, kurgusal felsefenin sırça köşkünde fikirlere her şeye muktedir bir yaratıcı rolü atfetmekti. Oysa fikirler kendi başlarına hiçbir şey gerçekleştirmezlerdi. Fikirleri yaşama geçirmek için, ellerinde gerçek güç bulunan ve pratikte hedefe doğru harekete geçmiş insanlar gerekirdi. Fikirler ancak sınıfın gerçek çıkarlarını temsil ettikleri zaman karşı tarafı yenme gücüne sahip olabilirdi; aksi halde her zaman yenilmeye mahkûmdular.

“B. Bauer, aslında halktan, kitleden nefret eden biriydi ve o nedenle de halkın özlemlerinin tipik bir yansıması olarak gördüğü sosyalizme karşı düşmanca bir tutum içindeydi. Kendi tutumunu haklı çıkarmak için de, tıpkı günümüz soytarılarının yaptığı gibi, tek tek işçilerin ya da işçi sınıfının verili andaki pasif durumunu kendi inançsızlığına gerekçe gösteriyordu. Buna dayanarak, bu insanlardan, bu kitleden, bu sınıftan bir hayır gelmeyeceğini ispata çalışıyordu. Marx bu budalaca yaklaşımla alay ederek dikkatleri gerçek olana çekti. Şöyle ki, sosyalizm hedefinin doğruluğu ve haklılığı işçilerin verili andaki durumuyla açıklanamazdı. Esas olan, şu ya da bu proleterin ya da hatta tüm proletaryanın o an için hangi bilinç düzeyinde olduğunu ve henüz kurtulmadığı yanılsamaları nedeniyle hangi yanlış siyasetleri benimsediğini bilmek değildi. Asıl olarak, proletaryanın kapitalizm altında nasıl bir sınıf olduğunu ve onun kendi nesnel varoluş koşulları nedeniyle neticede tarihsel olarak neyi

11 Lenin, *Friedrich Engels*

yapmak zorunda kalacağını bilmek gerekiyordu.”¹²

Elif Çağlı'nın da vurguladığı gibi, *Kutsal Aile* idealist felsefeye darbe indir-mekle kalmamış, diyalektik materyalizmin temellerini atarken idealist ta-rih anlayışını da yere sermişti. Bu eser Alman demokrat basınında “sosyalist dünya görüşünün bir ifadesi” olarak ilgi çekmişti.

Yukarıda da dile getirdiğimiz gibi Engels Almanya'ya döndüğünde çok be-lirgin bir toplumsal değişimle karşı karşıya kalmıştı. Marx'a yazdığı ilk mektubunda, Wuppertal'daki hızlı değişime, sanayideki büyük ilerlemeye dikkat çekerek “*kızgın ve öfkesini burnundan soluyan işçilerimizi bir kere hareke-te geçirdikten sonra Wuppertal'ı tanıyamayacaksınız*” diyordu. Komünist dü-şüncenin giderek yaygınlaştığına tanık olmanın sevincini yaşarken, bunu Marx'a yazdığı mektuplara da yansıtıyordu. Almanya'da aydınlar, gençler, iş-çiler gerek toplumsal sorunlara ilgi gerekse örgütlenme faaliyeti olarak büyük bir politik sıçrama içindeydiler. 19 Kasım 1844 tarihli mektubunda, “*bugün-lerde işçilerin yetiştirilmesi için dernekler kurmak üzere her yerde halka açık toplantılar yapıyoruz. Bizim Almanları harekete geçirmenin harika yolu bu; ayrıca maddiyattan başka bir şey düşünmeyen ot gibi insanların dikkatini de toplumsal sorunlara çekmeye yarıyor*” demekteydi Engels Marx'a. Yine bu mektupta, yeni doğacak bir eserin müjdesini de vermekteydi yoldaşına:

“Boğazıma kadar İngiliz gazetelerine ve kitaplara gömüldüm; İngiliz prole-terlerin içinde bulunduğu koşullar hakkındaki kitabımı yazıyorum. En güç işi, materyalin derlenip düzenlenmesi işini, bir iki hafta kadar önce tamamladığım için, kitabı Ocak ayının ortasına ya da sonuna kadar bitireceğimi sa-nıyorum. İngilizleri, işledikleri günahların uzun bir listesiyle birlikte teşhir edeceğim. İngiliz burjuvazisini, tüm dünyanın önünde, kitle halinde cinayet işlemekle, soygun yapmakla ve öteki suçları işlemekle suçluyorum. Bir de İn-gilizce önsöz yazıyorum; bu önsözü ayrıca bastıracağım ve İngiltere'deki parti liderlerine, yazarlara ve parlamento üyelerine göndereceğim. Bu ahbaplar beni anımsamak zorunda kalacaklar. Söylemeye gerek yok, semeri döverken eşeği kastediyorum; yani Alman burjuvazisini. Yeterince açık biçimde, Al-man burjuvazisinin İngiliz burjuvazisi kadar kötü olduğunu, yalnızca kötü çalışma koşulları altında işçi çalıştırma yöntemlerinde İngiliz burjuvazisi ka-

12 Daha ayrıntılı değerlendirmeler için bkz. Elif Çağlı, *Bu Dünyaya Marx Geldi*, marksist.com

dar cesaretli, tutarlı ve gelişkin olmadığını belirtiyorum.”¹³

Yazım halindeki bu kitabın adı *İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumu* olacaktı.

“İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumu”

1842’de gittiği İngiltere’de iki yıla yakın bir süre kalan Engels’in İngiliz kapitalizmine ve işçi sınıfına yönelik gözlemlerini derin bir inceleme ve araştırmayla birleştirmesi, onun ilk büyük eserinin ortaya çıkmasında somutlanmıştır. 1844 Eylülünde yazımına başlanan ve 1845 yazında Almanya’da yayınlanan bu kitap Alman basınında büyük bir yankı uyandıracaktı. İlerleyen yıllarda ünü Rusya, Avusturya, Polonya ve diğer ülkelere de yayılacak, pek çok ülkede işçilerin temel kitaplarından biri haline gelecekti. Orijinali Almanca olan ve İngilizce baskısı önce ABD’de (1887) yapılan bu eser, bizzat konusu olan ülkede yani İngiltere’de ancak 1892’de yayınlanacaktı.

Engels, proletaryanın klasik ülkesinin İngiltere olduğunu, bu yüzden onun her yönüyle ancak İngiltere’de izlenebileceğini dile getirerek başlıyordu kitabına. Böylece neden Almanya değil de İngiltere sorusuna da yanıt vermiş oluyordu. Lenin’in bu kitap hakkındaki sözleri, onun özgünlüğüne, önemine ve yarattığı etkiye dair güzel bir özet sunmaktadır:

“Engels’ten önce de, birçok kimse, proletaryanın acılarını yazmış ve ona yardımın gerekli olduğunu belirtmiştir. Proletaryanın *yalnızca* acı çeken bir sınıf olmadığını; aslında proletaryayı dayanılmaz bir biçimde ileri iten ve nihai kurtuluşu için savaşmaya zorlayan şeyin içinde bulunduğu utanç verici ekonomik durum olduğunu söyleyen *ilk* kişi *Engels*’tir. Ve savaşan proletarya *kendine yardım edecektir*. İşçi sınıfının politik hareketi, kaçınılmaz olarak, işçileri tek kurtuluşlarının sosyalizmde olduğunu kavramaya götürecektir. Öte yandan sosyalizm, ancak, işçi sınıfının *siyasal* savaşımının amacı olduğu zaman, bir güç olacaktır. Engels’in, İngiltere’de işçi sınıfının durumu üzerine yazmış olduğu kitabının temel fikirleri, şimdi düşünen ve savaşım veren proletaryanın tümü tarafından benimsenen, ama o zaman, tümüyle yeni olan fikirlerdir. Bu fikirler, İngiliz proletaryasının sefaletinin gerçeğe en yakın ve en çarpıcı görüntüleriyle dolu ve çekici bir üslupla yazılmış bir kitaba yerleştirilmişlerdi. Kitap, kapitalizmin ve burjuvazinin müthiş bir suçlamasıydı ve derin bir etki yarattı. Engels’in kitabı, modern proletaryanın durumunu en

13 Marx-Engels, *Seçme Yazışmalar*, c.1, Sol Yay.

iyi biçimde sergileyen bir belge olarak, her yerde anılmaya başlandı. Ve, gerçekten de, ne 1845'ten önce, ne de daha sonra, işçi sınıfının sefaletinin öylesine çarpıcı ve öylesine gerçek bir betimlemesi çıkmıştır.”

İşçi sınıfının içinde bulunduğu sefalet koşullarını çarpıcı bir şekilde anlatmakla yetinmeyen Engels, İngiltere’de kapitalizmin gelişimini 1700’lü yıllardan itibaren ele alırken, onun bir dizi temel yasasını ve emekçi sınıflar üzerindeki etkisini materyalist-diyalektik bir kavrayışla yorumlamaktaydı. Kapitalizmin doğasından kaynaklanan ekonomik bunalımlar; bunun çeşitli yönleriyle işçi sınıfı üzerindeki etkileri; makineleşmenin yol açtığı kitlesel işsizlik; kapitalistlerin işçiler arasındaki rekabeti ve işsizlerden oluşan yedek işçi ordusunu nasıl kendi çıkarları için kullandığı; kadın ve çocuk emeği sömürsü; meslek hastalıkları ve iş kazaları; burjuvazinin İrlandalı göçmenleri işçi ücretlerini düşürmek için kullanması; kentlerin durumu ve bunun insan sağlığı üzerindeki etkileri; sefalet içindeki işçileri vuran salgın hastalıklar... Engels kitabında tüm bunları ve daha fazlasını derinlikli biçimde ele alıyordu.

Nitekim Marx da *Kapital*’de “İngiltere’de büyük sanayinin başlangıcından 1845’e kadar gelen dönem üzerinde yer yer durduğunu ve bu konuda Friedrich Engels’in İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumu eserini okuyucuya öğütlediğini” belirterek, pek çok kez atıfta bulunduğu bu kitabın ve Engels’in hakkını şöyle teslim edecekti:

“Engels’in kapitalist üretim tarzının ruhunu ve özünü ne kadar derinliğine

kavramış olduğunu 1845'den bu yana yayınlanmış bulunan Factory Reports (Fabrika Raporları), Reports on Mines (Madenler Hakkında Raporlar) vb. göstermiş bulunuyor; onun eserini on sekiz-yirmi yıl sonra yayınlanmış olan Children's Employment Commission'un (Çocuk İstihdamı Komisyonu'nun) resmî raporları (1863- 1867) ile şöyle bir karşılaştırmak bile Engels'in durumu ayrıntılarıyla birlikte ne kadar hayret edilecek bir isabetle tarif etmiş olduğunu görmeye yeter.”¹⁴

Çeşitli sanayi kollarının yanı sıra tarım ve madenlerde çalışan işçilerin durumunu da ayrıntılı olarak sergileyen Engels, kapitalist üretimin sınıfları keskin bir şekilde böldüğünü ve çelişkileri derinleştirdiğini ifade ediyordu. İngiliz işçi sınıfıyla İngiliz burjuvazisinin apayrı dünyalara mensup olduklarını anlatırken, işçilerin başka lehçelerle konuştuklarını, başka düşünceleri ve idealleri, başka gelenekleri ve ahlâk ilkeleri, burjuvazinininkinden farklı bir dinleri ve politikaları olduğunu dile getirmekteydi. Öte yandan kapitalizmin yaratıp büyüttüğü bu sınıf burjuvaziye haklı olarak korkutuyordu. Zira işçilerin bir sınıf olduklarını, bir bütün olduklarını hissetmeye, tek tek bireyler olarak zayıfsalar da birleştikleri zaman bir güç haline geldiklerini algılamaya başlamaları onları burjuvaziden ayırıştırmakta ve bir bilinç uyandırmaktaydı. Büyük kentlerin işçi hareketinin doğum yerleri olduğuna, işçilerin kendi koşulları üzerinde düşünmeye ve o koşullara karşı mücadele vermeye ilkin oralarında başladıklarına; proletarya ile burjuvazi arasındaki karşıtlığın ilkin büyük kentlerde kendini ortaya koyduğuna; sendikalar, Çartizm ve sosyalizmin orarlardan çıkarak ilerlediğine dikkat çekmekteydi Engels.

İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu, ilerleyen yıllarda Marksist yazının başta *Komünist Manifesto* olmak üzere pek çok eserine zemin teşkil edecek kıymetli değerlendirmelerle doludur. Bu kitapta Engels'in genç yaşına rağmen yaptığı derinlikli gözlemler, son derece önemli tahlillerle taçlandırılmıştır. Ziyadesiyle yaygın olan küçük-burjuva sosyalistlerden farklı olarak, o, sanayi işçilerinin sınıfın öncü kesimleri olduğu sonucunu çıkararak devrimci mücadele açısından kazanılması gereken asıl unsurlara işaret etmektedir: “*Bu fabrikalarda çalıştırılanlar, İngiliz işçilerin en zeki ve en enerjik olanıdır, ve dolayısıyla da en huzursuz ve burjuvazinin en çok nefret ettiği kesimdir. Bir bütün halinde davranırlar ve nasıl ki onların patronu sanayiciler, özellikle Lancashirelilar, burjuva ajitasyonunun önderliğini yürütürlerse, pamuk işçi-*

14 Marx, *Kapital*, c.1, Yordam Yay., s.236, 56 nolu dipnot

leri de seçkinlikleriyle işçi hareketinin önünde yürürler.”

Engels işçi hareketinin tarihsel ilerleyişi içindeki basamaklarını da ortaya sermişti: Bir tepki olarak suç işlemek, makine kırıclılık, gizli birliklerin ortaya çıkması, örgütlenme hakkının kazanılmasından sonra savaş okulları olarak sendikaların ve grevlerin öne çıkması, nihayetinde de işçi sınıfının politik hareketinin gelişmeye başlaması. Engels bu son noktada Çartizmin rolünü de ele almaktaydı: “*Sendikalarda ve grevlerde, karşı çıkış hep yalıtılmış durumda kalmıştır: tek tek burjuvayla savaşan tek tek işçi grupları ya da şubeleri idi. Eğer çatışma genelleştiyse, bu seyrek olarak işçilerin böyle niyet etmesinden ötürü olmuştur; bile bile böyle yapıldığı zaman da tabanında Çartizm vardı. Ama Çartizmde, burjuvaziye karşı ayağa kalkan ve her şeyden önce siyasal güce, burjuvazinin kendisini koruduğu kaleye saldıran, tüm bir işçi sınıfıdır.*”

Owen’la başlayan ütöpik sosyalizmi ise burjuvaziye karşı çok özenli davranıp proletaryaya büyük haksızlık etmekle, tepeden tırnağa yumuşak başlı ve barışçıl olmakla, yerleşik düzeni kabul etmekle, kamuoyunu kazanma dışındaki tüm yöntemleri yadsımakla eleştirerek şöyle demekteydi: “*Alt sınıfların karşılaştığı ahlâk çöküntüsünden yanıp yakılıyorlar; ama eski toplumsal düzenin çözüldüğündeki ilerletici öğeyi göremiyorlar ve özel çıkarların neden olduğu çürümüşlüğü ve mülk sahibi sınıflardaki ikiyüzlülüğün daha büyük olduğunu kabule yanaşmıyorlar. Tarihsel gelişim diye bir şeyi itiraf etmiyorlar; ulusu, siyasal gelişimin, dönüşümü olanaklı ve gerekli hale getireceği noktaya kaçınılmaz yürüyüş yoluyla değil, ama bir gecenin içinde ve hemencecik komünizme ulaştırmak istiyorlar. Doğru, emekçinin burjuvaya neden öfke duyduğunu anlıyorlar, ama bu sınıf nefretini verimsiz buluyorlar; oysa işçiyi hedefe yakınlaştıracak tek moral dürtü bu. Bunun yerine, İngiltere’nin bugünkü konumunda çok daha verimsiz olan bir insanseverlik ve sevgi öğütüyorlar.*”

İngiltere’de açık bir toplumsal savaş kol gezerken, bu savaşı barış ve insanseverlik maskesi arkasında ikiyüzlüce yönetmenin burjuvazinin çıkarına olduğu şüphe götürmezdi. Emekçiler için yararlı tek şey gerçek durumu çırılçıplak ortaya koymak ve bu ikiyüzlülüğü yıkmaktı. Burjuvazinin işçilere karşı gizlice ve haince yaptıkları saklanıp gizlenmeden açıkça ortaya konmalıydı. Nitekim Engels, bu kapsamlı çalışmasının son bölümünde, “devrim mutlaka gelecek, barışçıl bir çözüm için vakit artık çok geç” derken yakın vadeli bir

kehanette bulunuyordu: “*Sınıflar giderek daha keskince bölündü, direniş ruhu işçilere işliyor, kızgınlık kabarıyor, daha önemli çatışmalarda gerilla kavgaları yoğunluk kazanıyor ve yakında çok küçük bir itme, çığı yuvarlamaya yetecek. İşte o zaman, tüm ülkede şu savaş narası yankılanacak: «Saraylara savaş, kulübelere barış!»* – ama o zaman da zenginin sakınması için çok geç olacak.”

Engels, bu satırların kaleme alınmasından yaklaşık elli yıl sonra yazdığı İngilizce baskıya önsözde, kitaptaki kehanetlerden birkaçının yanlış çıktığını belirtirken, bunu da onlar arasında sayıyor ve gençlik heyecanına bağlıyordu. Engels bu kitabı yazdığında henüz 24 yaşındaydı. Bu nedenle böylesi bir eserde gençlik heyecanının, eski fikirlerin kalıntılarının ve teorik eksikliğin yansımalarının olmasından daha doğal bir şey olamazdı. Ama bu faktörlere rağmen söz konusu eksiklikler asgari düzeydeydi ve bu da onun dehasının sonucuydu.

Engels'in yine bu önsözde belirttiğı üzere, bu kitabın yazıldığı dönemde henüz bilimsel sosyalizm, yani Marksizm ortada yoktu. Ama bu kitap onun embriyon olarak gelişiminin aşamalarından birine işaret etmekteydi; elbette atalarının izlerini taşıyarak. Kitaptaki “komünizmin yalnızca işçilerin sorunu değil, bir insanlık sorunu olduğu” yönündeki ifade de bu izlerin yansımasydı. Buna ilişkin olarak şöyle diyordu Engels:

“... insan embriyonu ilk evrelerinde balık olan atalarının solungaç kemerlerini nasıl yeniden üretiyorsa, bu kitap da her yerinde [modern sosyalizmin] atalarından biri olan Alman felsefesinden modern sosyalizmin çıkışının izlerini taşır. Komünizmin, yalnızca işçi sınıfının parti öğretisi olmadığının, kapitalist sınıf dahil olmak üzere tüm toplumun, bugünkü dar koşullarından kurtuluşunun teorisi olduğunun sıkı sıkıya vurgulanması da işte bundan ötürüdür. Bu soyut olarak yeterince doğrudur ama pratikte kesinlikle yetersiz ve hatta bazen daha da kötüdür. Varlıklı sınıflar yalnızca herhangi bir kurtuluş gereğı duymamakla kalmayıp işçi sınıfının kendini kurtarmasına da kararlı biçimde direndiklerine göre toplumsal devrimin tek başına işçi sınıfı tarafından hazırlanıp başarılması gerekiyor. 1789'un Fransız burjuvası da burjuvazinin kurtuluşunun, tüm insan soyunun kurtuluşu demek olacağını ilan etmişti; ama soylular ve din adamları bunu görmüyordu; o sıralarda feodalizmle ilgili olarak soyut tarihsel bir doğru olan bu önerme, kısa sürede basit bir duygusalılık [sentimentalism] durumuna geldi ve devrimci savaşımın alev-

leri arasında yitip gitti. Ve bugün, kendi üstün konumlarının «yansızlığı» ile işçilere, sınıf çıkarlarının ve sınıf savaşımalarının çok üstüne çıkmış ve rakip iki sınıfın çıkarlarını daha üst bir insanlıkta uzlaştırmaya yönelmiş bir sosyalizm öneren insanlar ya henüz çok şey öğrenmesi gereken cahillerdir, ya da işçilerin en korkunç düşmanlarıdır – kuzu postuna bürünmüş kurtlardır.”¹⁵

Söz konusu önsözde, İngiltere'nin kapitalist sömürünün ilk gençlik dönemini geride bıraktığına ama başka ülkelerin oraya henüz geldiklerine de dikkat çekilmektedir. Bunun da ötesinde, “işçi sınıfının sefil durumunun nedeni, o ufak-tefek yakınma konularında değil, kapitalist sistemin kendisinde aranmalıdır” denerek meselenin özüne vurgu yapılmaktadır. Bu önsöz, yaklaşık 50 yıllık bir süreçte kapitalizmin geçirdiği evrimi özetlemesi, onun gelgeç tarihsel görüngülerine değil içkin yönlerine odaklanılması gerektiğini vurgulaması ve diğer pek çok husus bakımından son derece önemlidir.

Eleanor Marx 1890'da Engels'in 70. yaş günü vesilesiyle kaleme aldığı yazıda, *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu*'nun aradan kırk yıl geçtiği halde halen geçerliliğini koruduğunu belirtirken, “İngilizce çevirisi çıktığında bu ülkedeki işçiler bu kitabın daha yeni yazıldığını sanmışlardır” demektedir.

İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu, Engels'in beklediği ve dilediği üzere burjuvaları fazlasıyla kızdırmıştı. Bunlar arasında kuşkusuz babası da vardı. O günlerde arkadaşı Georg Weerth, annesine yazdığı bir mektupta, Engels'ten ve kitabının yarattığı etkiden bahsederken şöyle diyordu: “*Ailesiyle korkunç bir fikir ayrılığı içerisinde; dinsiz imansız sayılıyor; zengin babası geçimi için gerekli tek kuruş vermeyecek. Ancak ben bu gencin olağanüstü bir zekâya ve akla sahip Tanrısal türden bir insan olduğunu biliyorum; gece gündüz işçi sınıfının iyiliği için çalışıyor.*”¹⁶

Bu çaba Engels'in de Marx'ın da ölümüne dek kesintisiz bir şekilde devam edecek ve iki büyük beyin sosyalizm mücadelesinde yolunu aydınlatmak üzere işçi sınıfına paha biçilmez eserler armağan edecekti. Geliştirdikleri materyalist diyalektikse vazgeçilmez bir bilimsel yöntem olarak aynı zamanda sosyal bilimlerden doğa bilimlerine tüm alanlarıyla bilimin, dolayısıyla insanlığın hizmetine sunulacaktı.

15 Engels, *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu*, Sol Yay.

16 *Marx-Engels Anıları*, s.227. Marx ve Engels'in yakın dostu ve yoldaşı olan Georg Weerth, Alman işçi sınıfının en önemli şairlerinden biri olacak, fakat genç yaşında hayatını kaybedecekti.

Alman İdeolojisi'nden Komünist Manifesto'ya

Almanya'da 1844 yazında yükselişe geçen işçi hareketi sosyalist faaliyetlerde de belirgin bir canlanmaya yol açmıştı. 1845 Şubatında Elberfeld'te Engels'in de örgütleyicileri arasında olduğu komünizm konulu toplantılar yapılmış ve bu toplantılar beklenenin üstünde bir ilgi görmüştü. Ne var ki komünizme duyulan ilgideki bu artışa, sosyalistlere yönelik polis baskısındaki artış da eşlik etmişti. Rejimin baskısı sadece Almanya içinde değil dışında da şiddetlenmiş, çeşitli ülkelerdeki politik göçmenler Prusya makamlarının bastırması sonucunda söz konusu ülkelerdeki yönetimler tarafından sıkıştırılmaya başlanmıştı. Bundan nasibini alanlardan biri de Paris'teki Marx olmuş, sınır dışı edilmesinin ardından ailesiyle birlikte Belçika'ya gitmek zorunda kalmıştı. O sırada sürekli polis takibinde olan Engels ise komünist faaliyetleri nedeniyle evde de giderek artan bir gerginliğe maruz kalıyordu. Bütün kasaba fabrikatör babanın komünist oğlundan söz ederken baba Engels, *"Bu durumun bir babayı ne denli kedere sürüklediğini hayal dahi edemezsin: Evvelce benim babam Barmen'deki Protestan cemaatine bağlıta bulunuyordu, sonra ben bir kilise inşa ettim, şimdi ise oğlum bunu yıkmakla meşgul"* diye dert yanıyordu bir dostuna.

Bütün bu koşullar altında Brüksel'deki yoldaşının yanına gitmek için can atan Engels, bu arzusunu Nisan ayında gerçekleştirip Marx'ın yerleştiği apartmanın yanındaki bir eve taşındı. Bu yeni ortam, iki devrimcinin materyalist tarih anlayışını geliştirdikleri kapsamlı bir felsefe çalışmasını birlikte yürütmelerini de olanaklı kılacaktı. Bu arada çeşitli gazetelerde yayınlanmak üzere yazılar yazmaya devam ediyorlardı. Marx'ın ekonomi çalışmaları için İngiltere'ye gitmesi gerekince Engels de ona eşlik etti. 1845 yazında gerçekleşen bu birkaç haftalık İngiltere yolculuğunda Engels Marx'ı Haklılar Birliği üyeleriyle ve Çartistlerin sol kanadıyla tanıştırdı. O günlerde düzenlenen bazı toplantılara da birlikte katıldılar. Bu toplantılardan birinde, Londra'da yaşayan göçmen sosyalistlerin uluslararası bir dernek kurmaları (Kardeş Demokratlar) kararlaştırılmıştı. Engels bunu "Londra'da Uluslar Şenliği" başlıklı makalesinde duyururken, "bugünün demokrasisi komünizmdir" diyor ve proletarya enternasyonalizminin ilkelerini de dile getiriyordu: *"Tüm ülkelerin proleterlerinin çıkarı tek ve aynı, düşmanı tek ve aynı, önlerindeki savaşım da tek ve aynıdır (...) Yalnız proletarya milliyeti ortadan kaldıracaktır ve yalnızca uyanan proletarya, çeşitli ulusların kardeşliğini sağlayabilir."*¹⁷

17 Friedrich Engels Biyografisi, s.67

Engels ve Marx Brüksel'e döndükten sonra, derinlikli felsefi eserlerinin en önemlilerinden biri olan *Alman İdeolojisi* üzerinde çalışmaya ağırlık vermişlerdi. Yaklaşık on ay sürecektir yoğun bir çabanın ardından ortaya iki ciltlik bir eser çıkmıştı. Hegel sonrası idealist felsefesinin eleştirisine yoğunlaşan ilk cilt, üç bölümden oluşuyordu. "Feuerbach. Materyalist ve İdealist Anlayışların Karşıtlığı" başlığını taşıyan ilk bölüm aynı zamanda kitabın en önemli bölümüydü. İkinci ve üçüncü bölümler Genç Hegelcilerin (Bruno Bauer ve Max Stirner) eleştirisine ayrılmıştı. İkinci cilt ise "hakiki sosyalizm" olarak anılan felsefi ekolün eleştirisini içeriyordu.

Alman İdeolojisi Marx ve Engels'in tam anlamıyla ortak eseri idi. Bilimsel komünizmin temeli olarak materyalist tarih anlayışını, yani tarihsel materyalizmi ilk kez bu denli bütünlüklü bir şekilde işledikleri bu kitap pek çok önemli konuya zengin açıklamalar getiriyordu. Ne var ki böylesi büyük bir öneme sahip olmasına rağmen yayıncı bulunamadığı için Marx ve Engels hayattayken basılamayacaktı. El yazmaları onlarca yıl karanlıkta kalan *Alman İdeolojisi* ilk kez 1932'de Almanca ve 1933'te Rusça olarak SSCB'de yayınlanacaktı.

"Her ne kadar Marx ve Engels, bu el yazmalarını farelerin kemirici eleştirisine

terk ettiklerini söylemiş olsalar da, bu metinlerde geliştirilen fikirler ilerleyen yıllar içinde Marksist külliyatın çok önemli bir yapıtaşını oluşturmuştur” diyen Elif Çağlı, *Bu Dünyaya Marx Geldi ve Marksizmin Aydınlatığı Gerçekler* başlıklı yazılarında bu eserin önemli hususlarına dikkat çekmektedir. Ayrıntılı bir özetle ele alınan bu hususları burada tekrarlamayıp, Elif Çağlı'nın söz konusu yazılarının okunmasını öneriyoruz.

Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi*'yle idealist felsefenin defterini dürmüş, insanlığın toplumsal gelişimini diyalektik ve tarihsel materyalizm temelinde ele alarak sosyalizmin ütopyadan bilime dönüştürülmesinde çok büyük bir adım atmışlardı. Marksizm dünyayı değiştirecek büyük eylemin kılavuzu olacaktı, ama bu eylemin sadece kitabı bir kılavuza değil devrimci bir örgüte de ihtiyacı vardı. Tam da bu yüzden Marx ve Engels, en az teorik çalışmaları kadar, işçi sınıfının uluslararası devrimci örgütlülüğünü sağlamak için de hummalı bir çaba içindeydiler. Şöyle demektedir Engels:

“Biz salt yeni bilimsel sonuçları kalın kitaplar halinde «bilgili» dünyaya fışıldamak amacını hiçbir zaman gütmüyorduk. Tam tersine, ikimiz de politik harekete çoktan girmiştik; uygar dünyada, özellikle Batı Almanya'da belli yandaşlarımız ve örgütlü proletaryayla artan ilişkimiz vardı. Düşüncemizi bilimsel temele oturtmakla görevliydik; Avrupa proletaryasını ve ilk önce Alman proletaryasını görüşümüze kazanmak da bizim için çok önemliydi. Ancak ne yapacağımızı kesin olarak bilirsek işe koyulabilirdik.”¹⁸

Bilimsel sosyalizmin teorik temellerini döşeme çabası, sosyalist hareketi burjuva ve küçük-burjuva etkilerden arındırmak üzere verilen ideolojik mücadeleyle iç içe yürürken, bu yeni görüşleri devrimci aydınların yanı sıra proletaryanın öncü kesimlerine ulaştırma ve onları örgütlenme uğraşı da hız kazanmaktaydı. Ve kuşkusuz Marx ve Engels'in bu çabalarına daha en baştan itibaren enternasyonalizm damgasını basıyordu. Elif Çağlı'nın dile getirdiği gibi,

“Onlar örgütlü devrimci mücadelenin ulusal ve uluslararası boyutları içeren sentezini ortaya koymuşlardı. Proletarya her ülkede ulusal ölçekte düzen karşıtı örgütlenmesini gerçekleştirirken, bu çabanın diğer ülkelerin işçileriyle enternasyonal mücadele birliği hedefiyle yol alması gerekiyordu. Kapitalist düzeni alaşağı edebilmek için, çeşitli ülkelerden proleterlerin devrimci ör-

18 *Friedrich Engels Biyografi*, s.74

gütlülüğünün üzerinde yükselecek bir enternasyonal birliğin inşasına ihtiyaç vardı. Marx ve Engels, bu amaç doğrultusunda bir çekirdek örgütlenmeyi gerçekleştirebilmek üzere 1846 yılında Brüksel’de Komünist Haberleşme Komitesini kurdular.”¹⁹

Brüksel’de çeşitli Avrupa ülkelerinden gelen çok sayıda politik göçmen bulunuyordu ve Marx ve Engels’in çevresinde Joseph Weydemeyer, Ferdinand Wolff, Wilhelm Wolff, Georg Weerth, Philippe Gigot gibi isimlerden oluşan komünistler yer alıyordu. Başta filoloji öğretmeni ve devrimci gazeteci Wilhelm Wolff olmak üzere bunların önemli bir bölümü ölene kadar Marx ve Engels’in yakın yoldaşları olarak kalacaktı. Brüksel’de kurulan Komünist Haberleşme Komitesinin yönetici çekirdeği üç kişiden oluşmaktaydı: Marx, Engels ve Gigot. Komitenin görevi çeşitli ülkelerdeki sosyalistler arasında haberleşme ve bilgi alışverişini sağlamanın, yayın faaliyetini koordine etmenin yanı sıra çeşitli siyasal sorunları tartışıp mücadele taktiklerini belirlemektir. Bu komitenin çabaları sonucunda Almanya’nın çeşitli bölgelerinde olduğu gibi Paris ve Londra’da da haberleşme komiteleri kurulmuştu.

Küçük-burjuva devrimciliğin etkin isimlerinden Alman terzi Wilhelm Weitling de Brüksel’e gelmesinin ardından bu komiteye katılan isimler arasındaydı. O dönemde oldukça popüler bir isim haline gelen Weitling, ütöpik bir sosyalizm anlayışına ve komploculuğa dayanan bir politik çizgiye sahipti. Marx ve Engels ise sosyalist hareketi proleter bir eksene ve bilimsel bir temelle kavuşturmaya çalışıyorlardı. Bu taban tabana zıt anlayışların şiddetli bir çatışmaya girmesi kaçınılmazdı ve öyle de oldu. Çok geçmeden komite ile Weitling’in yolları ayrıldı.

Komitenin ideolojik mücadele yürüttüğü bir diğer akım ise Marx ve Engels’in *Alman İdeolojisi*’nde de fikirlerini eleştirip çürüttükleri “hakiki sosyalistler”di. Bunların Haklılar Birliği içinde güç kazanmaya başladıkları haberlerinin gelmesi üzerine komite Engels’i Paris’e gönderme kararı almıştı. Bu akımla mücadele etmek üzere 1846 Ağustosunda Paris’e giden Engels 1848 başlarına kadar orada kalacaktı. Oradan İngiltere’de Çartistlerin yayın organı olan *Northern Star* için yazdığı makalelerde Fransadaki politik durumu da tahlil edecekti. Engels’in ideolojik mücadele yürüttüğü gruplardan biri de Proudhon yanlılarıydı. Marx, 1847’nin ilk yarısında yazdığı *Felsefenin Sefaleti* adlı kitabında Proudhon’un görüşlerinin sefilliğini ortaya serip bu

19 Elif Çağlı, *Bu Dünyaya Marx Geldi*

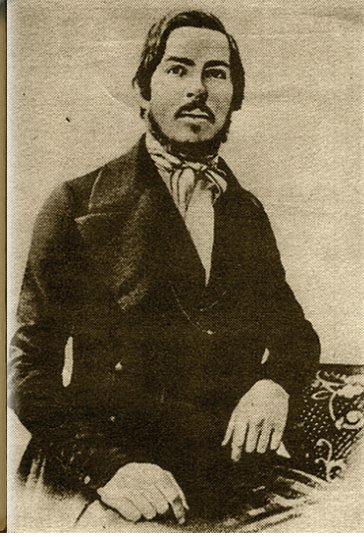
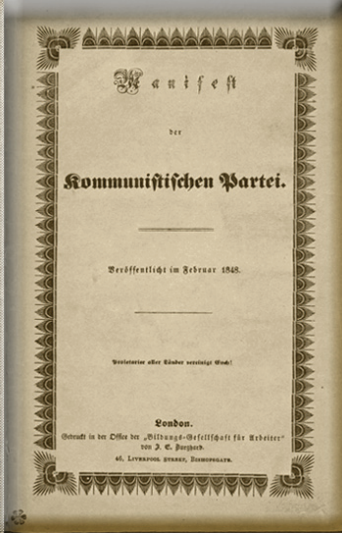
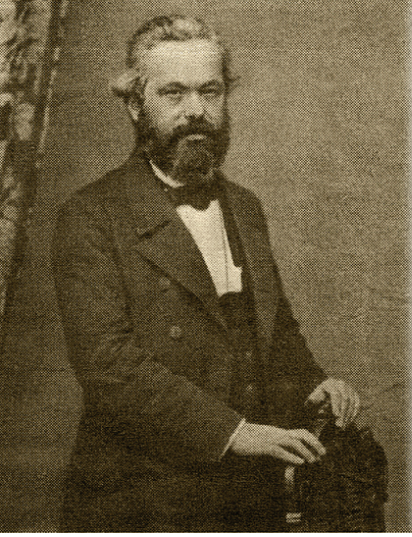
mücadeleyi doruğuna çıkaracaktı.

Engels Paris'te kaldığı bu süre boyunca yürüttüğü çalışmalarla işçi hareketi içindeki proletarya dışı akımların etkisini önemli ölçüde kırarken, kısa süre sonra yaratılacak komünist örgütün de temellerini sağlamlaştırmış oluyordu. Nitekim Lenin de “Alman Sosyal Demokrat İşçi Partisinin temeli bu sayede 67 yıl önce Paris'te atılmıştır” diyerek bu çalışmaların önemini vurgulamıştır.

Marksizmin kurucuları, yürüttükleri ideolojik mücadele ve geliştirdikleri teorik temeller sayesinde Çartist hareketin sol kanadı üzerinde de, Haklılar Birliğinde de önemli bir etki yaratmışlardı. Marx da Engels de bu örgütün fikrîsel netliğe sahip olmaması ve çeşitli küçük-burjuva akımların etkisinde kalması nedeniyle, daha önce kendilerine gelen katılım davetlerini reddetmişlerdi. Ne var ki 1847 Haziranında yapılacak kongre öncesinde gelen teklifi, örgütün yapı ve bileşimdeki değişim nedeniyle kabul etmişlerdi. Marx maddi sorunlar yüzünden Londra'ya gidemediği için Engels'in tek başına katıldığı bu kongrede örgütün adının Komünist Birlik olarak değiştirilmesi kararlaştırıldı. Elif Çağlı'ya dönelim:

“Bu örgüt, yeni tüzüğü, programı, bilimsel komünizme dayanan ideolojik ilkeleri ve enternasyonal mücadele perspektifiyle devrimci işçi hareketinin örgütlenmesinde tarihsel bir öneme sahip olacaktı. Kongre, bir sonraki kongrede kabul edilmek üzere tüzük taslağını belirledi ve programın temeli olarak da Engels'in kaleme aldığı «Komünist İman Yemini Taslağı»nın yerel örgütlerce incelenmesini kararlaştırdı. (...) Kongre, artık aşımış olan ve proleter sınıf çizgisini yansıtmayan kimliksiz «Bütün İnsanlar Kardeşler!» sloganının terk edilerek, yerine Marx ve Engels'in biçimlendirdiği «Bütün Ülkelerin İşçileri Birleşin!» sloganının geçirilmesini karar altına aldı.”

“Komünist Birlik'in ikinci kongresi de 1847 yılının sonlarına doğru yine Londra'da toplandı. Kongre daha önce taslak olarak hazırlanıp yerel örgütler tarafından tartışılan tüzüğü daha da geliştirilmiş biçimiyle kabul etti. (...) Komünist Birlik'in birinci kongresinde program taslağı olarak kabul edilen «Komünist İman Yemini Taslağı» daha sonra yine Engels tarafından revize edilmiş ve «Komünizmin İlkeleri» adlı yeni bir taslak ortaya konmuştu. Fakat bu taslakları yeterli bulmayan Marx ve Engels, ikinci kongrenin verdiği görev üzerine Komünist Manifesto'yu yazmak üzere kolları sıvamışlardı. 1847-1848 tarihlerinde kaleme alınan Manifesto bütün ülkelerin işçilerine, kendilerini ve insanlığı kapitalizmin esaretinden kurtaracak yolu gösteriyordu.” (age)

Burada, *Komünist Manifesto*'nun isim babasının da Engels olduğunu belirttim. İlk kongrede “Komünist İman Yemini Taslağı” adıyla kabul edilen program taslağı üzerinde çalışan Engels, 1847 Kasımında Marx’a yazdığı mektubunda şöyle diyordu:

“İman Tazeleme» üzerinde biraz daha düşün. Biz din kitabı üslubunu bir yana bıraksak ve şunun adına «Komünist Manifesto» desek daha iyi olacak diye düşünüyorum. Şöyle ya da böyle bunun içinde tarih de olacağına göre, şimdiki biçimi uygun görünmüyor. Ben burada hazırladığımı yanımda getireceğim, basit bir anlatı biçiminde, ama çarçabuk yazıldığı için kötü formüle edildi. (...) yaptığım hazırlık onaylanmaya henüz sunulmadı, ama ufak tefek bazı ayrıntıların dışında, en azından bizim görüşlerimize aykırı bir şeyleri içermeyen bir biçimde kabul edilmesini istiyorum.”²⁰

Komünist Manifesto'ya temel teşkil eden içeriğiyle de tarihsel öneme sahip Marksist metinler arasında yer alan “Komünizmin İlkeleri”ni Engels 1847 Ekiminde kaleme almıştı. “Komünizm nedir?” sorusuna “komünizm, proletaryanın kurtuluş koşullarının öğretisidir” yanıtıyla başlayan metin, proletaryanın ne olduğunu, nasıl doğduğunu, proleterin diğer emekçi sınıflardan (köleler, serfler, zanaatçılar) farklarını, sanayi devriminin ve toplumun burjuvalar ve proleterler olarak bölünmesinin sonuçlarını sorular ve cevaplar şeklinde ilerleterek işliyordu. Düzenli olarak yaşanan krizlerin büyük sanayi ve rekabetin koşullandırdığı aşırı üretim bunalımları olduğunu dile getiriyor ve büyük bir yıkıma yol açan bu hastalıklı yapıdan kurtuluş yolu olarak “yeni bir toplumsal örgütlenme”nin zorunluluğunu dile getiriyordu. Bu, *sınai*

20 Marx-Engels, *Seçme Yazışmalar*, c.1, s.43

üretimin artık birbirleriyle rekabet eden tek tek fabrika sahipleri tarafından yönetilmeyip, belli bir plan uyarınca ve herkesin gereksinimleri uyarınca toplumun tümü tarafından yönetildiği tümüyle yeni bir toplum örgütlenmesi olmalıydı. Büyük sanayinin ve onun olanaklı kıldığı sınırsız üretim genişlemesinin, toplumun her üyesinin bütün yeti ve yeteneklerini tam bir özgürlük içerisinde geliştirip kullanabilmesine yetecek miktarda zorunlu yaşam nesnelерinin üretildiği bir toplumsal düzeni yaratabileceğine dikkat çekiliyordu. Bunun için özel mülkiyetin kaldırılıp onun yerine bütün üretim araçlarının ortaklaşa kullanımının ve bütün ürünlerin ortak rıza ile dağıtımının zorunlu olduğunun altı çiziliyordu.²¹

Bu metinde Engels, işçi sınıfının gelişimini de, özel mülkiyetin kaldırılmasının koşullarını da materyalist bir tarih anlayışıyla ele alıyordu. Özel mülkiyetin ortadan kaldırılması yolundaki devrimin niteliğini, bu doğrultuda atılacak ilk adımları ve alınacak ilk önlemleri sıralarken, “böyle bir devrimin tek ülkeyle sınırlı olması olanaklı mıdır” sorusuna şöyle cevap veriyordu:

“**Hayır.** Dünya pazarını yaratmış olan büyük sanayi, yeryüzündeki bütün halkları, ve özellikle de uygar halkları öylesine birbirlerine bağlamıştır ki, her halkın başına gelecekler, bir ötekine bağlıdır. Ayrıca, büyük sanayi bütün uygar ülkelerde toplumsal gelişmeyi öylesine eşitlemiştir ki, bütün bu ülkelerde burjuvazi ve proletarya, toplumun iki belirleyici sınıfı, ve bunlar arasındaki savaşım da, günün temel savaşımı olmuştur. **Komünist devrim, bu yüzden, hiç de salt ulusal bir devrim olmayacaktır;** bu, bütün uygar ülkelerde, yani en azından İngiltere, Amerika, Fransa ve Almanya’da, aynı zamanda yer alan bir devrim olacaktır. Bu ülkelerin her birinde devrim; o ülkenin daha gelişkin bir sanayiye, daha çok zenginliğe, ve daha hatırı sayılır bir üretici güçler kitlesine sahip olup olmayışına bağlı olarak, daha çabuk ya da daha yavaş gelişecektir. (...) Bunun dünyanın öteki ülkeleri üzerinde de önemli etkileri olacak ve bunların daha önceki gelişme biçimlerini tamamıyla değiştirecek ve büyük çapta hızlandıracaktır. **Bu, dünya çapında bir devrimdir, ve dolayısıyla kapsamı da dünya çapında olacaktır.**”

Bu metinde komünistlerin dine ve aileye karşı tutumları, öteki siyasi partilere yaklaşımları gibi hususları da ele alan Engels, komünist topluma da genel hatlarıyla projeksiyon tutmuştu. “Komünizmin İlkeleri”nin taslağını oluşturduğu *Komünist Manifesto* ise işçi sınıfının ilk siyasal programı olarak 1848

21 Bkz. “Komünizmin İlkeleri”, *Seçme Yapıtlar*, c.1, Sol Yay.

Şubatında yayınlanacaktı.

Marx ve Engels'in ortak eseri olan *Komünist Manifesto*'nun 1848 Ocak ayı içinde hazırlanan Almanca elyazması Fransa'da patlak veren Şubat devriminden birkaç hafta önce Londra'da basımevine gönderilmişti. 1848 Haziran ayaklanmasından kısa süre önce de Paris'te bir Fransızca çevirisi yayınlanmıştı. İlerleyen yıllarda ise bu tarihi belge neredeyse bütün dillere çevrilerek tüm dünyaya yayılacaktı.

Manifesto "Bugüne kadarki bütün toplumların tarihi²² sınıf mücadeleleri tarihidir" cümlesiyle başlıyor ve bunun kapitalist toplumda proletarya ile burjuvazi arasındaki sınıf savaşımında somutlandığını serimliyordu. Burjuvazi üretici güçlerde muazzam bir sıçrama yaratmıştı, ne var ki yarattığı koşullarla süreç içinde kendi sonunu da hazırlamaya mahkûmdu: "*Burjuva üretim ve mübadele ilişkileri, burjuva mülkiyet ilişkileri, o dev üretim ve mübadele araçlarını peyda etmiş olan modern burjuva toplumu, büyüler yaparak çağırıldığı cehennem kuvvetlerine artık söz geçiremeyen büyücününün durumuna düşmüş bulunuyor. On yıllardır sanayinin ve ticaretin tarihi, modern üretici güçlerin modern üretim ilişkilerine karşı, burjuvazinin ve onun hâkimiyetinin yaşam koşulları olan mülkiyet ilişkilerine karşı isyanının tarihinden başka bir şey değildir.*"

İşçi sınıfının kurtuluşunun yine kendi eseri olacağını vurgulayan *Komünist Manifesto* burjuvaziye karşı şu unutulmaz savaş çağrısıyla sona eriyordu: "***Varsın hâkim sınıflar bir komünist devrim korkusuyla tütresin. Proleterlerin zincirlerinden başka kaybedecekleri bir şey yoktur. Kazanacakları bir dünya vardır. Bütün ülkelerin işçileri, birleşin!***"

Lenin'in dediği gibi, bu küçük kitapçık ciltlerce kitaba bedeldir ve onun ruhu o günden bu yana örgütlü mücadelesinde dünya proletaryasına ilham vermekte ve onu harekete geçirmektedir!

Komünist Manifesto'nun insanlığı sınıflı toplumların sömürü ve baskısından kurtaracak devrimci eyleminde işçi sınıfına yol gösteren bir mücadele programı olduğunun altını çizen Elif Çağlı'nın belirttiği gibi, "Manifesto asla kapitalizmin geçmiş dönemine ait eskimiş bir program değildir. O içinde yaşadığımız emperyalizm çağında da, kapitalizmin ve sınıf mücadelesinin temel

22 Engels 1888 tarihli İngilizce baskıda buraya "daha doğru bir ifadeyle yazılı olarak aktarılan tarih" notunu düşmüştür.

dinamiklerini kavramak için işçi sınıfının ihtiyaç duyduğu bir bilgi pınarıdır. Hatta Manifesto'nun pek çok bakımdan, yazıldığı tarihe oranla bugün devrimci proletarya için daha da büyük bir öneme sahip olduğunu söylemek abartma olmayacaktır”²³

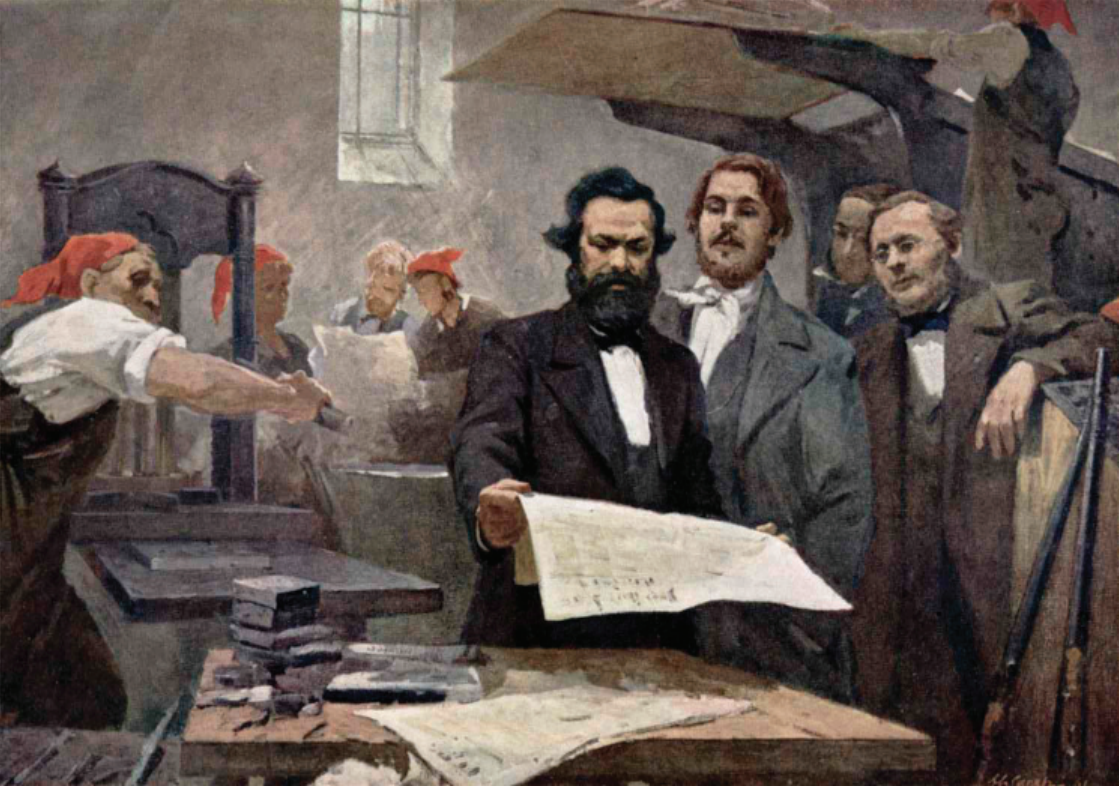
1848-49 devrimleri ve *Neue Rheinische Zeitung*

Marx da Engels de, uzun bir zamandır Almanya ve Fransa'da yoğunlaşan çelişkilerin kaçınılmaz olarak devrime yol açacağını öngörmekte ve proletaryayı her açıdan buna hazırlamak gerektiğini düşünmekteydiler. Nitekim 1845'ten itibaren ağırlık verdikleri teorik çalışmalar gibi, komünistleri doğru fikirler etrafında birleştirme ve işçi sınıfının en ileri unsurlarını örgütleme çabaları da buna hizmet etmekteydi. Ne var ki Avrupa, bu çabalar henüz başlangıç aşamasındayken tutulacaktı bekledikleri devrim fırtınasına. Komünist Birlik yeni kurulmuştu ve çok sınırlı bir etki alanına sahipti. Daha da önemlisi, kapitalizmin ve proletaryanın gelişmişlik düzeyi proleter devrimler için henüz yeterli noktaya ulaşmamıştı. Ama devrimler komutla gelmedikleri gibi komutla ertelenemezler de! O günlerde de olan buydu.

Devrim 1848'in Şubat sonunda Paris'te patlak vermiş ve birkaç gün sonra Almanya'ya sıçramıştı. Önce Köln, ardından Macaristan, Viyana ve Berlin kapılmıştı devrim fırtınasına. İngiltere'de ise Çartist hareket yükselişe geçmişti. Manifesto'nun ilk satırları tüm çıplaklığıyla canlılık kazanmıştı: “Avrupa'da bir heyula dolaşiyor: Komünizm heyulası!” Bu heyula, burjuvaziye her aralıktan başını gösteriyor ve onu alabildiğine korkutup saldırganlaştırıyordu. Devrim alevlerinin sardığı Fransa ve Almanya arasında sıkışıp kalan Belçika burjuvazisi de bu korkudan fazlasıyla muzdaripti. Brüksel'de yaşayan mültecilere saldıran Belçika hükümeti Marx'ı da tutuklayıp birkaç saat içinde sınır dışı etmişti. Fransa'da eski hükümetin tüm kararlarını geçersiz saydığını ilan eden geçici devrim hükümetinin davetiyle Paris'e giden Marx orada yoldaşı Engels'le buluşmuştu.

O sırada Paris'teki Alman mülteciler devrimin yaşandığı Prusya'ya gitmek üzere hazırlıklar yürütüyor, hatta devrimci lejyonlar oluşturuyorlardı. Almanya'ya silahlı birliklerle gidip, devrime sınırdan itibaren çatışarak katıl-

23 Komünist Manifesto için kapsamlı bir değerlendirme amacıyla, okurlarımıza, bu yoğun metnin tarihsel ve güncel önemini ayrıntılı bir şekilde ele alan Elif Çağlı'nın *Manifesto'nun Sönmeyen Ateşi* başlıklı yazısını okumalarını öneriyoruz.

mayı savunanlar Bakunin önderliğinde harekete geçmişlerdi. Marx ve Engels ise Prusya'ya tek tek ya da küçük gruplar halinde giriş yapılmasını savunuyorlardı. Onların uyarılarına aldırmayan bu grupların büyük bir kısmı Prusya sınırında yenilgiye uğrayacaklardı.

Manifesto'da da yazıldığı gibi, Marx ve Engels, Almanya'da komünistlerin, mutlak monarşiye ve feodal toprak mülkiyetine karşı devrimci bir tutum takınması durumunda burjuvazinin desteklenmesi gerektiğini savunuyorlardı. Ama bu görev yerine getirilirken de sonrasında da proletaryada burjuvaziye yönelik hiçbir yanılısamanın yaratılmaması gerektiğinin de altını çiziyorlardı. Gerici sınıflar devrildikten sonra mücadele silahı derhal burjuvaziye dönmeliydi. Yine *Manifesto*'da, komünistlerin dikkatlerini en başta Almanya'ya yönelttikleri, çünkü Almanya'nın burjuva devriminin arifesinde olduğu ve Alman burjuva devriminin bu ülkede gerçekleşecek olan proleter devrimin dolaysız ön gösterisi olacağı belirtiliyordu.

Marx ve Engels'in Mart sonunda kaleme aldıkları "Komünist Partinin Almanya'daki Talepleri" başlıklı devrimci bildiri de bu devrimci anlayışla hazırlanmıştı. 17 maddeden oluşan bu bildirideki talepler şunlardı:

Tek ve bölünmez bir cumhuriyet ilan edilmesi; 21 yaşına ulaşan her Almanın seçme ve seçilme hakkına sahip olması; işçilerin de parlamento üyesi olabilmesi için halk temsilcilerinin maaş alması; tüm halkın silahlandırılması; hukuk hizmetlerinin ücretsiz olması; kırsal halkın sırtındaki tüm feodal yükümlülüklerin tazminatsız kaldırılması; tüm feodal arazilerin, madenlerin, taşocaklarının vb. devlet mülkü haline getirilmesi; bu arazilerin tüm toplumun çıkarları doğrultusunda en modern bilimsel araç ve yöntemlerle ekilip biçilmesi; tüm özel bankaların yerini tek bir devlet bankasının alması, böylece kredi sisteminin tüm halkın çıkarları doğrultusunda düzenlenmesinin mümkün kılınması ve büyük finans sermayesinin egemenliğinin altının oyulması; tüm ulaşım araçlarının, demiryollarının, kanalların, yolların vb. devlete ait olması; evli ve çocukluların daha yüksek ücret alması istisnasıyla birlikte tüm kamu çalışanlarının aynı ücreti alması; kiliseyle devletin tamamen ayrılması; din adamlarının maaşlarının cemaatlerinin gönüllü katkılarıyla karşılanması; miras hakkının kısıtlanması; kademeli verginin getirilmesi ve tüm tüketim vergilerinin kaldırılması; ulusal işliklerin açılması; devletin bütün işçilerin geçimini garanti etmesi ve çalışamayacak durumda olanların geçimini üstlenmesi; herkese ücretsiz eğitim.

Komünist Birlik Merkez Komitesi adına imzalanan bu bildirin *Komünist Manifesto*'yla birlikte Almanya'ya giden tüm Birlik üyelerine verilerek dağıtımının yapılması istenmişti. Marx ve Engels Nisan ortasına doğru Almanya'ya giriş yaptıktan sonra Köln'e geçerek, devrimci güçlere seslenen ve bu süreçte oluşacak komünist yuvarları kendi etrafında toplayan bir yayın organı oluşturmak için çalışmalara başladılar. Komünist Birlik Almanya'da henüz örgütlü değildi. Bununla birlikte devrimi destekleyen çeşitli demokratik güçler mevcuttu. Hatta Marx ve Engels bu yüzden Köln Demokratik Derneğine üye olmuş ve tüm komünistleri de işçi birlikleri kurmanın yanı sıra demokratik örgütlere de üye olmaya çağırıyorlardı. İşte günlük bir gazete olarak yayınlanması planlanan *Neue Rheinische Zeitung*, proletaryanın yanı sıra bu kesimlerin en solunda yer alan unsurları da doğru bir politik hatta çekmeyi hedefliyordu. Mali kaynak bulmak için her olanağı zorlama görevi yine Engels'e düşmüş ve gazete Haziran başında yayınlanmaya başlamıştı. Marx editör olmakla birlikte ilk dönemlerde fazla yazmıyor, daha ziyade örgütlenme sorunlarıyla ilgileniyordu. Başyazıları ve en önemli politik yorumları Engels kaleme alıyordu. Gösterdiği yoğun çaba, çalışkanlık, analizlerindeki derinlik ve devrimin heyecanını canlı bir şekilde yansıtmalarıyla Engels, yepyeni bir

yayın organı ortaya çıkarmıştı. Alt başlığı “*Demokrasi Organi*” olsa da *Neue Rheinische Zeitung* Almanya’da komünist partinin merkezi yayın organı durumundaydı. Devrimci proletarya, daha sonra Lenin’in de dediği gibi, böylelikle eşi görülmemiş bir yayın organına kavuşmuştu.

Engels’in daha sonraları ifade ettiği gibi, Manifesto’da “bütün modern tarihin geniş bir taslağını yapmak için” kullanılan teori, *Neue Rheinische Zeitung*’da “o günün siyasal olaylarını yorumlamak için” kullanılmıştı. Bu yayın organının hayatı yaklaşık bir yıl sürecek ve bu süre zarfında Engels büyük bir devrimci şevkle 100’den fazla makale kaleme alacaktı. Şöyle diyordu yıllar sonra: “O zamanlar devrimci bir dönemdi. Böyle bir sırada günlük basında çalışmak büyük bir zevktir. Her kelimenin etkisi bizzat kendi gözleriyle görülür: Makalelerin bomba gibi nasıl patladıkları, atılan güllenin nasıl gümbürdediği görülür.”²⁴

Bu makalelerde sadece monarşi hedefe konmuyor, işçi sınıfı “kolay zafer” hayallerine karşı uyarılıyordu. Ve en önemlisi de, burjuva devriminin görevlerinin bir tekini bile yerine getirmeyip, işçi sınıfından duyduğu korkuyla gericilikle işbirliği yapan büyük burjuvazinin karşı-devrimci rolü teşhir ediliyordu.

Tüm egemenlerin, hâkimiyetlerini sürdürmek için “halkları birbirine karşı kışkırttıklarını ve boyunduruk altına almak için birine karşı diğerini kullandıklarını” belirten Engels, Almanya’nın bu açıdan özellikle öne çıktığını vurguluyordu. Sadece imparatorluk sınırları içindeki halkları boyunduruğu altına almakla yetinmeyen Prusya monarşisinin tüm Avrupa’da gerici egemenlerin en büyük suç ortağı ve müttefiki olduğunu söylüyordu. “Almanya’nın Dış Politikası” başlıklı yazısında (2 Temmuz 1848) Marksizmin “başka ulusları ezen uluslar özgür olamazlar” yaklaşımı da Engels tarafından şöyle dile getiriliyordu:

“Diğer ülkelerde Almanya’nın yardımıyla yapılan alçaklıkların suçu sadece hükümetlere değil, büyük ölçüde Alman halkına da düşüyor. Almanların vehimleri, köle ruhları, «ilahi hakla» efendilerin paralı askerleri, «iyi huylu» gardiyanları ve aletleri olarak hareket etme yetenekleri olmasaydı, Alman adı yurtdışında bu kadar nefret edilen, lanetlenen ve aşağılanan bir şey olmazdı ve Almanya tarafından ezilen uluslar çoktan özgürce gelişebilirdi. Madem şimdi Almanlar kendi boyunduruklarını fırlatıp atıyorlar, o halde tüm

24 Akt. E.A.Stephanova, *General Engels*, Ceylan Yay., 1997, s.48

dış politikalarını da değiştirmeliler. *Aksi takdirde, diğer uluslara vurduğumuz prangalar, daha yeni, zar zor öngörülen kendi özgürlüğümüzü de zincirleyecektir. Almanya, komşu ulusları özgür bıraktığı ölçüde kendini özgürleştirecektir.*²⁵

Engels, Toplu Eserler'in üç cildini kaplayan *Neue Rheinische Zeitung* yazılarında devrim sürecindeki gelişmeleri ele alırken, Prusya İmparatorluğunun boyunduruğu altındaki çeşitli ulusların bu esnada aldıkları tutumu da irdeliyordu. Bunlardan bazıları Macaristan ve Polonya örneğinde olduğu gibi devrimci bir savaş verirken, güney Slavlarının karşı-devrimin yanında saf tutmasının tarihsel köklerine inen Engels, Marksizmin ulusal soruna yaklaşımının da sabit kalıplara değil somut durumun somut tahliline dayandığının canlı örneklerini sergiliyordu.²⁶

Neue Rheinische Zeitung sadece Almanya'daki değil başta Fransa olmak üzere devrim ateşiyle tutuşan tüm Avrupa'daki gelişmeleri yorumluyordu. Engels'in dediği gibi, Fransa'da proletaryanın burjuvaziyle karşı karşıya geldiği 1848 Haziran ayaklanması sırasında *Neue Rheinische Zeitung* "tüm ülkelerin burjuva ve küçük-burjuvalarının zafere ulaşanları kara çalma kampanyasıyla bunalttıkları bir anda, hor görülen proletaryanın bayrağını yükseklerde tutan tek gazete" idi. Saf bir işçi isyanı olarak nitelendirdiği bu ayaklanmayı değerlendirdiği 27 Haziran tarihli yazısında, tarihte buna benzer sadece iki örneğin olduğunu belirterek şöyle diyordu: "Roma'daki köleler savaşı ve 1834 Lyon ayaklanması. Lyonluların «çalışarak yaşamak ya da dövüşerek ölmek» sloganı²⁷ on dört yıl sonra birdenbire yeniden ortaya çıktı ve bayraklara yazıldı."

Burjuvazinin işçileri "yenilmesi gereken düşmanlar" olarak değil, "ezilmesi gereken *toplum düşmanları*" olarak ilan ettiğini dile getirerek nasıl bir vahşet gerçekleştirdiğini teşhir ettiği 28 Haziran tarihli yazısını ise şöyle bitiriyordu:

25 Marx-Engels, *Collected Works*, c.7, s.166

26 Bu konuda ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Özgür Doğan, *Ulusal Soruna Marx ve Engels'in Tarihsel Yaklaşımı*, marksist.com.

27 Çok sayıda işletmenin kapanması sonucu kitlesel işsizlikle karşı karşıya kalan, çalışanlarına çok düşük ücretlere ve uzun çalışma saatlerine maruz bırakıldıkları Lyonlu ipek işçileri, bu koşullara isyan edip sokağa döküldüklerinde, kara bir pankartın üzerine bu sloganı yazmışlardı. İşçiler insanca çalışma koşulları ve onurlu bir ücret olmadıkça savaşarak ölmeyi tercih edeceklerini söylüyorlardı böylece.

“80 bini aşkın asker ve 100 bin ulusal muhafıza, kurşun yağmuruna, top mermilerine, yangın roketlerine ve Cezayir’de kullandıkları yöntemlere başvur-maktan çekinmeyen generallerin parlak savaş deneyimlerine karşı tam üç gün dayanan 30 ilâ 40 bin kadar işçi! Ezildiler ve büyük bir bölümü katledil-di. Temmuz ve Şubat’ın ölülerine ihsan edilen onur, onların ölülerine veril-meyecek. Fakat tarih onlara, proletaryanın ilk belirleyici savaşının şehitlerine tamamen farklı bir yer ayıracak.”²⁸

Paris’teki Haziran ayaklanmasının acımasızca bastırılması, sadece Fransa’da değil bir bütün olarak Avrupa’da karşı-devrimin galibiyetinin işaret fişegi ola-caktı. Üzerindeki baskılar giderek artan ve başyazarı Engels hakkında çıkarı-lan tutuklama kararı yüzünden yayınlanması olanaksız hale gelen *Neue Rhe-inische Zeitung* 19 Mayıs 1849’da kırmızı harflerle yayınlanan son sayısı-yla işçi sınıfına veda edecekti. Bu arada Almanya’nın çeşitli bölgelerinde devrim-ci savaş şiddetlenecek ve Engels bu savaşlara bizzat katılacaktı. Çatışmalarda çok sayıda komünist işçinin yanı sıra Joseph Moll de hayatını kaybedecekti ne yazık ki. Son olarak Baden bölgesindeki devrimci birliklerin Temmuz or-talarında yenilgiye uğraması üzerine Engels bu birliklerle İsviçre sınırını ge-çerek Almanya’yı terk edecekti.

28 Marx-Engels, *Collected Works*, c.7, s.143

O günlerde Marx'ın Paris'te tutuklandığı haberini alan Engels, Jenny Marx'a yazdığı mektupta (25 Temmuz 1849), Marx'tan ayrı kaldığı haftalarda komünist Willich'in komuta ettiği gönüllüler müfrezesinde onun yaverliğini yaptığını, Baden ve Pfalz eyaletlerinde dört muharebeye katıldığını söyleyip şöyle devam etmekteydi: "... şu demokrat geçinen lümpenlerin tümü Baden ve Pfalz eyaletlerinde bulunup sonradan hayali kahramanlıklarıyla böbürlendikleri için Neue Rheinische Zeitung'dan birinin orada bulunması da iyiydi. Yoksa gene Neue Rheinische Zeitunglu beylerin savaşıma cesaret edemedikleri söylenebilirdi. Ancak, tüm bu demokrat baylardan, ben ve Kinkel dışında savaşıyan yoktu."

Almanya'da karşı-devrim galip gelmişti. Ama Marx ve Engels'in sosyalizm uğruna verdikleri mücadele daha yeni başlıyordu. Marx Paris'te kaldığı birkaç haftada maruz kaldığı baskıların ardından Ağustos sonunda Londra'ya geçmişti. Engels ise İsviçre'de bir süre daha kaldıktan sonra Kasım ayında Londra'ya varacak ve Marx'la birlikte derhal Komünist Birliğin örgütlenme çalışmalarını hızlandırmak için harekete geçeceklerdi. Öte yandan, teorik faaliyetlerine de yansıtacağı üzere 1848-49 devrimlerinin derinlemesine değerlendirilmesine yoğunlaşacaklardı.

1848 değerlendirmeleri ve dersleri

Engels Londra'ya gelir gelmez, Marx'ın yeniden toparlanması için büyük bir çaba harcadığı Komünist Birliğin Merkez Komitesine dâhil edildi. 1848 devrimleri esnasında politik göçmenlerin gelişen devrimlere katılmak üzere Avrupa'ya dağılmaları, sonrasında tutuklamalar ve sürgünlerin yaşanması, Komünist Birliğin örgütlülüğünü alabildiğine zayıflatmıştı. Bunun için dağılık unsurları toplama ve yeniden örgütlenme çalışmalarına hız vermek gerekiyordu. Öte yandan politik bir yayın çıkarmak da elzemdi. Daha Engels'i İsviçre'den Londra'ya çağırdığı ilk günlerden itibaren Marx'ın kafasında *Neue Rheinische Zeitung*'u yeniden faaliyete geçirme fikri vardı. Fakat bu, devrimin sıcağında yapılan günlük siyasi değerlendirmelerle harekete acil müdahalelerde bulunmak ve onu yönlendirmek bakımından çok önemli bir işlevi olan günlük bir gazete olmayacaktı. Komünistlerin şimdi daha geniş bir perspektif sunacak, daha derinlikli politik değerlendirmelere ve buna uygun bir teorik yayına ihtiyacı vardı. Yeni *Neue Rheinische Zeitung* işte bu ihtiyaca binaen, aylık bir dergi formunda tasarlanmıştı. Bu yeni derginin alt başlığı da

eskisinden farklı olarak “Demokrasi Organı” değil “Politik Ekonomi Dergisi” idi. Marx’ın da Engels’in de çok önemli yazıları buradan okurlarına ulaşacaktı. Bunlar, içinden geçilen dönem nedeniyle ağırlıklı olarak 1848-49 devrimlerine ilişkin değerlendirmeleri ve dersleri içermekteydi.

Neue Rheinische Zeitung’un hazırlıkları devam ederken, Engels 1849 sonu ve 1850’nin ilk aylarında *The Democratic Review* adlı Çartist gazete için bir dizi makale kaleme almıştı. “Almanya’dan Mektuplar” ve “Fransa’dan Mektuplar” başlığını taşıyan bu makalelerde, Almanya’da monarşiye karşı başkaldıran burjuvazinin daha sonra işçi sınıfından duyduğu korkuyla karşı-devrim safına geçişini ve bu gerici ittifakın yükseldiği saldırı dalgasını ele alıyordu. Fransadaki siyasi tablo da ortaya seriliyor, iktidarı ele almakla birlikte halen kralcı unsurların önemli bir yer tuttuğu burjuvazi içindeki yarılma ortaya konuyordu. Küçük köylülüğün artan huzursuzluğunun onu işçi sınıfıyla ittifak noktasına getirdiği belirtilirken, bu hızlı gelişmeler *proleter devrimlerin ayak sesleri* olarak yorumlanıyordu. Fakat bu, nesnel ve öznel koşulların henüz olgunlaşmamış olması nedeniyle gerçekçi bir beklenti değildi. Engels, 1848 devrimlerine ilişkin daha sonraki değerlendirmelerinde, o dönemki kimi beklentilerinin bir yanılısama olduğuna işaret ederken bu önemli noktanın altını şöyle çizecekti:

“Bu devrim her yerde işçi sınıfının eseri olmuştur; barikatları kuran ve bunu hayatıyla ödeyen işçi sınıfıydı. Hükümeti devirmekteki niyeti, açıkça, burjuva rejimini devirmek olanlar yalnızca Paris işçileriydi. Ama, kendi sınıfları ile burjuvazi arasındaki onmaz uzlaşmaz karşıtlığın bilincinde olsalar bile, gene de, *ne ülkenin ekonomik gelişmesi, ne de Fransız işçi kitlesinin zihinsel gelişmesi, henüz toplumsal bir yeniden kuruluşu olanaklı kılacak aşamaya ulaşmış değildi*. Bu nedenle, devrimin meyvelerini toplayan, son tahlilde, kapitalist sınıf oldu.”²⁹

Fransa’da Sınıf Mücadeleleri’ne yazdığı “Giriş”te de (1895) bu gerçekliği “tarih bizi de yanlış çıkardı, bizim o zamanki görüşümüzün bir yanılısama olduğunu ortaya koydu. (...) Tarih gösterdi ki, *Kıta Avrupa’sı üzerindeki iktisadi gelişme durumu, o zaman, kapitalist üretimin kaldırılması için henüz yeterince olgunlaşmamıştır*”³⁰ diyerek dile getirecekti.

29 Komünist Manifesto, “1893 Tarihli İtalyanca Baskıya Önsöz”, Yordam Yay.

30 Marx, *Fransa’da Sınıf Savaşları 1848-1850*, Engels’in “Giriş”i, Sol Yay., 4. bsk, s.11-14

Aslında o dönemde, yakın bir devrim beklentisi Komünist Birliğin tüm yöneticilerine hâkimdi. Nitekim bu düşünce, 1850 Martında Marx ve Engels tarafından kaleme alınan “Merkez Komitenin Komünist Birliğe Çağrısı”nda çok daha açık biçimde ortaya konmuştu. Dağılan örgütü toparlamak üzere Birlik üyelerine seslenilen bu metinde, “*yeni bir devrimin yaklaşmakta olduğu* ve eğer 1848’de olduğu gibi burjuvazi tarafından tekrar istismar edilmesi ve yedeğe alınması istenmiyorsa işçi partisinin mümkün olan en örgütlü, en uyumlu ve en bağımsız biçimde hareket etmesinin gerektiği” söyleniyordu.³¹ 1848’de Alman liberal burjuvazisinin halka karşı oynadığı hain rolü, yaklaşan devrimde bu kez demokratik küçük-burjuvazinin üstleneceği belirtilirken, devrimci işçilerden uyanık olmaları isteniyordu. 1848 yenilgisinden sonra kendisini “cumhuriyetçi” ya da “kızıl” olarak niteleyen demokratik küçük-burjuvazi, kendi çıkarları için proletaryanın desteğini almaya çalışıyordu. Marx ve Engels ise devrimci işçi partisinin bunlara karşı tutumunu, “*devrimciyi amaçladığı kesime karşı onlarla birlikte ilerlemek; kendi çıkarları uğruna konularını pekiştirmeye çalıştıkları her şeyde onlara karşı çıkmak*” olarak özetliyorlardı. Demokratik küçük-burjuvazinin talepleri işçi partisi için asla yeterli olamazdı. Tam da bu noktada, Marksizmin önderlerinden **sürekli devrim** şiarı yükseliyordu:

“Demokratik küçük-burjuvazinin devrimi olabildiğince çabuk ve olsa olsa yukarıdaki istemlerin gerçekleşmesiyle sonuçlandırmayı arzulamasına karşılık, az çok mülk sahibi tüm sınıflar egemen konumlarından uzaklaştırılınca dek, proletarya devlet gücünü ele geçirinceye ve yalnızca bir tek ülkedeki değil, dünyanın tüm önde gelen ülkelerindeki proleterlerin birliğinin, bu ülkelerin proleterleri arasındaki rekabetin ortadan kalkmış olduğu ve hiç değilse belli başlı üretici güçlerin proleterlerin ellerinde toplanmış bulunduğu noktaya ulaşınca dek, *devrimi sürekli kılmak* bizim sorunumuz ve bizim görevimizdir. Bizim için sorun özel mülkiyetin herhangi bir değişikliğe uğratılması değil, olsa olsa yok edilmesidir; sınıf karşıtlıklarının üzerinin örtülmesi değil, sınıfların ortadan kaldırılmasıdır; mevcut toplumun iyileştirilmesi değil, yeni bir toplumun kurulmasıdır.”

“Çağrı”da, yaklaşmakta olan devrimde ayaklanma aşamasından başlayarak işçi sınıfının bağımsız bir güç olarak neler yapması gerektiği oldukça ayrıntılı bir şekilde ortaya konuyordu. İşçi sınıfının yeni ihanetlere etkin bir şekilde

31 Marx-Engels, “Merkez Komitesinin Komünist Birliğe Çağrısı”, Seçme Yapıtlar, c.1

de karşı koyabilmek için silahlanıp örgütlenmesinin yakıcı önemi dile getiriliyordu. **Savaş naraları “Devrimin Sürekliliği” olmalıdır!** “Çağrı” işte bu cümleyle son buluyordu. Bu metinde açıklanan pek çok husus, proletarya için bugün gerçekleşecek bir devrim açısından da yaşamsal önemdeki tavsiyeler ve hatta yol haritası niteliğindedir.

O günlerde yeniden örgütlenmeye çalışan Komünist Birliğin, en az bu kadar büyük bir çaba gerektiren pek çok pratik işin de üstesinden gelmesi gerekiyordu. Çok sayıda siyasi mülteci, karşı-devrimin zulmünden kaçarak İngiltere’ye sığınmıştı. Bunlar arasında pek çok Alman sürgün de vardı. Bunların hayatta kalmalarını sağlamak için Marx ve Engels’in de içinde olduğu beş kişilik bir Sosyal Demokrat Yardım Komitesi oluşturulmuştu. Bağış toplama ve Almanya’daki ilişkileri sağlama göreviyse büyük ölçüde Engels’e düşmüştü. 1850 yazında bağışlar iyice azaldığında ve kaçakların sefaleti dayanılmaz bir hal aldığına, Komite küçük bir yurt kiralayıp, bir ortak mutfak ve daha sonra da iş bulamayanlar için bir üretim kooperatifi kuracaktı.³² Marx da Engels de masa başı teorisyenleri değil, proleter devrimcilerin sorumluluğunu sırtlarında hissederek hareket eden komünist önderlerdi. Diğer pek çok niteliklerinin yanı sıra bu özellikleri de onları, keskin nutuklar atan, komplocu görüşlerle kitleleri çıkmaz bir sokağa sürükleyip binlerce işçinin, devrimcinin hayatını tehlikeye atan, sorumsuz küçük-burjuva önderlerden ayırmaktaydı.

Bu pratik işlerin ve örgütlenme çalışmalarının arasında, *Neue Rheinische Zeitung*’un ilk sayısı 1850 Martında yayınlanmıştı. Marx’ın editörlüğündeki bu dergi Hamburg’da basılıyor, Alman politik göçmenlerin olduğu bütün Avrupa ülkelerinde ve ABD’de de dağıtılıyordu. Toplamda altı sayısı çıkacak olan *Neue Rheinische Zeitung*’da ağırlıklı olarak Marx ve Engels’in yazıları yer almaktaydı. Marx’ın Fransa’daki devrim sürecini son derece önemli değerlendirmeler eşliğinde ele aldığı *Fransa’da Sınıf Mücadeleleri* adlı kitabını oluşturan yazılar ilk kez bu dergide yayınlanacaktı. Engels ise *Neue Rheinische Zeitung*’da yayınlanan iki kapsamlı çalışmasıyla Almanya’ya yoğunlaşacaktı. Bunlardan ilki “Alman İmparatorluk [Reich] Anayasası İçin Kampanya”, ikincisi “Almanya’da Köylü Savaşı” başlığını taşımaktaydı.

Alman İmparatorluk Anayasası İçin Kampanya

Neue Rheinische Zeitung’un ilk üç sayısında yayınlanan *Alman İmparatorluk Anayasası İçin Kampanya*, 1849 Ağustosuyla 1850 Şubatı arasında tamam-

32 Friedrich Engels Biyografisi, s.148

lanan yazılardan oluşuyordu. Engels bu yazılarda devrimci savaşı çeşitli yönleriyle anlatırken, farklı sınıfların devrim karşısındaki tutumunu da çarpıcı bir şekilde değerlendiriyordu. Elberfeld'de barikatların kurulduğu 1849 Mayıs'ında Engels de bu silahlı ayaklanmaya bizzat katılmıştı. "Ben 11 Mayıs günü Elberfeld'e vardığımda silahlı adamların sayısı en azından 2500-3000 idi. Ama bu savaşçılar içinde ancak, yabancı takviyeler ile birkaç silahlı Elberfeld işçisine güvenilebilirdi" diyerek, karşılaştığı manzarayı anlatıyordu. "Daha ilk anda kurulan Güvenlik Komitesi sayesinde, küçük-burjuvazi işlerin idaresini eline almıştı. Ama iktidara gelir gelmez, ne kadar entifüpten olursa olsun, kendi özgücünden korkuya kapıldı" diyen Engels, harekete damgasını basan bu ara sınıfın çelişkilerini, tereddütlerini ve korkularını sergiliyordu:

"Eğer kendi haline bırakılsaydı, küçük-burjuvazi, yasal, barışçıl ve erdemli mücadelenin hukuksal çerçevesinin dışına çıkmaz ve manevi silahlar denilen silahları tüfeklerle ve kaldırım taşlarıyla değişmezdi. Almanya'da 1830'dan bu yana tüm siyasal hareketlerin tarihi, Fransa ve İngiltere'de de olduğu gibi, bu sınıfın hep kuru gürültü yaptığını ve itiraz halinde olduğunu, hatta hiçbir tehlike görmediği sürece lafazanlığı aşırılığa vardırıldığını; en küçük bir tehlike ortaya çıkar çıkmaz korkak, ihtiyatlı ve hesapçı hale geldiğini; kendi başlattığı hareket başka sınıflar tarafından benimsenip ciddiye alınır alınmaz şaşırıldığını, kaygılandığını ve duraksadığını; bir silahlı mücadele sorunu ortaya çıkar çıkmaz, kendi küçük-burjuva varlığı uğruna tüm harekete ihanet ettiğini; ve sonunda da, kararsızlığı yüzünden, gerici kesim zafer kazanır kazanmaz, her zaman aldatılıp kötü muamele gördüğünü gösterir."

Engels, hareketi kendi çıkarları için başlatan küçük-burjuvazi (bunlar avukatlar, doktorlar, öğretmenler ve bir kısım küçük ticaret erbabında temsiliyet buluyorlardı) olsa da, ilerleyen günlerde ona daha kararlı ve enerjik bir karakter verenin ve mümkün olan her yerde onun yönetimini ele geçirenin proletarya ve köylülük olduğunu belirtiyordu. Bunlar bir süreliğine küçük-burjuvazinin ilerici kesimiyle birleşmişti. Büyük ve orta burjuvazinin en kararlı kesimi de başlangıçta feodalizme karşı burjuva cumhuriyet talebiyle küçük-burjuvaziyle ortak hareket etmişti; ama hareket daha radikal boyutlara evrilmeye başlayınca korkudan titreyerek sahneden çekilmişti. Bu noktada Alman burjuvazisinin İngiliz ve Fransız burjuvazisinden çok daha pısrık olduğunu söylüyordu Engels.

Elberfeld'de devrimci ayaklanma başladığında küçük-burjuvazi tarafından

bir Güvenlik Komitesi oluşturulmuş, ama kendi güçlerinden korkuya kapılan küçük-burjuvaların ilk işi burjuvaziyi de buraya dâhil etmek olmuştur. Böylece her türlü radikal çıkışın önüne geçilmeye, öfke yatıştırılmaya, silahlanma önlemlerinin gelişmesi engellenmeye çalışılmıştır. Proletarya ise yeterli güce sahip değildi ve son derece örgütsüzdü. *“Bu koşullar içinde, sadece bir çözüm kalıyordu: Harekete yeniden hayat vermek ve ona yeni savaşkan güçler çekmek için bazı çabuk ve enerjik tedbirler almak, hareketin iç düşmanlarını kötürümleştirmek ve son olarak hareketi elden gelen en sağlam biçimde örgütlemek”* diyordu Engels:

“İlk iş, Elberfeld kent muhafızının silahsızlandırılması ve silahların işçilere dağıtılması ile, böylece silahlandırılmış emekçilerin bakımı için zorunlu bir verginin konması idi. (...) Elberfeld’de Mayıs’ta tutuklanan ve hâlâ da hapiste olan işçilerin güvenliği bakımından, bu önerilerin benden ve sadece benden geldiklerini açıklamalıyım. Güvenlik komitesinin parasal araçları azalmaya başladığı andan itibaren, ben, kent muhafızının silahsızlandırılmasını istedim. Bununla birlikte, saygıdeğer güvenlik komitesi, kendini hiç de bu türlü «terörcü tedbirler»e başvurma zorunluluğunda görmedi. (...) Kentin daha iyi savunulmasını gözeten tüm önerilere, bu güvenlik komitesi bayları, bütün bunların yararsız olduğu, Prusyalıların gelmekten sakınacakları, kendilerini dağlarda tehlikeye atmayacakları vb. gibi yanıtlar veriyorlardı.”

Sadece Engels’in özel çabası ile belediye deposu basılarak 80 kadar tüfek elde edilmiş, ama onlar da düşüncesizce dağıtılmaları nedeniyle işçilerin değil lümpenlerin eline geçmişti. İşçi sınıfının henüz son derece zayıf olduğu o dönemde, diğer tüm sınıf kesimleri aslında tarihsel rollerini oynamış ve nihayetinde Elberfeld’deki ayaklanma Prusya ordusu tarafından ezilmişti. Engels’in Haziranda Willich’in gönüllü birlikleri içinde bizzat yer aldığı Baden ve Pfalz ayaklanmalarında da sonuç aynı olmuştu. Yazısının sonunda, Engels, Fransa’daki Haziran bozgunundan sonra Avrupa’nın uygar bölümünün karşısına çıkan sorunun şu olduğunu söylüyordu: *“Ya devrimci proletaryanın ya da Şubattan önce hüküm süren sınıfların egemenliği. Bir orta yol artık olanaklı değil.”* Burjuvazi halk üzerindeki egemenliğini soyluluğa ve bürokrasiye boyun eğerek sürdürme yoluna gitmiş, küçük-burjuvazi belirleyici çatışmayı erteleyen olanaksız bir uzlaşmaya girişmişti. Yenilgiye rağmen, bu mücadele, sınıf karşıtlıklarının iyice belirgin hale gelmesinde önemli bir rol oynamıştı. Engels, *Almanya’da devrimin bundan böyle ancak proletaryanın iktida-*

rı ele almasıyla tamamlanabileceğini belirtiyordu. Aynı dönemde Marx da *Fransa'da Sınıf Mücadeleleri*'nde, işçi sınıfının Haziran devriminde burjuvazinin diktatörlüğüne karşı şu sloganla ayağa kalktığını belirtiyordu: “*Burjuvazinin devrilmesi! İşçi sınıfının diktatörlüğü!*” Marx “proletarya diktatörlüğü” ifadesini ilk kez bu yapıtında kullanmıştı.

Almanya'da Köylü Savaşı

Engels'in 1850 Kasımında *Neue Rheinische Zeitung*'un son sayısında yayınlanan bir diğer kapsamlı eseri *Almanya'da Köylü Savaşı* idi. Almanya'da 16. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan ve tüm ülkeye yayılan köylü savaşlarının tarihsel varoluş koşullarını, bu savaşlara katılan farklı sınıfsal kesimlerin tutumunu, bunu gerekçelendirirken kullandıkları siyasal ve dinsel argümanları irdeleyen Engels, yaşananın aslında açık bir sınıf mücadelesi olduğunu ortaya seriyordu. Burjuva tarihçilerin “sert dinsel çekişme”lerden başka bir şey görmeyip “din savaşları” olarak niteledikleri bu savaşlar gerçekte maddi sınıf çıkarlarının ifadesiydi. “*Bu sınıf mücadelelerinin o çağda dinsel nitelik işareti taşımaları, çeşitli sınıfların çıkarları, ihtiyaçları ve taleplerinin dinsel perde ardına gizlenmesi, işin aslından hiçbir şey değiştirmez ve çağın koşullarıyla kolayca açıklanabilir*” diyordu Engels.³³

“Ulusun bölündüğü üç büyük safın ilki olan *tutucu-katolik* saf var olan düzenin korunmasıyla ilgili bütün unsurları, imparatorluk iktidarı, rahipler sınıfı, laik prenslerin bir bölümü, zengin soyluluk, yüksek din adamları ve kentlerdeki patricileri bir araya getirirken, *ılımlı Lutherci burjuva Reform* bayrağı altında muhalefetin mülk sahibi bütün unsurları, küçük soylu kitlesi, burjuvazi ve hatta, kilise mallarına el koyulmasıyla zengin olmayı umut eden ve İmparatorluk karşısında daha büyük bir bağımsızlık elde etme fırsatından yararlanmak isteyen laik prenslerin bir bölümü toplanıyordu. Nihayet, köylüler ve halk, talepleri ve öğretileri en açık biçimde Thomas Münzer tarafından ifade edilen *devrimci* safı oluşturuyorlardı.”

Materyalist tarih anlayışından hareket eden Engels, “proletaryanın ilk unsurlarının temsilcisi” olarak nitelendirdiği Münzer'in sezgisel olarak komünizm fikrine vardığını, ama onun temsil ettiği sınıfın, yani proletaryanın o dönemde daha yeni doğmakta olduğunu, hayal ettiği toplumsal dönüşümün temelini ise çağın maddi koşulları açısından henüz çok güçsüz olduğunu

33 Alıntılar için bkz. Engels, *Köylüler Savaşı*, Payel Yay.

vurguluyordu. Mevcut toplumsal koşullar, Münzer'in yerleştirmeyi düşlediği toplumsal düzenin tam tersi olan bir toplumsal düzeni, kapitalizmi hazırlıyordu. Ama Almanya açısından düşünüldüğünde, bu bile henüz başlangıç aşamasında olan bir hazırlıktı. Bu yüzden de, "çağın Protestan burjuvalarını alabildiğine korkutan toplumsal devrim, gelecekteki burjuva toplumunu zamanından önce kurmaya yönelen güçsüz ve bilinçsiz bir girişimin" ötesine geçemeyecekti. Daha otuzlu yaşlarına bile varmayan Münzer ise, feodal soslulara ve diğer bir sömürücü odak olan Katolik kilisesine karşı verilen bu savaşta isyancı köylülerin müttefiki olarak boy gösteren prenslerin huzurunda işkence edilip kafası kesilerek öldürülecekti. Bu savaşın tek kazananları prensler olacaktı.

Sınıfların davranışları açısından, 1525 Alman devrimi ile 1848-49 devrimi arasındaki benzerliklere de dikkat çeken Engels, daha sonra kitap olarak yayınlanan bu eser için yazdığı 1870 ve 1874 tarihli önsözlerde de bu bağlamda çok önemli noktalara dikkat çekiyordu. Burjuvazinin, kendisinin yarattığı ve hızla büyüttiği proletarya karşısında, siyasal egemenliği tek başına uygulama gücünü hızla yitirdiği için müttefiklere ihtiyaç duyduğunu, Almanya'da 1848 devriminin bu açıdan kritik bir dönemeç noktası olduğunu belirtiyordu:

"Ve bu anda, Alman burjuvazisi, Alman proletaryasından çok Fransız proletaryasından korktu. Paris'teki Haziran 1848 çarpışmaları, kendisini bekleyen ne olduğunu gösterdi ona. (...) ve o günden sonra burjuvazinin siyasal eylemi canlılığını yitirmişti. Kendisine müttefikler aradı (...) Bu müttefiklerin

hepsi gerici niteliktedir: ordusu ve bürokrasisi ile krallık, büyük feodal soylular, küçük soylular ve hatta papazlar takımı. Burjuvazi kendi değerli postunu kurtarmak için, elinde artık satacak hiçbir şey kalmayana dek bütün bu kalabalıkla anlaştı ve birleşti. Ve üstelik proletarya geliştikçe kendisini bir sınıf olarak hissetmeye, bir sınıf olarak davranmaya başlıyordu ve burjuvalar da gitgide daha korkak oluyorlardı.”

Proletaryanın da vereceği savaşta müttefiklere ihtiyaç duyduğuna değinirken, bu bağlamda küçük-burjuvazi, lümpen proletarya, küçük köylülük ve tarım işçilerini çeşitli yönleriyle ele alıyor, ilk üç grubun çelişkilerine, güvenilmez yönlerine vb. dikkat çekiyor, fakat burjuvazinin ezip yok oluşa sürüklediği bu kesimlerin tümünün çıkarlarının proletaryayla ittifaktan geçtiğini belirtiyordu. Son gruba gelince, şöyle diyordu Engels:

“Tarlalardaki proletarya, ücretli tarım işçileri, büyük kitle olarak, hükümdarların ordularının devşirildiği yerdir. Genel oy hakkı sayesinde, şimdi parlamentoya bütün o feodaller ve toprak soyluları kalabalığını yollayan sınıf budur; ama bu, aynı zamanda da, kentlerdeki sanayi işçilerine en yakın, onunla aynı varoluş koşullarını paylaşan, hatta ondan daha derin bir sefalet içinde bulunan sınıftır. Bu sınıf, ufalandığı ve dağıldığı için güçsüzdür; ama hükümet ve soylular ondaki gizli gücü öylesine iyi bilirler ki, cahil kalsın diye kasten okulları çalışmaz durumda bırakırlar. Alman işçi hareketinin en ivedi görevi bu sınıfı canlandırmak ve hareketin içine sürüklemektir.”

Neue Rheinische Zeitung'un son sayısı 1850 Kasımında çıkmıştı. Marksizmin önderleri, orada yayınlanan bir değerlendirme yazısında, bir süredir ciddi bir yol ayrımına geldikleri Willich ve Schapper'in görüşlerini eleştirirken, “yeni bir devrimin ancak yeni bir bunalım sonucunda mümkün olacağı” öngörüsünde bulunuyorlardı. Yaşanan ekonomik yükseliş ve sınıf mücadelesindeki geri çekilme, onları devrimin yakın zamanda gerçekleşeceği düşüncesini değiştirmeye itmişti. Ne var ki Komünist Birlik içinde Willich ve Schapper'in başını çektiği bir grup bu konuda onlardan tümüyle farklı düşünüyordu. Onlara göre, devrim açısından ihtiyaç duyulan tek şey bir avuç gözüpek insan ve paraydı; devrim yakındı ve bu noktada küçük-burjuva demokratlarla örgütsel yakınlık zorunlu! Basit bir politik kestirim sorunu gibi görünen bu sorunun temelinde aslında köklü bir anlayış farklılığı yatmaktaydı. Bu farklılık Komünist Birliğin fiilen bölünmesine yol açacak, *Neue Rheinische Zeitung*'un yayın hayatı da bu süreçte son bulacaktı. Fakat 1848

devrimlerinin doğru bir şekilde değerlendirilmesi ve gerekli derslerin çıkarılması, devrimci işçi hareketi açısından büyük bir önem taşımaya devam ediyordu. Proletaryanın yeniden ayağa kalktığına güçlü bir örgütün yanı sıra teorik temelleri yetkinleşmiş bir mücadele kılavuzuna ihtiyacı vardı. Marx ve Engels'in tüm çabası işte bu ikili göreve odaklanmıştı. Bu açıdan her ikisi de 1848 devrimlerinin deneyimlerinden süzülen teorik genelleştirmeleri çok önemli görmekteydi. O dönemde Marx Fransa'ya yoğunlaşırken, Engels çalışmalarını Almanya üzerinde derinleştiriyordu.

Almanya'da Devrim ve Karşı-Devrim

Engels'in bu bağlamda en kapsamlı eseri, on dokuz makaleden oluşan *Almanya'da Devrim ve Karşı-Devrim* olacaktır. Taşındıkları bu başlıkla sonradan kitaplaştırılacak olan söz konusu makaleler, 1851-52 döneminde, ilerici bir Amerikan gazetesi olan *New York Daily Tribune*'de yayınlanmıştı. ABD'deki Alman devrimcilerin de okuru oldukları bu gazetenin ütopyik sosyalist editörü, Marx'tan Londra muhabiri olmasını istemiş, geçim sıkıntısı içindeki Marx da buna olumlu yanıt vermişti. Engels Marx'ın isteğiyle, Alman devrimini değerlendiren bu makaleleri kaleme almıştı. Fakat bunlar gazetenin resmi muhabiri olan Marx'ın imzasıyla yayınlanacaklardı. Engels'in ölümünün ardından 1896'da ilk kez kitaplaştırıldıklarında da söz konusu kitabın yazarı Marx görünüyordu. Çünkü Engels asıl yazarın kendisi olduğunu sağlığında kimseye söylememişti. Gerçek çok sonradan keşfedilecek ve ancak 1913 sonrasındaki baskılar Engels'in adını taşıyacaktı.

1851 Ekiminde kaleme almaya başladığı *Almanya'da Devrim ve Karşı-Devrim*'de Engels, tıpkı Marx'ın *Fransa'da Sınıf Mücadeleleri* ve *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i* adlı eserlerinde yaptığı gibi, 1848'in devrimci hareketlerini yaratan ve bunların başarısızlığına yol açan nedenleri irdeliyor, buradan önemli sonuçlar çıkarıyordu. Politik olayları bunlara zemin hazırlayan ekonomik temellerle birlikte açıklarken, çeşitli sınıfların toplumsal gelişmeler karşısında takındıkları tutumların kökenini de yine bu temellerde arıyordu. Devrimlerin arkasında, günü geçmiş kurumların karşılanmasını engelledikleri toplumsal ihtiyaçların yattığını, bu ihtiyacı zorla bastırmaya dönük tüm girişimlerin onu daha şiddetli hale getirmekten başka bir sonuç vermeyeceğini belirtiyordu. “Eğer yenilmişsek, yapmamız gereken tek şey baştan başlamaktır” diyen Engels için, bu dinlenme aralığında yapılması gereken şey, hem son patlamayı hem de yenilgiyi kaçınılmaz kılan nedenleri

irdelemektir. Bunun tarihsel açıdan çok büyük bir önem taşıdığını vurgulayarak şu çok önemli hususa parmak basıyordu: *“Bu nedenler, bazı liderlerin tesadüfi eğilimleri, yetenekleri, kusurları, yanlışları ya da ihanetleri içinde değil, genel toplumsal durum ve sarsılan ulusların her birinin varlık koşulları içinde aranmalıdır.”*

Engels, devrim patlak verdiğinde mülk sahibi sınıfların ve emekçi sınıfların genel durumunu tasvir ederek başlamaktadır bu yazı dizisine. Burjuvazinin ve proletaryanın Fransa ve İngiltere’ye oranla son derece sınırlı bir gelişmişlik düzeyinde olduğu Almanya’da, köylülük ve kent küçük-burjuvazisi çok büyük bir nüfussal ağırlık teşkil etmektedir. Küçük-burjuvazi ara konumu nedeniyle politik açıdan da iki sınıf arasında gidip gelir. Daha zengin sınıfın saflarına girme umudu ile proleterlerin durumuna düşme korkusu arasında; devlet işlerinin yürütülmesinden pay kaparak çıkarlarını genişletme umudu ile, zamansız bir muhalefet yüzünden egemenlerin öfkesini uyandırıp elindeki de olma korkusu arasında salınıp durur. Elbette politik görüşleri de öyle. *“Güçlü bir feodal ya da monarşik hükümet altında aciz ve sinik bir itaatkârlık içinde bulunan bu sınıf, burjuvazi yükseliş halindeyken liberalizm safına geçer; burjuvazi kendi üstünlüğünü sağlar sağlamaz ateşli demokrasi nöbetleri geçirir, fakat altındaki sınıf, yani proletarya bağımsız bir harekete girişmeye görsün, sefil bir korku ve umutsuzluk içine düşer.”*

Sadece küçük-burjuvazinin değil, burjuvazinin, proletaryanın ve köylülüğün bu devrimde oynadığı rolü, hem güncel olaylar hem de bunu güdüleyen tarihsel-toplumsal koşullara dayanarak açıklamaktadır Engels. Farklı tabakalardan oluşan ve dolayısıyla çıkarları da farklı olan köylülerin, bunun yanı sıra geniş bir alana yayılmış olmaları nedeniyle de başarılı bir kurtuluş hareketi gerçekleştirme yeteneğinden yoksun olduklarını, *kentlerin daha yoğun, daha uyanık ve daha kolay harekete geçen halkının, onlara ilk itişini vermesi gerektiğini* belirtmektedir.

Almanya'da devrime ilerleyen süreçte, feodal ve bürokratik despotizmin zincirlerine artık tahammülü kalmayan burjuvazi, her yolla işçi sınıfının desteğini sağlamaya çalışmıştır. Öyle ki, "1847 yılı sonlarında, proletaryanın sempatisini kazanmak için, burjuvazi arasında, kendini «sosyalist» ilan etmeyen tek bir ünlü siyasetçi" kalmamıştır. Ne var ki, Fransa'daki Haziran ayaklanmasında "anarşik" işçi sınıfının doğrudan burjuvaziyi hedef alması, Alman burjuvazisini de korkuya sürüklemiş ve nihayetinde devrime ihanet ederek feodal soylularla uzlaşmaya itmiştir.

"Her durumda isyancıların gerçek dövüşken gücü, o ilk olarak silaha sarılan ve askerlerle savaşa giren çekirdek, kentlerin işçi sınıfından oluşuyordu. Kırların yoksul nüfusunun bir bölümü, tarım işçileri ve küçük çiftçiler de, çatışmanın patlak vermesinden sonra, genellikle onlara katıldılar. Kapitalist sınıfın altındaki tüm sınıflardan gelen gençlerin çoğunluğu, hiç değilse bir zaman için, isyancı ordular saflarında bulunuyordu; ama işler gitgide daha ciddi bir biçim aldıkça, gençlerin bir hayli karışık topluluğu hızla seyrelti. Özellikle öğrenciler, o kendi kendilerine takmaktan hoşlandıkları adla «zekâ temsilcileri», çoğu kez kendisi için gerekli hiçbir niteliğe sahip bulunmadıkları subaylık rütbesine yükseltilmekle alıkonulmadıkları sürece, kaçanların ilkleri oldular."

Almanya'da Devrim ve Karşı-Devrim proleter sınıf savaşımının strateji ve taktikleri açısından olduğu kadar, "ayaklanma sanatı"na ilişkin de çok önemli tespit ve değerlendirmeler içeriyordu. Tıpkı savaş gibi ayaklanmanın da bir sanat olduğunu ifade eden Engels, bu silaha başvurmadan önce tüm güçlerin ölçülüp tartılması gerektiğini belirtiyordu. 1848 deneyimi Almanlara ayaklanmanın kurallarını iyice öğretmişti: "*Birinci olarak, oynadığın oyunun sonuçlarını göğüslemeye tamamen hazır olmadan, asla ayaklanmaya kalkışma. (...) İkinci olarak, bir kez ayaklanma yolunu tuttun mu, son derece*

kararlı davranacaksın ve saldıran taraf olacaksın. Müdafaa her türlü silahlı ayaklanmanın ölümü demektir; böylesi, daha düşmanla boy ölçüşmeden dövüşü kaybetmek olur. Güçleri dağılık olduğu sürece, karşıdaki kuvvetleri şaşırtacaksın, küçük de olsa her gün yeni başarılar elde edeceksin; başkaldırının sağladığı ilk başarının sana verdiği moral üstünlüğünü sürdüreceksin; daima en güçlü dürtünün peşinden giden ve daima daha emin olan tarafa yatan, kendi yanındaki kararsız unsurları toparla; senin karşında kuvvetlerini toplama fırsatı bulamadan düşmanlarını geri çekilmek zorunda bırak...” Bunlar bugün de proletaryanın uzun devrim yolculuğunda asla unutmaması gereken kurallar olmaya devam etmektedir.

1850'ye gelindiğinde, Almanya ve İtalya'da devrim yenilmiş, Fransa ise karşı-devrimin girdabına sürüklenmişti. Louis Bonaparte'ın 2 Aralık 1851'deki darbesi bütün Avrupa'da uzun bir gericilik döneminin başladığına işaret edecekti. Burjuvazinin azgın bir saldırıya giriştiği bu gericilik dönemi, Komünist Birlik için de bir tarihsel dönemin kapanışı anlamına gelmekteydi. 1850 Eylülündeki bölünmeden iki yıl sonra Almanya'daki üyeleri tutuklanan Komünist Birlik, Köln'deki yargılamanın ardından gelen hapis cezalarıyla birlikte ölümcül bir darbe almıştı. Londra grubunun Almanya'yla ilişkilerinin kopması anlamına da gelen bu darbenin ardından fiilen dağılan Birlik, nihayetinde Marx'ın önerisi üzerine 1852 Kasımında kendisini feshetmişti. Fakat Elif Çağlı'nın da vurguladığı gibi,

“Marx ve Engels açısından, bu karar asla örgütlü mücadelenin ve örgütlenme faaliyetinin son bulması anlamına gelmiyordu. Tam tersine, onlar gelecek dönemin görevlerini üstlenebilecek yeni bir örgütü yaratmak amacıyla eskiye nokta koymuşlardı. Devrimci parti faaliyeti, mücadelede önderlik edecek proleter devrimci kadroların yaratılması, işçi sınıfının örgütleri arasındaki bağların pekiştirilmesi ve bilimsel komünizme dayalı politik görüşlerin yayılması amacıyla yeni koşullara adapte edilmiş şekilde yürütülmeliydi.

“Komünist Birlik, proleter devrimci bir çekirdeğin yaratılmasında büyük bir rol oynamıştı ve onun olumlu deneyim ve kadro birikimi yeni bir örgütlülüğe temel oluşturacaktı. Nitekim bu doğrultuda sarf edilen çabalar neticesinde, 1864 yılında Uluslararası İşçi Birliği (Birinci Enternasyonal) kurulabildi. Engels'in de belirttiği gibi, Komünist Birlik devrimci mücadelenin kadrolarını yetiştirmek bakımından tarihsel önemde bir okul olmuştu.”³⁴

34 Elif Çağlı, *Bu Dünyaya Marx Geldi*/3

Marx ve Engels'in 1848 deneyimlerinden süzdükleri dersler ise daha sonra Paris Komününden çıkarılacak paha biçilmez derslerle birleşerek, Marksizmin devrim ve devlet öğretisinin temellerini oluşturacaktı.

Gericilik dönemi ve “kürek mahkûmluğu”

1848-49 devrimlerinin yenilgisini izleyen gericilik dönemi, bütün Avrupa'da sosyalist harekete ve işçi hareketine yönelik koyu bir saldırı dalgasıyla karakterize oldu. Bağımsız basının üzerine çullanıldığı, sansürün kol gezdiği, açık örgütlenme faaliyetinin sınırlarının alabildiğine daraldığı, polis takiplerinin ve kara listelerin aman vermediği bu yıllarda, komünistler için hayatlarını idame ettirecek bir iş bulabilmek de alabildiğine zorlaşmıştı. Bununla birlikte Engels de Marx da, zorlu koşullara rağmen ne sosyalizm davasına olan inançlarını ve umutlarını yitirdiler ne de çalışma azimlerini. Aksine, baskılar ve zorluklar, onların direncini daha da biletti ve bu yıllardaki çalışmalarını sınıf hareketinin yükselişe geçtiği ileriki yıllarda çok sağlam bir teorik, politik ve örgütsel temeli döşedi.

Bu dönemde geçim sıkıntısı son raddeye varan Marx ailesine yardım etmek amacıyla gelir kaynaklarını arttırmaya kafa yoran Engels, Manchester'da babasının ortağı olduğu fabrikada büro işine geri dönmek zorunda kalmıştı. Böylece onun için 20 yıl sürecek bir “kürek mahkûmluğu” dönemi başlamıştı. Bir süre sonra Wilhelm Wolff'ün de bu kente taşınmasıyla politik konuları yüz yüze tartışabileceği bir yoldaşa kavuşmuştu. Ne var ki Londra'ya yaklaşık 300 kilometre uzaklıktaki bu kentte Marx'la uzak düşmüşlerdi. Ama bu mesafe onları birbirlerinden uzaklaştırmak yerine daha da yakınlaştırmıştı. Yılda sadece birkaç kez görüşmeler bile, güçlü düşünsel ortaklıkları onları sıkı sıkıya bağlıyordu. Bu bağın en güçlü araçlarından biri de mektuplardı. Toplu Eserlerin 13 cildini içeren yazışmaların üç bine yakını sadece Marx ve Engels arasında gerçekleşmiştir ve bunların hatırı sayılır bir bölümü söz konusu ayrılık dönemine aittir. Nitekim Marx'ın kızı Eleanor, neredeyse her gün yazıştıklarını ve babasının sanki Engels karşısındaymış gibi bu mektuplarla konuştuğunu söylemektedir anılarında. Elena Stepanova'nın Engels biyografisinde belirttiği gibi,

“... onların edebi miraslarının incisi, bir çeşit yaratıcı laboratuvar olan sonsuz mektuplaşmalarının elimizde bulunmasını, bilimsel komünizmin kurucularının uzun yıllar birbirlerinden hatırı sayılır mesafelerle ayrı kalmalarına

ve böylece, daha ziyade edebi ilişkiler kurmaya mecbur olmalarına borçluyuz. Bu mektuplarda, bilimin ve siyasetin el atılmamış alanı yoktur. Felsefe, doğa bilimleri, ekonomi-politik ve sosyalizm, tarih, dilbilgisi, matematik ve teknik, askerlik ve edebiyat sorunları, bu evrensel kültüre sahip kişilerin mektuplarında, hem de öylesine tartışılmıştır ki, bazen tek bir cümle; küçük bir değinme, en karmaşık sorunlar bütününe gerçekten bilimsel, Marksist kavrayışının bir anahtarını veriverir. Marx ve Engels'in mektupları, canlı bir biçimde, sadece bilimsel meseleleri değil, işçi sınıfının siyasal sorunlarını, sınıflar savaşının strateji ve taktiklerini, proletarya partisi için mücadeleyi de içerir. Nihayet bu mektuplaşma ekonominin, uluslararası siyasetin, Marksizmin kurucularının yaşamakta olduğu dönemin işçi hareketinin incelenmesi için en değerli hazinelerden birini oluşturur.”³⁵

İki yoldaşın düşünceleri kadar acılarını ve sevinçlerini de paylaştıkları bu mektuplar aynı zamanda direngenliğin, yaşam sevincinin ve tüm bunları besleyen büyük dostluğun sembolüdürler. Onları en acılı ve zorlu günlerinde ayakta tutan da, davaya olan inanç ve umudun yanı sıra bu dostluk ve güven olmuştur. Marx, sekiz yaşındaki oğlu Edgar'ı sancılı bir hastalık sürecinin ardından kaybettiğinde şöyle yazmıştı biricik dostuna: “*Talihsizlikten zaten yeteri kadar nasibimi almıştım, ama gerçek mutsuzluğun ne olduğunu ancak şimdi anlıyorum. (...) Son zamanlarda katlanmak zorunda kaldığım tüm bu korkunç acılar arasında, seni ve senin dostluğunu düşünmek ve bu dünyada hâlâ birlikte yapacağımız akli başında bazı işler olduğunu umut etmek bana hep güç verdi.*” (12 Nisan 1855) Cenazeden iki hafta sonra ise Marx ve Jenny, Manchester'daki Engels'in yanına gidip birkaç hafta orada kalacaklardı.

Engels'in 1851'den itibaren kaleme aldığı yazıların büyük bir bölümü *New York Daily Tribune* gazetesinde yayınlanmıştı. Daha önce de belirttiğimiz gibi, onun bu Amerikan gazetesinde çıkan yazıları Marx'ın imzasıyla ya da imzasız olarak yayınlanıyordu. Bu nedenle söz konusu yazıların çok büyük bir bölümünün yazarının Engels olduğu ancak onun ölümünden sonra incelenen elyazması belge ve mektuplarla ortaya çıkmıştır. Engels'in, Osmanlı ile Rusya arasındaki Kırım Savaşı (1853-56) vesilesiyle kaleme aldığı ve sonradan *Doğu Sorunu* adı altında derlenip kitaplaştırılacak olan makaleleri *New York Daily Tribune* külliyyatında büyük bir yer tutmaktadır.³⁶ Onun Manchester'da

35 E.A.Stephanova, *General Engels*

36 O dönemde Marx da bu konuda çok sayıda yazı yazmıştı. Engels ve Marx'a ait

ayrıntılı bir şekilde üzerine eğildiği tarih, askerlik sanatı ve filoloji çalışmalarının bu yazılara büyük bir güç kattığına hiç şüphe yoktur. Engels analizlerini zenginleştirmek amacıyla ilgili ülkelerin yazınına da takip edebilmek için o günlerde Slav ve Doğu dillerini üzerine çalışmalarını da yoğunlaştırmıştı.

Kırım Savaşı, o dönemde Avrupa'da gericiliğin en büyük merkezi konumunda bulunan Rus Çarlığının yayılmacı emelleri sonucunda patlak vermişti. Hem askeri hem de ticari rolü nedeniyle boğazları kontrolü altına almak isteyen Rusya, Balkanlar'da da kendi egemenliğini kurmak istiyordu. Bu nedenle de Balkanlar'da Osmanlı egemenliğine karşı başkaldıran Güney Slavlarının koruyucusu ve kurtarıcısı rolüne soyunuyordu. Öte yandan, despotik Osmanlı'nın Balkan halkları üzerinde kurduğu esaret ortadaydı. Bu savaşa tümüyle kendi emperyal çıkarları doğrultusunda katılan İngiltere ve Fransa ise Rusya'nın karşısında saf tutmuştu. Rus Çarlığı onlar için hem zayıflatılması gereken bir rakipti, hem de Avrupadaki devrimci ve demokrat hareketlere karşı güvenilir bir sopa. Kuşkusuz tüm bu gerçek niyetler, kiminde dinsel kiminde "liberal" türlü yalanlarla maskelenmekteydi. İşte Engels, "devrim kasırgası yatıştır yatışmaz ortaya çıkan ezeli bir sorun" olarak nitelendirdiği Doğu Sorunu üzerine yazdığı makalelerde bu maskeyi indirip gerçekleri ortaya koyarken, Slavların bağımsız bir devlete sahip olmaları gerektiğini belirtiyordu.

Engels, "Avrupa Türkiye'sinin Durumu Ne Olacak?" başlıklı makalesinde (21 Nisan 1853) geleceğe yönelik isabetli kestirimlerde de bulunuyordu. Avrupalı egemenlerin kendilerine "*Boğazlardaki Türk etkisi ortadan kalkarsa, Balkan Yarımadasındaki çeşitli ulusal topluluklar ve mezhepler özgürlüklerini elde ederlerse, ve Avrupa'nın bütün büyük devletlerinin entrikalarına ve niyetlerine, bunların birbirine karşı isteklerine ve çıkarlarına kapı ve baca açılırsa, bir dünya savaşı patlak vermez mi?*" sorusunu sorduklarını söyleyen Engels, bunun onları korkudan titrettiğini dile getiriyordu. Ama, diyordu, tarihi inceleyip onu doğru değerlendiren, gerçekleri gören ve çağın akıl almaz devrimci niteliğini kavrayabilenler bu tarihsel sorudan kaçınamazlar. Ardından şöyle devam ediyordu:

"Hayır, eskiden kalma diplomasi ve yönetim anlayışı, bu zorlukları hiçbir zaman çözümleremez. Birçok başka sorun gibi, Türk sorununun çözümü de

---

bu yazıların büyük bir bölümü Türkçede de Sol Yayınları tarafından *Doğu Sorunu [Türkiye]* adı altında kitaplaştırılmıştır.

Avrupa devrimine bağlıdır. İlk bakışta anormal gibi görünen bu soruyu, bu büyük hareketin kapsamı içinde görmek, haddini bilmemek değildir. 1789 yılından beri devrimin kilometre taşları daima daha ileri gitmiştir. Son kilometre taşlarının adları Varşova, Dobruca ve Bükreş idi; bundan sonraki devrimin işaret levhalarının Petrograd ve İstanbul olmaları gerekir. Bunlar, devrim karşıtı Rus devinin, saldırılması gereken iki kolay yaranır yeridir.”

Engels'in beklediği bu devrimler o dönemde gerçekleşmedi. Fakat, onun ömrü görmeye yetmese de, boğazları alma hayaliyle yanıp tutuşan Rusya, Balkan savaşlarıyla iyice zayıf düşen Osmanlı ve onu paylaşmak için akbaba gibi bekleyen Avrupa'nın büyük devletleri arasındaki savaş hakikaten bir dünya savaşına dönüştü. Petrograd ve İstanbul ise yine onun öngördüğü gibi devrimin işaret levhaları oldu. 1905 Petrograd'ı 1908 İstanbul'unu tetikleyecek, fakat orada da kalmayıp, 1917'de Çarlığı gömen o büyük devrim bir yandan dünya savaşına son verecek, bir yandan da yıkılan Osmanlı'nın Anadolu'daki topraklarında yeni bir cumhuriyetin doğmasına ebelik edecekti.

Marxizmin ustalarının bu ve daha pek çok isabetli politik kestirimleri, onların olayları ve olguları, sağlam bir tarih ve ekonomi bilgisi temelinde ve elbette materyalist bir tarih anlayışı ve diyalektik bir yöntem eşliğinde derinlemesine analiz etmelerinin ürünüdür. Bunu onların söz konusu dönemdeki diğer yazılarında da görmek mümkündür. Bu nedenledir ki, her ikisinin de çok sayıdaki yazısı *New York Daily Tribune*'de başyazı olarak imzasız yayınlanmış ve Marx'ın deyimiyle o günlerde bu gazetenin gerçek yazı kurulu Marx ve Engels olmuştu!

Marx, dostunun fikirlerine çok büyük bir önem veriyor, çalıştığı konuları onunla paylaşıp fikrini alıyor ve bunları pek çok yazısında kullanıyordu. Kuşkusuz aynı şey Engels için de geçerliydi. O dönemde, kapitalist güçlerin, özellikle İngiliz İmparatorluğunun sömürgeci politikaları ve bunun yol açtığı çok yönlü sonuçlar da onların yoğunlaştıkları konular arasında önemli bir yer tutmaktaydı. Marx'ın Hindistan'da İngiliz egemenliğinin rolü üzerine yazdığı yazılar, aynı zamanda Asyatik despotizmin tarihsel nedenleri konusunda da çok önemli açılımlar getirmekteydi. Bu açılımlarda, o günlerde bu mevzu üzerine yazıştıkları Engels'in de katkısı vardı. Onun 6 Haziran 1853 tarihli mektubunda dikkat çektiği noktalar³⁷ da, Marx'ın 10 Haziran tarihli

37 Şöyle diyordu Engels Marx'a yazdığı bu mektubunda: “Toprak mülkiyetinin olmayışı, gerçekten de Doğunun tümü için anahtar. Doğunun siyasal ve dinsel tarihi de bu

“Hindistan’da İngiliz Egemenliği”³⁸ adlı makalesinde büyük ölçüde yer bulmuştu.

Marx ve Engels’in *New York Daily Tribune*’deki makalelerinde, İngiltere ve Fransa’nın sömürgeci politikaları ve bunlara karşı yükselen ulusal mücadeleler sadece Hindistan açısından değil, Asya ve Kuzey Afrika’nın başka ülkeleri açısından da ele alınıyordu. Öte yandan Engels o dönemde, İrlandalı bir devrimci olan eşi Marry Burns ile İrlanda’ya seyahat edip ilk kez oradaki koşulları yakından görme fırsatını bulmuştu. Bu gezi, Engels’in İrlanda sorununa doğru bir yaklaşım geliştirmesi açısından da önemli bir deneyim olacaktı. Şöyle diyordu Marx’a yazdığı 23 Mayıs 1856 tarihli mektubunda:

“İrlanda gezimiz sırasında (...) ülke içinde toplam 450-500 mil yol yaptık ve böylece tüm ülkenin üçte-ikisini gördük. (...) Jandarmalar, rahipler, avukatlar, bürokratlar, taşra eşrafı aramadığın kadar bol, sanayinin ise zerresi yok, öyle ki köylünün yoksulluğu bu resmi tamamlamasa, tüm bu asalak otlar nereden besleniyor, anlamak güç olurdu. «İnzibat önlemleri» ülkenin her yanında apaçık görünüyor, hükümet her şeye burnunu sokuyor; şu öz-yönetim denen şeyden iz yok. İrlanda ilk İngiliz sömürgesi sayılabilir; yakınlığı nedeniyle de hâlâ eski tarzda yönetilen bir yer olarak kabul edilebilir. İngiliz yurttaşlarının özgürlüğü denen şeyin, sömürgeler üzerindeki baskıya dayandığını insan burada açıkça görüyor.”

İrlanda sorunu 1860’ların sonuna doğru Birinci Enternasyonal’in gündemine

---

noktaya dayanıyor. Ama nasıl oldu da doğulular, feodal biçimde de olsa toprak mülkiyetine varmadılar? Bu, sınırlı iklimle ve onunla bağlantılı olarak, özellikle Sahra’dan Arabistan’ı, İran’ı, Hindistan’ı ve Tatarya’yı geçerek yüksek Asya platosuna ulaşan büyük çöl parçalarıyla kaplı toprağın yapısıyla ilgili. Burada yapay sulama tarımın ilk koşulu; bu da ya komünlerin, illerin ya da merkezi hükümetin işi. Bir Doğu hükümetinin hiçbir zaman üçten fazla dairesi olmadı: maliye (ülke içi yağma), savaş (ülke içi ve dışı yağma) ve bayındırlık (yeniden üretim için hazırlık). İngiltere hükümeti Hindistan’da 1 ve 2 numaralı işleri çok darkafalı bir biçimde yürüttü, 3 numaralı işi ise tümden bir kıyıya koydu. Hindistan tarımı da bu yüzden haraboluyor. Serbest rekabet, orada kendi kendini tamamen itibardan düşürüyor. Sulama sistemi çürümeye terkedilince toprağın gübrelenmesinden hemen vazgeçilmesi, başka türlü çok garip görünen bir gerçeği, bir zamanlar, şahane biçimde ekilip biçilen bölgelerin şimdi birer çorak arazi parçası (Palmira, Petra, Yemen’deki harap yerler, Mısır, İran ve Hindistan’daki sayısız topraklar) durumuna nasıl geldiğini açıklıyor. Yıkıcı tek savaşın, bir ülkenin nüfusunu boşaltabileceğini ve yüzyıllarca uygarlıktan yoksullaştırabileceğini gösteriyor.” Marx-Engels, Seçme Yazışmalar, c.1, s.91

38 Marx-Engels, *Seçme Yazıtlar*, c.1, s.589

geldiğinde Marx'ın da Engels'in de tavrı net olacaktı. Marx, Manchester'daki Engels'e 1869 Aralık ayında yazdığı mektupta, bu konu Enternasyonal Konseyi- ne geldiğinde savunacağı şeyin belli olduğunu belirterek, İrlanda'nın bağımsızlığının İngiliz işçi sınıfının çıkarları açısından da zorunlu olduğunu söylüyordu: *“İrlanda'ya şimdiki bağlantıdan kurtulmak İngiltere işçi sınıfının doğrudan ve mutlak çıkarıdır. ... Uzun bir zaman ben, İngiliz işçi sınıfının yükselişiyle İrlanda rejiminin devrilmesinin olanaklı olabileceğini düşündüm. ... Sorunu daha derinden incelemem, beni, bunun tersine inandırdı. İngiliz işçi sınıfı, İrlanda'dan kurtulmadıkça, hiçbir şey başarmasına olanak yok. Manivela İrlanda'ya uygulanmalı. İrlanda sorununun, genel toplumsal hareket açısından bu kadar önemli olmasının nedeni bu.”*³⁹

Engels 1857'den itibaren *New American Cyclopaedia*'nın çeşitli maddelerini hazırlama işini de üstlenmişti. Bu ansiklopedinin yazımında yer alma işi aslında Marx'a teklif edilmişti. Fakat Engels, dostuna maddi katkıda bulunmak ve onun zamanını ekonomi çalışmalarına ayırmasını sağlamak amacıyla askeri konulardaki maddeleri kendi üstüne almıştı. 1861'e dek bu kapsamda yaklaşık 50 maddenin içeriğini oluşturan Engels, gündüz fabrikadaki işlerini yürütürken, bu iş için ancak geceleri çalışma fırsatı buluyordu. Hazırladığı maddelerin pek çoğu birkaç sayfalık makalelerdi. Bazılarıysa (“ordu”, “istihkâm” ya da “piyade” maddelerinde olduğu gibi) onlarca sayfaya ulaşıyordu. Yaklaşık 50 kitap sayfası tutan “ordu” maddesinde, dünyada orduların gelişimi antik çağdan başlayarak son derece ayrıntılı bir şekilde işlenmişti. Bunu okuyan Marx, o günlerde Engels'e yazdığı bir mektupta şöyle diyordu: *“Senin «Ordu» çok iyiydi; ama hacmini görünce beynimden vurulmuşu döndüm; bunca hacimli bir iş için yaptığın çalışma bünyene herhalde çok zarar vermiştir. Gece yarılarında kadar çalışacağını bilseydim, işi sallardım.”* Aynı mektupta *“Toplumsal ilişkilerle üretici güçler arasındaki bağ kavramımızın doğruluğunu, ordunun tarihinden başka hiçbir şey, bundan daha açık seçik ortaya koyamazdı”* diyerek ekonomik gelişmede ordunun önemine de dikkat çekiyordu.⁴⁰ Engels'in askeri konularda ayrıca üç broşürü yayınlanmıştı: “Po ve Ren” (1859), “Savoy, Nice ve Ren” (1860) ve “Tüfeğin Tarihi” (1860-61).

Marx da Engels de 1856'dan itibaren büyük bir ekonomik krizin yaklaşmakta olduğunu tespit etmişlerdi ve bu krizin işçi hareketinde de güçlü bir canlan-

39 Marx-Engels, *Seçme Yazışmalar*, c.1, s.273

40 Marx-Engels, *Seçme Yazışmalar* (25 Eylül 1857 tarihli mektup), c.1, s.110

maya yol açmasını bekliyorlardı. Nitekim çok geçmeden patlak verecek olan 1857 krizi kapitalizmin o güne kadarki en büyük krizi olarak tarihe geçecekti. Marx 13 Kasım 1857'de, "kendi mali sıkıntım da gerçekten çok kötü olmasına rağmen, 1849'dan beri hiç bu bunalımdaki kadar keyifli hissetmemiştim" diye yazmıştı Engels'e. Engels ise 15 Kasım'da buna şöyle karşılık vermişti: "*Ben de aynen senin gibi hissettiğimi söylemeliyim. Balon New York'ta patladığında, Jersey'de içim kıpır kıpır oldu ve bu genel çöküşün ortasında kendimi olağanüstü neşeli hissettim. Son yedi yılın burjuva pisliği elbette bir ölçüde bana da bulaşmıştı; şimdi o yıkanıp temizlenecek ve ben değişmiş bir adam olacağım. Fiziksel olarak, kriz bana deniz banyosu kadar iyi gelecek; bunu şimdiden hissedebiliyorum.*"⁴¹

Marksizmin önderleri, işçi sınıfını yükselecek mücadelelere hazırlamak için teorik ve politik çalışmalarını olanca yoğunluğuyla sürdürüyorlardı. Marx, iktisadi incelemelerini tamamlayıp, "tufan kopmadan hiç değilse genel çizgilerini aydınlığa kavuşturmak" için sabahlara kadar "deliler gibi" çalışıyordu. 1859'da yayınlanan *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı* adlı kitabı bu dönemin ilk büyük ürünü olacaktı. *Kapital'e* giriş niteliğindeki bu kitaba yazdığı önsözde Marx, Engels'in deyimiyle "sadece iktisat için değil bütün tarih bilimleri için devrim yaratan bir keşifte" bulunmuştu: "*Maddi hayatın üretim tarzı, genel olarak, toplumsal, siyasal ve entelektüel hayat sürecini koşullandırır. İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen, toplumsal varlıklarıdır.*" Şöyle devam ediyordu Marx bu büyük keşfine:

"Gelişmelerinin belirli bir aşamasında toplumun maddi üretici güçleri, o zamana kadar içinde hareket ettikleri mevcut üretim ilişkilerine, ya da bunların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan mülkiyet ilişkilerine ters düşerler. Üretici güçlerin gelişmesinin biçimleri olan bu ilişkiler, onların engelleri haline gelirler. O zaman bir toplumsal devrim çağı başlar. İktisadi temeldeki değişme, kocaman üstyapıyı, büyük ya da az bir hızla altüst eder."

Engels'in bu kitaba yazdığı önsöz de çok değerli tespitler içermekteydi. Bu önsözde Marx'ın kitabının önemini çeşitli yönlerden ele alan Engels, kitaba damgasını basan materyalist ve devrimci perspektifin, idealist tarih anlayışını, geleneksel kavramları ve siyasal muhakeme tarzını yerle bir ettiğini belirtiyordu. Üzerinde durduğu önemli bir konu da yöntem meselesiydi:

41 Marx-Engels, *Collected Works*, c.40, s.203

“Hegel’in mantığından onun bu alandaki gerçek buluşlarını içinde saklayan çekirdeği çıkarma ve idealist örtülerinden arındırarak, diyalektik yöntemi, düşünce gelişmesinin biricik doğru şekli olabileceği saf biçiminde ortaya çıkarmak işini başarabilecek tek adam, Marx idi. Marx’ın ekonomi politığın eleştirisinde temel görevini yerine getiren yöntemi geliştirmesini, biz, önem bakımından, esas materyalist dünya anlayışından hiç de daha az önemli olmayan bir sonuç saymaktayız.”⁴²

Sınıf mücadelesi yükselişe geçiyor

1857 krizi tüm dünyada aynı zamanda siyasal çalkantılarla yüklü bir döneme denk gelmiş, belli ölçülerde de bu çalkantıların bizzat tetikleyicisi olmuştu. Bu süreçte Almanya ve İtalya’da kapitalist gelişme hız kazanırken, Fransa’da Bonapartist rejime tepkiler büyümüş, Avusturya monarşisinde ayrılıkçı eğilimler güçlenmişti. İngiltere’de ise, nicedir geri çekilen sınıf mücadelesi, kitlesel grevlerle ve yeni sendikal oluşumların doğmasıyla büyük bir sıçrama yapmıştı. Asya kıtası da hareketlenmiş, Çin’de olduğu gibi Rusya’da da köylü ayaklanmaları yükselişe geçmiş, serfliğin kaldırılmasının ardından devimci fikirler ilerici çevrelerde artarak yayılmaya başlamıştı. Aynı dönemde Meksika’da burjuva devrim başarıya ulaşmış, Kuzey Amerika’da ise dört yıl sürecek bir iç savaş patlak vermişti.

Marx da Engels de Amerikan iç savaşını (1861-1865) yakından takip ediyor, köle sahiplerinin egemen olduğu Güney eyaletlerinin oluşturduğu Konfederasyona karşı Kuzeyi destekliyorlardı.⁴³ ABD açısından tarihsel bir dönüm noktası olmakla kalmayıp Avrupa için de çok önemli sonuçlar doğuracak olan bu savaş yazılarında çeşitli açılardan ele alıyorlardı. İngiliz burjuva basını Kuzey ile Güney arasındaki bu savaşın kölecilikle değil, gümrük vergileriyle ve politik rekabetle ilgili olduğu yalanını yayıyordu. Marx bu yalanı teşhir ederken, mevcut mücadelenin “iki toplumsal sistem”, yani kölecilik ile ücretli emek sistemi arasındaki bir mücadele olduğunu belirtiyor, Kuzey Amerika kıtasında bu iki sistemin artık barışçıl bir şekilde birlikte yaşayamayacağını dile getiriyordu.⁴⁴

42 Marx-Engels, *Seçme Yapıtlar*, c.1, s.620

43 Bkz. Serhat Koldaş, *ABD’de İsyân Büyüyor, Tarihsel Kavgâ Devâm Ediyor/1*, marksist.com

44 Marx-Engels, “*Civil War in the United States*”, Collected Works, c.19, s.50

Sınıf mücadelesinin çeşitli boyutlarıyla yükseldiği, İngiliz işçilerin Amerika'daki iç savaş nedeniyle yürüttükleri kampanyanın enternasyonal dayanışmayı pekiştirdiği bu ortamda, uluslararası bir işçi örgütünün kurulmasının zemini de güçlenmişti. İşte Uluslararası İşçi Birliği (Birinci Enternasyonal), bu zemine basarak 1864 Eylülünde kuruldu. Enternasyonal'in geçici tüzüğü, onun kuruluşunda çok yoğun emeği bulunan Marx tarafından yazıldı. Bu tüzükte, "emekçi sınıfların ekonomik kurtuluşu her politik hareketin araç olarak bağlı olması gereken yüce amaç" olarak ortaya konuyordu. Emegün kurtuluşunun, yerel ya da ulusal değil, modern toplumun var olduğu bütün ülkeleri kapsayan ve çözümünü, en ileri ülkelerin pratik ve teorik işbirliğine dayanan sosyal bir mesele olduğu belirtiliyordu. Engels Manchester'da olduğu için Londra'daki Genel Konsey'in çalışmalarına katılamıyordu. Fakat bu örgütün en ağır yükünü sırtlanan Marx onu tüm gelişmelerden haberdar ediyor, çeşitli konularda fikrini alıyordu.

Birinci Enternasyonalin kuruluşunda Marx ve Engels gibi devrimci proleter komünizminin temsilcilerinin yanı sıra anarşizmden reformizme küçük-burjuva sosyalizminin türlü varyantları da (Bakuninciler, Blankistler, Prudoncular, Lassalcılar, İngiliz sendikacıları...) yer almıştı. Bu köklü farklılıklar başlangıçta çok daha geniş bir kesime hitap ederek daha kitlesel bir örgütlenmeye ulaşabilmek bakımından bir avantaj olarak görünse de, çok geçmeden örgütü parçalanma noktasına getirecekti. Bununla birlikte Birinci Enternasyonal, işçi sınıfının kurtuluşu için enternasyonalist birliğini ve mücadelesini savunan ilk uluslararası örgütlenme olarak tüm deneyimleriyle gelecek kuşaklar için tarihsel bir miras oluşturacaktı.

O günlerde gerek Enternasyonalin işleri gerekse *Kapital* için yürüttüğü kapsamlı çalışmanın yükü altında fazlasıyla yıpranan Marx'ın, onu kimi zaman çalışamaz hale getiren karaciğer ağrıları ve şirpençe hastalığı şiddetlenmişti. Amerikan iç savaşı nedeniyle *New York Daily Tribune*'deki işi de son bulduğundan maddi durumu çok kötüleşmişti. Bu durum Engels'i üzüyor ve bir çare bulmak için didiniyordu. Marx'a yazdığı 22 Şubat 1866 tarihli mektubunda şöyle diyordu bu konuda:

“Olanaklar çerçevesinde yapılabilecek her şeyi yapmaya hazır olduğumu biliyorsun, normal koşullar altında elimden gelenin fazlasını yapmaya da hazırım. Ama sen de aklını başına topla, bana ve ailene bir iyilik yap da, tedavi olmaya razı ol. Sana bir şey olursa, tüm hareketin hali nice olur, üstelik böyle davranırsan, sana bir şey olması da kaçınılmaz. İşin gerçeği, seni bu hikâyeden kurtarana kadar gece gündüz rahatım yok, senden haber alamadığım her gün huzurum kaçıyor ve durumunun kötü olduğunu düşünüyorum.”

Fakat Marx tüm ıstırabına rağmen hummalı bir şekilde çalışmaya devam etmekte, Engels'in elinden de daha fazla bir şey gelmemekteydi. Babasının 1860'ta ölmesi, onun fabrikadaki sorumluluğunu daha da arttırmıştı ve bu durum onu fazlasıyla rahatsız etmekteydi. Tüm bu düşüncelerini Marx'la sürekli paylaşıyordu:

“Aslında benim tek istediğim bu aşâğılık ticaretten kurtulmak, çünkü zaman kaybı moralimi altüst ediyor. Bu işin içinde olduğum sürece başka bir şey yapamıyorum, yönetici olduğumdan bu yana, büyük bir sorumluluk yüklediğim için her şey daha kötü oldu. Artan gelirler olmasaydı, gerçekten yeniden kâtip olmak isterdim. Her neyse, benim tüccarlığım birkaç yıla kadar bitiyor, ondan sonra gelirim çok ama çok daha kısıtlı olacak, kafamda hep o zaman

senin için ne yapabileceğimiz düşüncesi var. Ama her şey şimdi görüldüğü gibi devam ederse, devrim araya girip tüm finansman projelerine son vermesi bile her şey yoluna girer. Bu gerçekleşmezse, kurtuluşum şerefine kendime esaslı bir kıyak çekerek hızla bir kitap yazmak istiyorum: İngiliz Burjuvazisinin Acıları ve Sevinçleri.” (27 Nisan 1867)

Engels’in bu hayaline kavuşması ancak iki yıl sonra mümkün olacaktı. Bu arada Marx ise yıllarını verdiği o muazzam çalışmasının ilk cildini nihayet tamamlayacaktı. “Yeryüzünde kapitalistler ve işçiler bulunduğundan beri, işçiler için bu kitap kadar önemli bir kitap çıkmadı.” Böyle diyordu Engels, ilk cildi yayınlanan *Kapital* için. Kapitalist ekonominin işleyiş yasalarının ortaya konmasında çığır açan bu muazzam eserin hazırlanması esnasında Marx Engels’le sürekli yazışmış, çalışmasının pek çok bölümünü ona göndererek fikrini almıştı. 22 Haziran 1867’de yazdığı bir mektupta da şöyle diyordu: “Umarım, ilk dört forma seni tatmin etmiştir. Dünyanın geri kalan kısmı ne söylerse söylesin, benim için daha önemli olan, senin tatmin olmandır. Burjuvazi de varsın, yaşamının geri kalan kısmında benim o anlaşılması güç biçimimi anımsasın.” 16 Ağustosta ise *Kapital*’in son formasının düzeltilmesini tamamlayıp önsözü de gönderdiğini belirterek şöyle yazıyordu: “Böylece bu cilt tamamlandı. Bunun mümkün olmasını sadece sana borçluyum. Benim için yaptığın fedakârlık olmasaydı, üç cildin gerektirdiği muazzam çalışmayı asla yapamazdım. Seni teşekkürlerle kucaklıyorum!” Bu müjdeli habere çok sevinen Engels, dostunu, en karmaşık ekonomik sorunları yalın bir şekilde açıkladığı için tebrik ediyordu.

Engels, *emekle sermaye arasındaki ilişkinin ilk kez burada tam bağlamı ve bütünlüğü içinde ele alındığını* belirttiği birinci cilt yayınlanır yayınlanmaz, onu geniş bir tanıtımını yapmak üzere özetlemeye girişmişti. *Ekonomi Politikiğin Eleştirisine Katkı* tam bir susuş kumkumasıyla karşılaşmıştı ve *Kapital*’in başına da aynı şeyin gelmemesi için bir şeyler yapmak gerekiyordu. Bu amaçla, sosyalist basın organlarında yayınlanmak üzere çeşitli tanıtım yazıları kaleme almıştı. Ancak bu ölümsüz eserin adını duyurmak açısından işçi basınının etki alanı son derece sınırlıydı. Burjuva iktisadına meydan okuyan bu eserin onun bu bağlamdaki muhatapları tarafından dikkate alınması için esas olarak burjuva basında tartışılmasını sağlamak şarttı. Engels bu amaçla burjuva basında yayınlanabilecek makaleler hazırladı ve bunları arkadaşları aracılığıyla yayınlatarak *Kapital*’in en geniş tanıtımını yapmaya çalıştı. Elif

Çağlının dile getirdiği gibi,

“Burjuva basın Kapital’i ya suskunlukla öldürmeye ya da yalanlarla karalamaya çalışırken, madalyonun diğer tarafında ise Kapital’e karşı giderek yükselen bir ilgi yer almaktaydı. Birinci Enternasyonal çevresinde yer alan çeşitli ülkelerden işçiler, bu eseri devrimci mücadelenin bir kazanımı olarak değerlendirdiler. 1868 Eylülünde Enternasyonal’in Brüksel Kongresinde Alman delegelerin teklifi üzerine, bütün ülkelerin işçilerinin Kapital’i incelemeleri ve çeşitli dillere çevrilmesi karar altına alındı. Bu kararda, kapitalist sistemin ilk bilimsel çözümlemesini yapan Marx’ın mücadeleye hizmetinin paha biçilmez olduğu belirtiliyordu.”⁴⁵

“Kürek mahkûmluğu” sona eriyor

Gericilik döneminin en karanlık günlerinde bile umutlarını asla yitirmeyen Marx ve Engels, bunu mevcut ekonomik, sosyal ve siyasal durumu tümüyle materyalist temellerde analiz etmelerine ve buradan yola çıkarak geleceğe yönelik gerçekçi tespitler yapabilmelerine borçluydular. Şöyle diyordu Engels 1869 Nisanında yoldaşı Lessner’e yazdığı bir mektupta:

“Haklısın, işimiz her zamankinden daha da yolunda, biz ise, Mohr’la ben, o zaman da haklıydık, yıllar önce bütün bu budala demokratlar sürüsü gericilik ve halkın aldırmaazlığı konusunda yakındıklarında, bu gericiliğin son 18 yılın müthiş sınai gelişmesinin ürünü olduğunu önceden görüp, emek ve sermaye arasındaki çelişkinin keskinleştiğini, bunun da daha da yoğun bir sınıf savaşımıyla sonuçlanacağını saptamıştık. Bu arada, bu budala demokratların şimdilerde tam anlamda faka bastırıldıklarını, dünyanın tek bir ülkesinde bile onlara rahat yer kalmadığını görmek insanı gülmekten öldürüyor. Almanya’daki İlerlemeciler, Fransada cumhuriyetçiler, İngiltere’deki radikaller – hepsi de aynı bokun soyu.”⁴⁶

Sınıf savaşımının zirvesinin yaşanacağı, Paris Komünarlarının göğü fethetmeye çıktığı günlere doğru koşar adım ilerlerken, Engels fabrikadaki mahpusluğundan kurtulup tüm zamanını mücadeleye hasredeceği günleri iple çekiyordu. Ama bunun sadece kendisinin değil Marx’ın da geçimini garanti altına alabileceği koşullarda gerçekleşmesi zorunluydu. Fabrikanın ortağı

45 Elif Çağlı, *Bu Dünyaya Marx Geldi/4*

46 Engels, *Büro ile Barikat Arasında*, s.147

olan Gottfried Ermen'le, yönetimi devretme ve 5 yıl boyunca ona rakip iş yapmama (pamuk ipliği dokumama ve sarmama) karşılığında yılda belli bir para almayı içeren bir anlaşmayı 1868 sonlarına doğru imzalama aşamasına gelen Engels, bu miktarı netleştirmek için Marx'a şöyle yazıyordu:

“Aşağıdaki soruların yanıtlarını iyice düşün ve hemen bildir ki Salı sabahı yanıtın elimde olsun: 1) Tüm borçlarını ödemek, temiz bir başlangıç yapabilmek için ne kadar paraya gereksinimin var? 2) Yılda 350 sterlin ile olağan düzenli giderlerini karşılayabilir misin, (hastalık ya da önceden bilinemeyecek sıradışı giderler bir yana), yani yeni borçlanmalar yapmaktan kurtulabilir misin? Hayırsa, bunu sağlamak için gerekli olan miktarı bildir. Bunu, tüm borçlarının tamamen ödenmiş olduğunu varsayarak düşün. Asıl soru kuşkusuz bu. ... Senden rica ediyorum, yanıtında her şeyi gerçekten olduğu gibi göster ki, ben de buna bağlı olarak G. E.'ye karşı davranışlarımı ayarlayayım. Yani yıllık gereksiniminin ne olacağına kendin karar ver, ne yapabileceğimize bakalım. Bu 5-6 yıldan sonra ne olacağı henüz bence de açık değil. Her şey şimdiki gibi kalırsa, sana yıllık 350 sterlin ya da daha fazla yollamak durumunda olamam, ama en azından 150 sterlin yollayabilirim. O zamana kadar bir şeyler değişebilir, yazınsal etkinliğin de sana bir şeyler getirebilir belki.”

Nihayetinde Engels, istediği koşullarda bir anlaşmayı 1869 yazında imzalayacak ve “o aşâğılık ticaretten” kurtulma arzusuna kavuşmuş olacaktı. O günlerde Engels'in yanında kalan Eleanor Marx, onun fabrikaya gittiği son günkü mutluluğunu şöyle anlatmaktadır:

“Son kez büroya gittiği sabah, botlarını giyerken, zafer kazanmışçasına şöyle haykırdığını hiç unutmayacağım; «Son kez!» Birkaç saat sonra, bahçe kapısında durarak onu bekliyorduk. Oturduğu evin karşısındaki küçük tarladan bize doğru geliyordu.

Bastonunu havada sallıyor, şarkı söylüyordu, yüzü ışıklar saçıyordu.”⁴⁷

Annesine yazdığı mektupta o günü “özgürlüğe kavuştuğum ilk gün” olarak nitelendiren Engels, kendini sanki on yıl gençleşmiş gibi hissettiğini söylüyordu.⁴⁸ Fabrikadan ayrılış ve devir işlemlerinin tamamlanması için bir süreye daha Manchester’da kalan Engels, Londra’ya 1870 Eylülünde taşınacaktı. Böylece neredeyse her gün Marx’la görüşme olanağına kavuşacaktı. Eleanor Marx o dönemi şöyle anlatıyor:

“İzleyen on yıl boyunca Engels, babamı hemen her gün görmeye geldi; kimi kez yürüyüşe çıkarlardı ama çoğu zaman da babamın odasında kalırlar, her ikisi de karşı köşelerde durur, çaprazlama yürümeye başlarlar ve köşe dönüşlerinde topukları tabanda oyuklar açardı. Bu odada onlar, çoğu insanın felsefesinin hayal edemeyeceği kadar çeşitli şeyleri tartışırlardı. Sık sık da yan yana konuşmadan gidip gelirler. Ya da yine biri, kafasını kurcalayan bir konu üzerinde uzun uzun durur, sonra yüz yüze karşılıklı dikilirler ve gülmeye başlarlardı; bu kahkaha daha çok, yarım saattir birbirine ters düşen planları tartıştıklarının farkına varmalarından ileri gelirdi...”

Engels Londra’ya gelir gelmez Enternasyonal Yürütme Komitesine dâhil edilmiş ve çeşitli ülkelerdeki seksiyonlarla yazışma işini üstüne alarak Marx’ın sırtına binen yükü hafifletmişti. Enerjik bir insan olan Engels, Belçika, İtalya ve İspanya’nın temsilciliğini (bunlara daha sonra Portekiz ve Danimarka da eklenecekti) üstlenirken, Genel Konseyin en yorulmak bilmez üyeleri arasına girmişti. Onun Londra’ya gelişi, Avrupa’da siyasal iklimin baş döndürücü bir hızla değiştiği ve Enternasyonalin işçi sınıfı açısından öneminin en yüksek düzeye ulaştığı bir döneme denk düşmüştü. Bonaparte’in Almanya’ya savaş ilan etmesi tüm Avrupa’yı ayağa kaldırmıştı. 1870 Temmuzunda patlak veren bu savaş, sadece Fransa işçi sınıfı açısından değil, tüm dünya işçi sınıfı için tarihsel bir dönüm noktasının, Paris Komününün de vesilesi olacaktı.

Fransa-Prusya Savaşı ve Paris Komünü

Ekonomik ve politik olarak içinde bulunduğu zorlu durumu, egemenlerin pek çok kez yaptıkları gibi savaşla aşmayı amaçlayan Louis Bonaparte 15 Temmuz 1870’te Prusya’ya meydan okuyarak savaş ilan etmişti. Savaş patlak

47 *Marx-Engels Anıları*, s.218

48 Engels, *Büro ile Barikat Arasında*, s.39

verdiğinde, Enternasyonal Genel Konseyi, bütün ülkelerdeki seksiyonlarını bu savaşa karşı eyleme geçmeye çağırmıştı. Marx'ın kaleme aldığı çağrılarda, Louis Bonaparte'ın 1870 Temmuzundaki savaş komplosunun 1851 Aralığındaki hükümet darbesinin “düzeltilmiş bir baskısından başka bir şey olmadığı” belirtilerek savaşın gerçek niteliği ortaya konuyordu. Fakat işçilerden yükselen sesler ne yazık ki, emekçilerin canı pahasına iktidarını korumayı hedefleyen Bonaparte'ın kanlı oyununu bozamamıştı.

Savaşın başlamasının ardından Londra'da yayınlanan *Pall Mall Gazette* Marx'a savaş muhabirliği teklifinde bulunmuş, Marx kendisinin iş yoğunluğundan dolayı reddettiği bu teklifi Engels'e iletmiş ve o da kabul etmişti. Temmuz sonundan itibaren haftada iki gün bu savaşın seyri konusunda makaleler (“Savaş Üzerine Notlar” başlığı altında toplam 59 makale) yazan Engels'in yorumları ve tahminleri kısa süre içinde dikkat çekmeye başlamıştı. İsimsiz çıktığı için bu yazıların yazarı bilinmiyordu. Ama pek çok gazete bu yorumları kullanıyor, alıntılar yapıyordu. Onun “General” lakabıyla anılmasına da bu savaş sırasındaki yazıları vesile olacaktı. Eleanor Marx şöyle anlatıyor bu lakabın kökenini:

“1870'te, Fransa-Prusya Savaşında, Engels'in *Pall Mall* gazetesinde yayımlanan makaleleri büyük ilgi toplamıştı; çünkü, Sedan Savaşı ile Fransız ordusunun dağılışını çok önceden tahmin edebilmişti. Zaten bunun üzerine kendisine «General» takma adı yakıştırmıştı. Kız kardeşim de «Genelkurmay» diyordu ona; işte böylece aramızda adı «General» olarak yerleşti gitti. Ancak bugün bu adın daha geniş bir anlamı var: O artık, işçi sınıfı ordusunun Generalidir.”

Bonaparte'ın iktidarını güvence altına almak için başvurduğu kanlı oyun, bir buçuk ay sonra Fransa'nın yenilgisiyle neticelenmiş, dahası Bonaparte Prusya ordusuna esir düşmüştü. Bu haber Paris'e ulaştığında Paris halkı sokaklara dökülerek 4 Eylülde eski yasama meclisi üyelerinin toplantısını basmış ve imparatorluk forsunu yerlerde çiğneyip yeniden cumhuriyet ilan etmişti. Ne var ki Prusya orduları kapıdaydı ve imparatorluk ordusu dağılıp esir düşmüş durumdaydı.

Bu sırada Enternasyonal her yerde savaş karşıtı protestolara önderlik ediyordu. Genel Konsey, 9 Eylülde, “savunma savaşı”nı saldırı savaşına çeviren Prusya'nın istila planlarını açığa çıkartan ve zafere ulaşmasının proletaryanın davası için yarattığı tehlikeye işaret eden bir çağrı yayınlamış, Alman işçile-

rini ilk kurbanın kendileri olacakları konusunda uyarılmıştı. İngiltere'deki gösterilerin hedefinde ise Prusya'ya destek veren saray vardı. Almanya'da Enternasyonale bağlı işçiler, "cumhuriyetin tanınması" ve "Fransa için onurlu bir barış" talebiyle gösteriler örgütlemişlerdi. Gerek parti basınından gerekse parlamento kürsüsünden okları kendi hükümetlerine çevirmişlerdi. Wilhelm Liebknecht ve August Bebel, bu nedenle öfkeden kudurttukları Prusya hükümeti tarafından Aralık ayında tutuklanacaktı. Engels, o günlerde Liebknecht'in eşine yazdığı bir mektupta, "Almanya'daki tutuklu arkadaşlarımız ve ailelerini var olan tüm gücümüzle yoksulluktan korumak da görevimizdir" diyerek, onlar için toplanan paranın gönderildiğini haber veriyordu.⁴⁹

18 Eylülde başlayan Paris kuşatması, beş ay sürecek bir savaşa yol açmış, savaşın yanı sıra şiddetli soğuk ve açlık da halkı canından bezdirmişti. Fransız burjuvazisi ise kirli anlaşmalarla kırımı kurtarmaya girişip kenti düşmana teslim etmeye razı gelecekti. Buna karşın Paris işçi sınıfı 18 Mart 1871'de kenti savunmak üzere ayağa kalkarken aynı zamanda kendi burjuvazisine karşı da silaha sarılacaktı. Enternasyonal Genel Konseyi hiç vakit kaybetmeden, Komünarların desteklenmesi için bir savaş karargâhına dönüştürülmüştü. 28 Martta ise tarihteki ilk işçi iktidarı olan Paris Komünü ilan edilmişti. Marx da Engels de Komünü heyecanla selamlarken, içinde bulunulan coşkun ruh halinin onun eksiklerini görmelerini engellemesine izin vermemişlerdi. Her ikisi de bu eksikleri ve hataları dile getirerek onu ilerletmeye çalıştılar. Engels Enternasyonal Genel Konseyinde 11 Nisanda yaptığı konuşmada, Versailles'ın güçsüz

49 Engels, *Büro ile Barikat Arasında* (19 Aralık 1870 tarihli mektup), s.148

olduğu sırada ona saldırmak gerektiğini, ama uygun zamanın kaçırıldığını ve üstünlüğün Versailles'a geçtiğini belirtiyordu. İnsanların yenilgiye sürüklenmeye uzun süre dayanamayacakları, kayba uğradıkları, cephanenin plansız kullanıldığı ve yiyeceklerin azaldığı uyarısında bulunuyordu. Marx ise bunların yanı sıra Merkez Komitesinin yetkilerini çok çabuk devrettiğini belirtiyordu. Tüm bunlara rağmen, savaş devam ederken asıl yapılması gereken şey Komünarlara mümkün olan her türlü desteği vermektir ve Enternasyonal sonuçta bunun için elinden geleni yapacaktı. Paris'in yönetimini kendi eline alıp, işçi iktidarının nasıl bir şey olduğunu canlı bir şekilde tüm dünya işçilerine gösteren Komünarlar, sonunda yenilseler de gelecek kuşaklara paha biçilmez dersler bırakmış olacaktı.

Bu dersler, daha o günlerde, sıcağı sıcağına, Marx'ın Genel Konsey'in önünde okuduğu *Fransa'da İç Savaş* adlı eserinde çarpıcı biçimde gözler önüne serilmişti. Engels Alman işçilerin de vakit kaybetmeksizin okuması için bu eseri hemen Almancaya çevirmişti. Şöyle diyeycekti Komünün 20. yıldönümünde bu esere yazdığı Giriş yazısında: “28 Mayıs günü, Komünün son savaşçıları, Belleville yamaçları üzerinde, üstün düşman güçlerine yenik düşüyor ve iki gün sonra, 30 Mayıs günü, Marx, Genel Konsey önünde, Paris Komününün tarihsel anlamının birkaç keskin, ama öylesine kavrayışlı, ve özellikle bu konuda yazılmış son derece zengin yazının tümünde eşi boşuna aranacak derecede doğru çizgi içinde belirlenmiş bulunduğu bu çalışmayı okuyordu.”

Çok önemli noktalara dikkat çeken bu Giriş yazısında Engels, Komün üyeleri arasında ağırlığı oluşturan Blanqui ve Proudhon taraftarlarının o günlerde takındıkları tutumu ve bu tutumun doğrusuyla yanlışla yarattığı sonuçları da ele alarak bu derslere katkıda bulunmaktaydı. Yine burada, Komün'ün, başlangıçta toplumun hizmetkârları olan devlet ve devlet organlarının toplumun efendileri durumuna dönüşümünü önlemek için kullandığı iki aracı, yani “seçim ve her an geri çağırma hakkı”nın yanı sıra “tüm devlet görevlilerine işçilerin aldıkları ücretten başka bir karşılık ödenmemesi” kuralını hatırlattıktan sonra şöyle devam etmekteydi:

“Şimdiye kadarki biçimi ile devlet gücünün bu parçalanması ve yerine gerçekten demokratik yeni bir iktidar geçirilmesi, İç Savaş'ın üçüncü bölümünde ayrıntılı bir biçimde betimlenmiştir. Ancak bu konunun bazı yönleri üzerinde burada kısaca durmak da zorunluydu; çünkü devlet batıl itikadı, özellikle Almanyada, felsefeden burjuvazinin ve hatta birçok işçinin ortak bilincine

geçti. Filozofların kafasında devlet, «İdea'nın gerçekleşmesi» ya da Tanrının dünya üzerindeki felsefi dile çevrilmiş saltanatı, sonsuz doğruluk ve adaletin gerçekleştiği ya da gerçekleşeceği alandır. Devlete ve devlete ilişkin her şeye karşı duyulan ve beşikten beri, tüm toplumun bütün işleri ve bütün ortak çıkarlarının, şimdiye kadar olduğundan, yani devlet ve onun gereğince yerleşmiş otoriteleri tarafından çekilip çevrildiklerinden başka türlü çekilip çevrilemeyeceklerini düşünmeye alışıldığı ölçüde kolay yerleşen o batıl itikada dayalı saygı da işte buradan kaynaklandı. Ve soydan geçme krallığa karşı duyulan güvenden kurtulup da demokratik cumhuriyet için güven beslemeye başladığı zaman, son derece gözüpek bir adım atılmış olduğu sanıldı. Ama gerçeklikte devlet, bir sınıfın bir başkası tarafından bastırılmasına yarayan bir makineden başka bir şey değildir ve bu krallıkta ne kadar böyleyse, demokratik cumhuriyette de o kadar böyledir. Bu konuda söylenebilecek en kısa şey de devletin, muzaffer proletaryanın sınıf egemenliği savaşımında kalıt olarak aldığı ve tıpkı Komünün yaptığı gibi, en zararlı yönlerini hemen budamaya başlaması gereken bir kötülük olduğudur; ta ki yeni ve özgür toplumsal koşullar içinde yetişen bir kuşak, bütün bu devlet hurdasından kurtulacak bir duruma gelebilmesine kadar.

“Sosyal-demokrat hamkafa son zamanlarda proletarya diktatörlüğü sözünün edildiğini duyunca hidayete erdirici bir korkuya kapıldı. Eh peki, bu diktatörlüğün neye benzediğini görmek ister misiniz baylar? Paris Komününe bakın. Paris Komünü, proletarya diktatörlüğüydü.”⁵⁰

Tam da bu yüzden Fransız burjuvazisi Komünün intikamını on binlerce işçiyi vahşi bir şekilde katlederek alırken, Avrupa'nın diğer ülkelerinde de Komün azgın bir saldırıya maruz kalmıştı. Burjuva gazeteler intikam için Komüne adi yalanlarıyla saldırmakta birbirleriyle yarışıyorlardı. Engels, bu koroya katılan *Pall Mall Gazette* ile bağını hemen koparmıştı.

Komünarlara yönelik linç kampanyası aylarca devam ederken, binlerce Komünar canını yurtdışına kaçarak kurtarabilmişti. Ancak bunlar tespit edildiklerinde çoğu kez buldukları ülkelerin hükümetleri tarafından Fransa'ya teslim ediliyorlardı. Bu yüzden Komünarların çoğu, Fransa'da genel affın ilan edildiği 1880 yılına dek, buldukları her yerde kaçak yaşamak zorunda kaldı. Londra'ya da çok sayıda Komün mültecisinin geldiği bu dönemde Enternasyonal dayanışma kampanyaları düzenleyerek bu insanlara sahip çıkmıştı.

50 Engels, “Karl Marx'ın Fransa'da İç Savaş'ına Giriş”, *Fransa'da İç Savaş*, Sol Yay.

Enternasyonal Genel Konseyi sekiz ay boyunca bir yardım komitesi gibi çalışmak zorunda kalmıştı. O günlerde Marx da, Engels de kapılarını sonuna kadar Komün mültecilerine açmıştı.

Paris Komününün birinci yıldönümünde Londra'da kitlesel bir toplantı yapmayı planlayan Enternasyonal, çıkarılan engeller yüzünden bunu gerçekleştiremedi. Ama yine de bir kutlama yapıldı ve orada alınan kararda "18 Mart günü başlayan şanlı hareket, insanlığı sınıflar rejiminden her zaman için kurtaracak olan büyük toplumsal devrimin şafağı" olarak nitelendirildi.

Paris Komünü proletaryanın iktidarı ele geçirdiğinde neler yapması ve yapmaması gerektiğini gösteren eşsiz bir deneyim olarak tarihteki yerini alırken, ondan çıkarılan dersler Marksist devlet ve devrim teorisinin temel taşlarına kazanmıştır. Bu dersler sayesinde Marksizm işçi sınıfının devrimci mücadelesine çok daha güçlü bir ışık tutabilmiştir.

Enternasyonalin dağılması

On binlerce Komünarı katleden ve canını kurtarabilenler için süreklilik avı başlatan burjuvazi tüm Avrupa'da Enternasyonali "Paris Komününü örgütleyen şer güç" olarak hedef tahtasına oturtmuştu. Sosyal-Demokrat İşçi Partisi liderleri Liebknecht ve Bebel'in tutuklanıp iki yıl hapse mahkûm edildiği Almanya'da baskıların artmasıyla örgütlenmek giderek daha zor hale gelmişti. İşçi hareketinin çok büyük bir darbe aldığı Fransa'da hükümet diğer Avrupa devletlerine bir bildiri göndererek, Komün mültecilerini teslim etmelerini ve "vatan, millet, düzen ve aile düşmanı" bir örgüt olarak nitelendirdiği Enternasyonale karşı Haçlı seferi başlatılmasını istemişti. Avusturya ve Macaristan'da bu çağrıya derhal uyulmuş, komünist işçilere yönelik büyük bir saldırı dalgası başlatılmıştı. Rusya'da, Danimarka'da vb. de durum farklı değildi. Avrupa ülkeleri birbiri ardına Enternasyonali yasadışı ilan ediyorlardı. 1870 Temmuzunda Avusturya'da işçi partisinin önde gelen üyeleri hapse mahkûm edilirken kullanılan şu gerekçe, şimdi diğer ülkelerde de iddianamelerin temel savı haline gelmişti: "*Enternasyonal programının ilkelerini benimseyen ve yayan herkes, hükümetin devrilmesi için hazırlık çalışmaları yapmış sayılır ve vatana ihanetten suçludur.*" Yalan ve iftira kampanyasında birbirleriyle yarışan egemenler Komünarlara ateş püskürürken Papa da onlardan geri kalmıyordu. İsviçre Katoliklerinden oluşan bir heyetle yaptığı görüşmede onlara şöyle diyordu:

“Cumhuriyetçi hükümetiniz (...) berbat karakterli birçok kimseye sığınak oluyor. Paris’e yaptığını bütün Avrupa’ya yapmak isteyen Enternasyonal adlı tarikata hoşgörü gösteriyor. Enternasyonale mensup efendiler –ki efendi değiller– Tanrının ve insanlığın ezeli düşmanı hesabına çalışan korkulacak kimselerdir. (...) Onlar için dua etmeliyiz. Onları asın, sonra da dua edin!”

Bu azgın saldırı dalgasının ortasında Enternasyonal bir de iç kavgalarla sarılıyordu. Fransız seksiyonunu temsil eden mülteciler arasındaki çekişmeler Genel Konseye de yansımıştı. Bakunin taraftarlarının başlattığı bölücü hareketse örgütü içeriden dinamitleme işlevi görecekti. Bakunin, yönetimini ele geçiremediği Enternasyonal içinde kendi Enternasyonalini kurmak için her türlü tertibe başvurmaktaydı. Engels’in deyimiyle “Prudonculukla komünizm arasında kendine özgü bir teorisi olan” Bakunin, asıl sorunun devlet olduğunu, onu derhal ortadan kaldıracak eyleme odaklanılması gerektiğini, bu “toplumsal tasfiye”den sonra onun yerini Enternasyonalin alacağını savunuyordu. Oysa Marksizm bilimsel olarak tam tersinin geçerli olduğunu dile getiriyordu. Şöyle diyordu Engels, İtalyan yoldaşı Cuno’ya yazdığı 24 Ocak 1872 tarihli mektubunda:

“Sermayeyi, tüm üretim araçlarının bir avuç insan tarafından sahiplenilmesini ortadan kaldırın, devlet kendi kendine çökecektir. Fark büyüktür: Önce bir toplumsal devrim olmaksızın devletin ortadan kaldırılması saçmadır; sermayenin kaldırılması tam bir toplumsal devrimdir ve bütünüyle üretim tarzında bir değişikliği içerir. Ama Bakunin’e göre başlıca kötülük devlet olduğu için, devleti –yani cumhuriyet, monarşi ya da başka türlü olsun, herhangi bir devleti– sürdürmek için hiçbir şey yapılmamalıdır. Öyleyse her tür siyasetten sakınmak gerekir. Siyasal bir eylemde bulunmak, özellikle bir seçime katılmak, ilkeye ihanet demek olur.”⁵¹

Radikal görünen bu söylem okumuş küçük-burjuva kesimler arasında taraftar bulabiliyordu. Ama işçiler açısından durum farklıydı. “İşçi kitleleri, hiçbir zaman kendi ülkesindeki kamu işlerinin onun sorunu olmadığına inandırmayacaktır; işçi kitleleri, doğaları gereği politiktirler ve kim ki onları, politikayı bir yana bırakmaları gerektiğine inandırmaya çalışır, sonunda o, işçiler tarafından bir yana atılacaktır” diyordu Engels. İşçilere, hangi koşulda olursa olsun politikadan uzak durmayı öğütlemek, onları papazların ya da burjuva cumhuriyetçilerin kollarına atmak demektir.

51 Marx-Engels, *Seçme Yazışmalar*, c.2, Sol Yay., s.60

Aynı günlerde Marx da, “bizim derneğimiz proletaryanın militan örgütüdür ve doktriner amatörleri yetiştirme derneği değildir. Şu sıralarda örgütümüzü yıkmak, teslim olmakla eşitir. Burjuvazi ve hükümetler için bundan iyisi can sağlığı”⁵² diyerek Enternasyonalı bu tür yıkıcı girişimlerden korumak gerektiğini söylüyordu.

Bu konu 1871 Eylülünde toplanan Londra Konferansının da temel gündem maddelerinden biriydi. Engels bu konferansta yaptığı konuşmada, proletaryanın politik eylemini gündeme alan Paris Komününün ertesinde politikadan uzak durmanın kesinlikle söz konusu olamayacağını belirterek şöyle diyordu: “... *devrim en yüksek politik harekettir ve devrim isteyenler onu elde etmenin yolunu da istemelidirler. ... Öte yandan bizim politikamız işçi sınıfı politikası olmak zorundadır. İşçi partisi asla herhangi bir burjuva partisinin kuyruğuna takılmamalıdır. Bu parti bağımsız olmalı, kendi amacına ve kendi politikasına sahip olmalıdır.*” Nitekim Engels’in katkılarıyla hazırlanan “İşçi Sınıfının Politik Eylemi Üzerine Karar”da da, işçi sınıfının kendisini politik bir parti haline getirmesinin, toplumsal devrimin ve onun nihai sonucu olan sınıfların kaldırılmasının zaferini sağlamak için zorunlu olduğunun altı çiziliyordu. Aynı karar şu sözlerle sona eriyordu: “İşçi sınıfı militan bir duruma geldiğinde, ekonomik hareketiyle *politik eylemi birbirlerine ayrılmaz bir şekilde bağlıdır.*”

Bu kongrede Engels ve Marx’ın önerisiyle Enternasyonal Genel Merkezinin New York’a taşınması kararı alınacak, ancak bu, Enternasyonal içindeki tartışmaların bir süre sonra bölünme ve dağılmaya sonuçlanmasının önüne geçemeyecekti. Bu noktada Marx da Engels de, gerçekliğin üstünü örterek, tükenen bir örgütü sanki eski varlığını koruyormuş gibi gösterme oyununa hiçbir şekilde prim vermeyeceklerdi. Engels, 20 Haziran 1873’te, Bebel’e yazdığı bir mektupta, anlık başarıları daha önemli şeyler için feda etme cesaretini göstermek gerektiğini vurgularken şöyle demekteydi:

“Örneğin, alınız Enternasyonalı. Komünden sonra olağanüstü bir başarı sağladı. Büyük korkuya kapılan burjuvazi, onun sınırsız gücü olduğuna inanıyor. Üyelerinin büyük çoğunluğu, işlerin sonsuza dek böyle kalacağına inanıyordu. Biz ise kabarcıkların patlamak zorunda olduğunu çok iyi biliyorduk. Bütün ayaktakımı, umudunu buna bağlamıştı. İçerdeki sekterler küstahlaştılar ve en büyük budalalıklar ve kabalıklar yapmalarına izin verileceğini umarak

52 Marx-Engels, *Seçme Yazışmalar* (21 Mart 1872 tarihli mektup), c.2, s.67

Enternasyonalî kötüye kullandılar. Buna tahammül edemezdik. Günün birinde kabarcıkların patlamak zorunda olduğunu çok iyi bildiğimden, bizim açımızdan sorun, felâketi geciktirme sorunu değildi, ama Enternasyonalin bundan arı ve kirlenmemiş çıkması için gereken özeni göstermekti.”

Sözünü ettiği “kabarcığın” 1872 Eylülünde yapılan Lahey Kongresinde patladığını belirten Engels şöyle devam ediyordu:

“Lahey’de yatıştırıcı bir tutum takınsaydık, bölünmenin patlak vermesini örtbas etseydik, sonuç ne olurdu? Sekterler, özellikle Bakuninciler Enternasyonal adına daha büyük budalalıklar ve rezillikler yapabilecekleri bir yıl daha elde etmiş olurlardı; en gelişmiş ülkelerin işçileri tiksinti içinde arkalarını dönmüş giderlerdi; kabarcıklar patlamazdı ama sinir bozucu kişiler tarafından delindiği için yavaş yavaş çökerdi ve bunalımı ortaya çıkarmak zorunda bulunan bir sonraki kongre, ilkeler Lahey’de zaten bir yana konmuş olduğu için, çok acı bir kişisel çekişmeye dönüşürdü. İşte o zaman Enternasyonal gerçekten parça parça olurdu – «birlik» yüzünden parça parça olurdu! Bunun yerine biz, çürümüş öğelerden onurumuzla kurtulduk.”⁵³

Engels, 1874 Eylülünde, Genel Konseyden istifa ettiği haberini aldığı F. A. Sorge’ye yazdığı mektupta da Enternasyonaldeki bölünme ve buna karşı tutum konusunda benzer bir vurgu yapmaktaydı:

“Komün sayesinde Enternasyonal, Avrupa’da moral bir güç haline gelir gelmez çekişmeler başladı. Her eğilim, bu başarıyı kendisi için istismar etmek istedi. Kaçınılmaz olan dağılma geldi çörelendi. Eski kapsamlı programın çizgisi doğrultusunda çalışmayı sürdürmeye gerçekten hazır olan insanların –Alman komünistlerin– artan gücüne duyulan kıskançlık, Belçikalı Prudoncuları, Bakuninci serüvencilerin kollarına itti. Lahey kongresi gerçekte her iki taraf için de bir sondu. Enternasyonal adına hâlâ bir şeylerin yapılabileceği tek ülke Amerika’ydı ve şanslı bir önseziyle yönetim oraya aktarıldı. Şimdi Enternasyonalin saygınlığı orada da tükenmiş bulunuyor, ve ona yeni bir yaşam aşılama çalışmak budalalık ve boşuna uğraşmak olur. Enternasyonal on yıl boyunca Avrupa tarihinin bir tarafına –ki gelecek bu taraftadır– ege-men olmuştur ve geriye dönüp yaptığı işlere övünçle bakabilir. Ama eski biçimiyle yararlı ömrünü doldurmuştur. Eski tarzda, tüm ülkelerdeki tüm proleter partilerin ittifakı biçiminde yeni bir Enternasyonal ortaya çıkarılabilmesi için, 1849-64 arasında olduğu gibi emek hareketinin genel bir baskı altında

53 Marx-Engels, *Seçme Yazışmalar*, c.2, s.73

olması gerekir. Ama proletarya dünyası bunun için fazla büyük ve fazla geniş bir hale gelmiş bulunuyor. İnaniyorum ki gelecek Enternasyonal –Marx’ın yazıları bir süre etkisini gösterdikten sonra– doğrudan komünist olacak ve bizim ilkelerimizi özdenlikle ilan edecektir.”⁵⁴

1876’ya gelindiğinde Enternasyonal kendini feshedecekti. Elif Çağlı’nın belirttiği gibi, Marx ve Engels’in, Enternasyonalin devrimci işçi mücadelesine aykırı politik eğilimler tarafından çürütülüp lime lime edilmesine izin vermeyen ve daha sağlıklı bir enternasyonal örgütlenmenin yaratılabilmesi için birinci deneyi sona erdiren yaklaşımları son derece eğitici: *“Onların bu tutumu, enternasyonal örgüt sorununun devrimci içeriğin yaşayıp yaşamadığından bağımsız bir biçime ya da tabuya dönüştürülemeyeceğini anlatan son derece önemli bir tarihsel derstir. Sonuç olarak vurgulamak gerekirse, Birinci Enternasyonal örgütsel açıdan yeterli olgunluğa ve kitleselliğe ulaşamasa da işçi sınıfının tarihsel mücadelesini başlatan bir ön deneyim olmuştur.”*⁵⁵

Engels’in dile getirdiği türden bir Enternasyonal ise, gerçekten de emek hareketinin büyük bir baskı altında olduğu Rusya’da yaşanan görkemli devrimin itici gücüyle, doğrudan komünist temellerde kurulmuş ve Marksizmin ilkelerini bayrak edinmiştir! Böylece Engels’in parlak öngörülerinden biri daha doğrulanmıştır.

Konut Sorunu

Marx’ın ve Engels’in küçük-burjuva sosyalist akımlara karşı mücadeleleri, bu görüşlerin işçi sınıfı hareketine sızıp onu felç ettiği her noktada, bilimsel temellerdeki analizler eşliğinde yürümeye devam etmiştir. Engels’in bu bağlamdaki eserlerinden biri de 1872-73 döneminde yazdığı makalelerden oluşan *Konut Sorunu* adlı kitabıdır. Prudoncu görüşlerin Alman Sosyal Demokrat İşçi Partisinin yayın organına kadar sızması üzerine kaleme alınan ilk bölüm “Proudhon Konut Sorununu Nasıl Çözüyor” başlığını taşımaktadır.

O dönemde, hızla gelişen sanayiyle birlikte kırdan kente göçte sızmalı artışlar yaşanmış, bunun yanı sıra kentlerin merkezi konumlu bölgelerinde yaşayan işçiler, buraların daha yüksek rant sahaları haline gelmesiyle birlikte varoşlara sürülmüşlerdi. Tüm bunlar emekçilerin barınma koşullarını çok daha

54 Marx-Engels, *Seçme Yazışmalar*, c.2, s.78

55 Elif Çağlı, *Enternasyonal Sorunu*, marksist.com

yoğun bir şekilde kötüleştirmiş, kiralar artmış, pek çok emekçi başını sokacak bir ev bulamama noktasına gelmişti. İşte Engels, söz konusu makalelerinde bu sorunun nedenlerini ve çözümünü Marksist perspektifle ele alırken, meseleyi “ev sahiplerinin kiracıları sömürmesi” olarak koyan ve çözümü de her işçinin kendi evine sahip olmasında gören Prudoncu görüşün kökten yanlışlığını, ekonomik ve sosyal temelleriyle sergilemekteydi. Üstelik bu görüşler Alman Sosyal Demokrat İşçi Partisinin yayın organında savunulmaktaydı. Engels’in eleştirdiği bu makalelerde, işçi sınıfının mülksüzleşmesi karşısında “mağara adamının mağarası, Avustralyalının kilden kulübesi, Amerikan yerlisinin kendi ocağı varken, modern proletarya pratikte havada asılı durmaktadır” deniliyor ve bu “yabanılardan çok daha geri bir durum” olarak nitelendiriliyordu. Oysa Engels toplumsal kurtuluşun anahtarının tam da bu olguda yattığını dile getirmekteydi:

“Modern devrimci proletarya sınıfını yaratmak için, geçmişin işçisini hâlâ toprağa bağlayan göbek bağının kesilmesi mutlak olarak gerekliydi. Dokuma tezgâhının yanında küçük evi, küçük bahçesi ve küçük tarlası bulunan el dokumacısı, her tür sefalet ve siyasal baskıya rağmen, «olanca dindarlığıyla ve dürüstlüğüyle» sessiz, hoşnut bir adamdı; zenginlerin, din adamlarının ve devlet memurlarının karşısında saygıyla eğiliyordu ve özünde tam bir köleydi. Tam da modern büyük sanayi, toprağa zincirlenmiş olan işçiyi tümüyle mülksüz, her tür geleneksel zincirden kurtulmuş, kuş gibi özgür proletere dönüştürmüştür ve tam da bu iktisadi devrim öyle koşullar yaratmıştır ki, çalışan sınıfın sömürülmesinin son biçimi, yani kapitalist üretimdeki biçimi, ancak bu koşullar altında yıkılabilir. Ve şimdi bu sulu gözlü Prudoncu geliyor ve işçinin evden ve aile ocağından uzaklaştırılmasından, sanki büyük bir gerilemeymiş gibi yakınıyor; oysa bu, tam da onun düşünsel kurtuluşunun ilk koşuluydu.”⁵⁶

Küçük-burjuva bakış açısı ile Marksist bakış açısı arasındaki farkı Engels’in şu cümleleri çok yalın biçimde özetliyordu: “1872’nin İngiliz proleterinin düzeyi, 1772’nin «ev ve aile ocağı» sahibi kırsal dokumacısının düzeyinin sonsuz derecede üzerindedir. Ve mağarasıyla mağara adamı, kerpiç kulübesiyle Avustralyalı, kendi aile ocağıyla Amerika yerlisi, herhangi bir zamanda, bir Haziran Ayaklanmasına ya da bir Paris Komünü’ne imza atacak mı?”

Kapitalizm altında işçilerin durumunun maddi olarak giderek kötüleştirdiği ortadaydı. Ama yalnızca modern büyük sanayi tarafından yaratılan ve onu

56 Engels, *Konut Sorunu*, Yordam Yay., s.36

toprağa zincirleyenler de dâhil olmak üzere tüm kısıtlamalardan kurtarılıp büyük kentlerde kümelenen proletarya, bütün sınıf sömürüsüne ve sınıf ege-menliğine son verecek olan büyük toplumsal dönüşümü gerçekleştirebilirdi.

Bu makalelerde Engels, Prudoncu küçük-burjuva anlayışın daha pek çok yanlısını ortaya serip çürütürken, burjuva görüşlerle de hesaplaşmıştır. “Burjuvazi Konut Sorununu Nasıl Çözüyor” başlıklı bölümde, bu sorunun çözümü-nün nereden geçtiğini şöyle ortaya koymuştur:

“Konut sorunu, ancak, toplum, günümüzün kapitalist toplumunun zirveye taşıdığı kent-kır karşıtlığını ortadan kaldırma işine girişmeye yetecek kadar dönüştürüldüğünde çözülebilir. Bu karşıtlığı ortadan kaldırabilir olmanın çok uzağında bulunan kapitalist toplum, tam tersine onu her gün daha fazla keskinleştirmek zorundadır. (...) Konut sorununun çözümü aynı zamanda toplumsal sorunu çözmez; önce toplumsal sorunun çözülmesi, yani kapitalist üretim tarzının ortadan kaldırılması yoluyla, konut sorununun çözülmesi de mümkün kılınır. Hem konut sorununu çözmeyi hem de modern büyük kent-lerin varlığını korumayı istemek bir saçmalaktır. Modern büyük kentlerin yok edilmesiye ancak kapitalist üretim tarzının ortadan kaldırılması yoluyla ger-çekleşebilir ve bu işe bir kez girişildiğinde, her işçiye ona ait olan küçük bir ev sağlamakla değil, bambaşka konularla ilgilenilecektir.

“Ne var ki, her toplumsal devrim, ilk olarak, önünde bulduklarından hareket etmek ve en göze batan kötülöklere eldeki araçlarla çare bulmak zorunda kalacaktır. Ve görmüş olduğumuz gibi, mülk sahibi sınıflara ait olan lüks ko-nutların bir bölümünün kamulaştırılması ve geri kalan bölümüne yerleştirme yapılması yoluyla konut kıtlığına hemen çare bulunabilir.”⁵⁷

Kitabın “Proudhon ve Konut Sorunu Üzerine Ek” başlıklı üçüncü bölümü ise, ilk bölümde eleştirilen görüşlerin yazarı olduğu ortaya çıkan Dr. Mülberger’in kendisinin Prudoncu olmadığını söyleyerek Engels’e yanıt veren bir makale daha kaleme almasının ardından, ona yanıt olarak yazılmıştır.

Otorite Üzerine

Engels’in aynı dönemde kaleme aldığı önemli makalelerinden birisi de “Oto-rite Üzerine” başlığını taşımaktadır.⁵⁸ Anti-otoriterlik adı altındaki anarşist

57 Engels, *Konut Sorunu*, s.72

58 Marx-Engels, *Seçme Yapıtlar*, c.2, s.448

tezi ele alan Engels, karşı çıkılan “otorite” ve “boyun eğme”nin, “*her türlü toplumsal örgütlenmeden bağımsız olarak, içinde üretim yaptığımız ve ürünleri dolaşıma soktuğumuz maddi koşullarla birlikte bize dayatılan şeyler*” olduğunu söylüyordu. Üretimin ve dolaşımın maddi koşulları büyük sanayi ve büyük tarımla kaçınılmaz olarak gelişirken, bunların bu otoritenin alanını da gittikçe genişletme eğiliminde olduğunu ifade ediyordu. Demek ki, diyordu Engels, otorite ilkesinden mutlak olarak kötü, özerklik ilkesinden de mutlak olarak iyi bir şey diye söz etmek saçmadır:

“Otorite ve özerklik, kapsamları toplum gelişmesinin çeşitli evreleriyle birlikte değişen görelî şeylerdir. Eğer özerklikçiler, gelecekteki toplumsal örgütlenmenin, otoriteyi, olsa olsa üretim koşullarının onu kaçınılmaz kılacağı sınırlar içersine hapsedeceğini söylemekle yetinselerdi, birbirimizi anlayabilirdik; ama onlar otoriteyi zorunlu kılan bütün olgulara gözlerini kapamışlar, hırsla sözcüğün kendisine saldırıyorlar.”

Anti-otoriterlerin, toplumsal devrimin ilk işinin otoritenin ortadan kaldırılması olmasını istediklerini belirten Engels, bunun gerçeklikten kopukluğunu şöyle dile getiriyordu:

“Bu baylar hiç bir devrim görmüşler midir? Devrim, elbette ki, en otoriter olan şeydir; bu, nüfusun bir bölümünün kendi iradesini, nüfusun öteki bölümüne tüfeklerle, süngülerle ve toplanla –akla gelebilecek bütün otoriter araçlarla– dayattığı bir eylemdir; ve eğer muzaffer olan taraf yok yere yenik düşmek istemiyorsa, bu egemenliğini, silahlarının gericiler üzerinde yarattığı terör ile sürdürmelidir. Paris Komünü, silahlı halkın otoritesini burjuvaziye karşı kullanmamış olsaydı, bir gün olsun dayanabilir miydi? Tersine, Paris Komününü bundan yeterince serbest bir biçimde yararlanmamış olmakla suçlamamız gerekmiyor mu?”

Gotha’da Lasalcılarla ilkesiz birliğe karşı Engels

Komünün yenilgisini takip eden yıllarda Marx ve Engels’in başını ağrıtan temel sorunlardan birisi de Ferdinand Lassalle’in kurduğu Alman İşçileri Genel Derneği ile Bebel ve Liebknecht’in liderliğindeki Alman Sosyal Demokrat İşçi Partisinin birleşme doğrultusunda attıkları adımdı. Bir dönem Marx’a fikirsel bir yakınlık içindeymiş gibi görünen Lassalle, Almanyada işçi sınıfı içinde ciddi bir etki yaratmış, fakat işçilerin burjuvaziye karşı mücadelede

monarşist güçlere destek vermeleri gerektiğini ileri sürüp Bismarck'la işbirliğine gitmeye varan milliyetçi ve devletçi bir pozisyona savrulmuştu. Lasalle'ın 1864'te bir düelloda ölümünden sonra Alman İşçileri Genel Derneğinin giderek güç kaybetmesi üzerine ardılları birleşme talebiyle Alman Sosyal Demokrat İşçi Partisine yanaşmaya başlamışlardı.

Elif Çağlı'nın vurguladığı gibi, Marx da, Engels de "hareketi ilerletebilecek bir birliğin ancak bilimsel komünizmin ilkelerinin kabulü temelinde sağlanabileceğini ısrarla savundular. Birleşik bir parti oluşumuna ilerleyen süreçte, iki farklı kanat arasında ilkelerden taviz vererek gerçekleştirilecek bir birleşmenin partideki oportünist unsurları güçlendireceğini, ideolojik seviyeyi düşüreceğini, neticede yarardan çok zarar getireceğini biliyorlardı ve buna karşı çıktılar. Bebel'lerin başında bulunduğu ve Eisenachçı diye adlandırılan kanat bir süre Marx'ın uyarılarına bağlı kaldı. Ne var ki, sonunda Liebknecht Lasalçılara uzlaşma elini uzattı ve ilkesel bir birlik sağlanmadan birlik görüşmeleri başlatıldı. 1875 Şubatında her iki kanat yeni bir program taslağı üzerinde uzlaşmaya karar verdi. Bu yeni program taslağı oportünist akıma teslim olmaktan ve yürürlükteki Eisenach programına kıyasla geri adım atmaktan başka bir anlam taşımıyordu".⁵⁹

Alman Sosyal Demokrat İşçi Partisi 1869 yılında Eisenach kentinde kurulmuştu ve bu kongrede kabul edilen programı bu yüzden Eisenach Programı olarak anılmaktaydı. Adını birlik görüşmelerinin yapıldığı Alman kasabasından alan Gotha Programı ise yine o kasabada 1875 Mayısında yapılan birlik kongresinde onaylanarak, Alman Sosyalist İşçi Partisi adını alan yeni partinin programı haline gelecekti.⁶⁰ Fakat bunun çok öncesinde Engels de Marx da Lasalçılarla birlik meselesine yönelik tutumlarını ortaya koydukları gibi, daha yakın dönemde Gotha Program Taslağına da çok ciddi eleştiriler yöneltmişlerdi.

Engels 1873 Haziranında Bebel'e yazdığı bir mektupta, günümüz için de son derece önemli olan hususlara işaret ediyordu:

"Partinin Lasalcılığa karşı tutumu konusunda, özellikle belli olaylarda, nasıl bir taktik uygulanması gerektiğini kuşkusuz siz bizden daha iyi bilebilirsiniz.

59 Elif Çağlı, *Bu Dünyaya Marx Geldi/4*

60 Bu parti 1878'de çıkarılan anti-sosyalist yasayla birlikte resmen yasadışı hale geldi. 1890 yılında yasaklamanın kalkmasıyla birlikte ise Alman Sosyal Demokrat Partisi adıyla yeniden yasal politik faaliyetini sürdürmeye başladı.

(...) Uzun bir pratiğin doğruladığını gördüğümüz bizim görüşümüz şu ki, propagandada doğru taktik, şurada ya da burada, insanın rakibinden birkaç kişiyi ya da yerel grubu uzaklaştırıp kendi yanına çekmesi değildir, henüz harekette yer almamış büyük kitleler üzerinde çalışmaktır. İnsanın bizzat kendi elleriyle yetiştirip yoğurduğu tek bir birey, yanlış eğilimlerinin mikrobonu, kendileriyle birlikte her zaman partiye getirecek olan Lasalcı on dönekten çok daha değerlidir.”⁶¹

Yine bu mektupta, “birlik” zorlamalarının daha ziyade darkafalılardan ve sekterlerden geldiğini belirterek, buna prim vermenin insanı yanlış yollara saptırma riski karşısında önemli uyarılarda bulunuyordu Engels:

“(…) en büyük sekterler ve en büyük gürültücüler ya da külhanbeyleri, belli zamanlarda en üst perdeden birlik diye bağırlar. Yaşamımız boyunca hiç kimse bize, bu birlik çıkırtkanları kadar sorun yaratmadı, bu kadar tartışmaya neden olmadı. (...) Dahası, ihtiyar Hegel bile diyor ki: Bir parti bölünerek ve bölünmeyi göğüsleyerek utkusunu kanıtlar. Proletarya hareketi gelişmenin çeşitli evrelerini geçmek zorundadır; her evrede, bir bölük insan takılır kalır ve bir ileriki evreye katılmaz.”

Fakat bütün bu uyarılar sonuçsuz kalmış ve iki yıl bile geçmeden Lasalcılar ile Eisenachlılar herhangi bir ilkesel ortaklaşma olmaksızın birlik masasına oturmuşlardı. Bu noktada ortaya çıkan Program Taslağına yönelik eleştirilerini Bebel’e yazdığı 18-28 Mart 1875 tarihli mektupta ilk olarak Engels dile getirecekti.⁶²

Program taslağının tarihsel, sosyal, siyasal ve ekonomik yanlışlarına dikkat çeken Engels’in üstünde durduğu önemli hususlardan biri, bu programda enternasyonalizm ilkesinin terk edilmesiydi. Ancak programa sızan Lasalcılığın tek ürünü bu değildi. İşçi sınıfının devrimci müttefiklerinin reddine varan ifadeleri, “ücretlerin tunç yasası” denilen sözde yasayı, “devlet yardımı”yla üretim kooperatiflerinin kurulmasını vb. içeren maddeler bunların başında geliyordu. Engels’in programın temel eksiklerinden biri olarak nitelendirdiği hususlardan biri ise sendikalar konusuna yer verilmemiş olmasıydı:

“..bu çok temel bir nokta, çünkü sendikalar aracılığıyla örgütlenme, işçi sınıfının sermayeyle gündelik mücadelelerini yürütmesini, kendisini eğitmesini

61 Marx-Engels, *Seçme Yazışmalar*, c.2, s.71-72

62 Marx-Engels, *Gotha ve Erfurt Programları Üzerine*, Yordam Yay., 2017, s.47

sağlayan ve günümüzde en ağır gericilik koşulları altında (örneğin şu anda Paris'te) bile parçalanması artık kesinlikle mümkün olmayan, proletaryanın gerçek sınıf örgütlenmesidir. Bu örgütlenmenin Almanya'da da kazanmış olduğu önem göz önünde bulundurulduğunda, bize göre, kesinlikle onu programda anmak ve belki de parti örgütlenmesinde ona bir yer ayırmak gerekirdi.”

Programdaki önemli bir yanlış da “özgür devlet” maddesiydi. Eisenach Programında geçen “özgür halk devleti”nin “özgür devlet” olarak değiştirildiğini belirten Engels şöyle devam ediyordu sözlerine:

“Dilbilgisel açıdan bakıldığında, özgür bir devlet, yurttaşları karşısında özgür olan, yani despotik bir iktidara sahip olan bir devlettir. Özellikle de gerçek anlamıyla devlet olmaktan çıkmış olan Komün'den sonra, devlet hakkındaki tüm gevezelikler bir kenara atılmalıydı. Halk devleti anarşistler tarafından bıktırınca kadar başımıza kakıldı; oysa daha Marx'ın Proudhon'a karşı yazdığı eserde (Felsefenin Sefaleti) ve sonrasında Komünist Manifesto'da, sosyalist toplum düzeninin kurulmasıyla birlikte devletin kendiliğinden çözüleceği ve yok olacağı açıkça söyleniyor. Devlet, mücadelede, devrimde, hasmı zorla bastırmak için kullanılan geçici bir kurumdan başka bir şey olmadığından, özgür halk devletinden söz etmek katıksız saçmalaktır: proletarya, devleti kullanmaya devam ettiği sürece, onu özgürlük adına değil, hasmını bastırmak için kullanır ve özgürlükten söz edilebilecek duruma gelinir gelinmez, bu anlamıyla devletin varlığı son bulur. Bu nedenle, devlet sözcüğünün, her yerde, Fransızcadaki «komün» sözcüğünün yerini çok iyi bir şekilde tutabilecek eski ve güzel bir Almanca sözcük olan «Gemeinwesen» (topluluk) sözcüğüyle değiştirilmesini önerirdik.”

Yıllar sonra Lenin, Marx ve Engels'in Gotha Programına ilişkin değerlendirmelerini incelerken, bu mektubun “devlet meselesi bakımından son derece önemli” olduğunun altını çizmekte ve yukarıdaki pasajı mektubun en önemli pasajı olarak nitelendirerek şöyle demektedir: “*Hiç şüphe yok ki bu pasaj Marx ve Engels'te, devlete karşı diyebileceğimiz en mükemmel ve en alaylı pasajdır.*” Biz de Lenin'in bu mektubu çok detaylı bir şekilde ele aldığı notlarının⁶³ en az bu mektup kadar önemli olduğunu belirtelim.

Engels söz konusu program taslağını ayrıntılı bir şekilde incelemişti. Fakat

63 Marx-Engels, *Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi* içinde, Sol Yay., 1969, s.137

neredeysi her sözcüğü “yavan ve gevşek bir biçimde yazılan” bu metnin sözcük sözcük eleştirilebilir olduğunu belirterek bir noktada durmuştu. Ama şu kaydı düşerek: “Öyle ki, benimsenmesi durumunda, Marx ve ben, bu temel üzerinde kurulan yeni partiyi hiçbir zaman kabul edemeyiz ve ona karşı (aynı zamanda kamuoyu önünde) hangi tutumu almamız gerektiğini çok ciddi şekilde düşünmek zorunda kalırız.” Engels bunu söyleme ihtiyacını hissetmişti, çünkü bu partinin her eyleminden yurtdışında Marx ve o sorumlu tutuluyordu.

Genel olarak bir partinin resmi programı onun yaptıkları kadar önemli değildir diyen Engels, bununla birlikte *yeni bir programın her şeyden önce kamuoyu önünde açılan bir bayrak olduğunu ve dış dünyanın partiyi o programa bakarak değerlendireceğini* belirtiyordu. Bir mücadele kılavuzu olması gereken programın her açıdan son derece net ve tutarlı olması gerekirken bu noktaya savrulması Marx’ı da bu konudaki görüşlerini açık ve ayrıntılı bir şekilde dile getirmeye itmişti. Nitekim onun 1875 Mayısında kaleme aldığı ve Wilhelm Bracke eliyle Bebel ve Liebknecht’e de iletilmesini istediği “Alman İşçi Partisi Programının Kenar Notları”, geniş içeriğiyle, Marksist literatürün son derece önemli belgelerinden birini oluşturmaktadır. Elif Çağlı’nın dile getirdiği gibi, Marx’ın bu açılımları, işçi devleti, sosyalizm ve komünizm konularında doğru bir kavrayışa sahip olmak isteyenlere parlak ışığıyla yol göstermeyi sürdürmektedir.⁶⁴

Marx ve Engels’in Gotha Programı konusundaki eleştirileri birlik kongresine yansıtılmamış ve söz konusu program kongrede kabul edilmiştir. Fakat dönemin gericiliğine paralel olarak burjuva basın bu programı komünist bir program olarak topa tutması ve işçilerin programın oportünist formülasyonlarını dikkate almadan devrimci tutumlarını sürdürmeleri, Marx’ın da Engels’in de bu partiyle bağlarını koparmalarının önüne geçmiştir. Nitekim programın bütünü aşırı derecede düzensiz, karışık, bağlantısız, mantıksız ve utanç verici olarak nitelendiren Engels, burjuva basında eleştirel kafalı bir kişi bile olsa onun tüm çelişkilerini, saçmalıklarını, yanlışlarını ortaya koyar ve partimizi inanılmaz ölçüde gülünç duruma düşürürdü dedikten sonra şunları dile getirmektedir:

“Burjuva yayınlarındaki aptallar, bunun yerine, bu programı fazlasıyla ciddiye aldı, içinde bulunmayan şeyleri ona atfetti ve ona komünist bir anlam yük-

64 bkz. Elif Çağlı, *Bu Dünyaya Marx Geldi/4*

ledi. Görüldüğü kadarıyla işçiler de aynı şeyi yapıyor. Marx ve ben, *sadece bu nedenle*, böylesi bir programla aramıza kamuoyu önünde mesafe koymayabildik. Hem hasımlarımız hem de işçiler bu programa bizim görüşlerimizi attetikleri sürece, onun hakkındaki suskunluğumuzu koruyabiliriz.”⁶⁵

Üç yıl sonra Bismarck rejiminin çıkardığı anti-sosyalist yasanın ardından parti yasadışı konuma düşünce program konusu da gündem dışı kalmıştır. Ta ki, yasakların 1890’da kalkmasının ardından parti yeniden açık faaliyete geçene kadar. O zaman Engels, Marx’ın “Kenar Notları”nı basma kararı almış ve başta Wilhelm Liebknecht olmak üzere buna karşı gösterilen tüm dirence rağmen bu notları yayınlayarak yeni partinin programının şekillendirilmesine de büyük bir katkıda bulunmuştur.

Rusya’daki toplumsal ilişkiler üzerine

Engels ve Marx işçi sınıfının bağımsız örgütlülüğünü geliştirmek ve sosyalist hareketi ilerletebilmek için sadece İngiltere ve Almanya’daki değil tüm ülkelerdeki politik gelişmeleri yakından takip ediyorlardı. Bu ülkelerden biri de Rusya’ydı. Engels’in 1875 Nisanında kaleme aldığı “Rusya’daki Toplumsal İlişkiler Üzerine” adlı makalesi, proleter devrimin ve proletaryanın devrimci iktidarının nesnel temelleri bakımından büyük önem taşıyan hususlara değinmesi açısından özellikle dikkat çekicidir. Bu makaleye yazılan 1894 tarihli “Sonsöz” de aynı öneme sahiptir.⁶⁶

Engels bu makaleyi, kendisini “Rusya hakkında en ufak bir şey bilmemekle” eleştirip, Rusya’da bir toplumsal devrimin Batı Avrupadaki bir devrimden çok daha kolaylıkla gerçekleşebileceğini savunan Pyotr Tkaçov’a yanıt olarak kaleme almıştır. Rus Narodnizminin ideologlarından biri olan Tkaçov, Rus devletini, “halkın iktisadi yaşamında hiçbir köke sahip olmayan”, “herhangi bir zümrenin çıkarlarını temsil etmeyen”, “havada asılı duran” bir aygıt olarak nitelendirmekteydi. Rusya’da kentsel proletaryanın gelişmemiş olduğu gerçeğini görmekle birlikte, bunun karşılığında burjuvazinin de gelişmemiş olmasının ve Rusya’nın bir özgünlüğü olarak ele aldığı “ortak köylü mülkiyeti”nin devrimci bir avantaj olduğunu iddia etmekteydi. Engels ise, asıl havada asılı duranın, toplumsal gelişmenin maddi temelini kavramaktan uzak bu idealist

65 Marx-Engels, *Bebel’e 12 Ekim 1875 tarihli mektup*, Gotha ve Erfurt Programları Üzerine içinde, s.61

66 Marx-Engels, *Seçme Yapıtlar*, c.2, s.462 ve 475

ve iradeci yaklaşım olduğunu ortaya koymaktaydı.

Modern sosyalizmin başarmaya çalıştığı devrimin sınıfsız bir toplumun kurulmasını hedeflediğini dile getiren Engels, bunun sadece bu devrimi gerçekleştirecek bir proletaryayı değil, toplumun üretici güçlerini sınıf ayrımlarının kesin olarak yok edilmelerine olanak verecek kadar geliştirmiş olan bir burjuvazi de gerektirdiğini belirterek şöyle diyordu:

“Ancak toplumun üretici güçlerinin belirli bir gelişkinlik düzeyinde, bizim modern koşullarımız için bile çok yüksek olan bir düzeyindedir ki, üretimi, sınıf ayrımlarının kaldırılmasının gerçek bir ilerleme olacağı, toplumsal üretim tarzında durağanlık, hatta düşme yaratmaksızın kalıcı olacağı bir düzeye çıkarmak olanaklı hale gelir. Ama üretici güçler bu gelişkinlik düzeyine ancak burjuvazinin ellerinde ulaşmıştır. Dolayısıyla burjuvazi, bu bakımdan da, sosyalist devrimin proletaryanın kendisi kadar zorunlu bir önkoşuludur. Şu halde, proletaryası olmasa *bile*, burjuvazi *de* olmadığı için, böyle bir ülkede bu devrimin daha kolay yapılabileceğini söyleyen kimse, olsa olsa, sosyalizmin alfabetini hâlâ öğrenmesi gerektiğini tanıtlar.”

Rusya’da köylülerin ve büyük toprak sahibi soyluların durumunu ve devletin bunlar karşısındaki pozisyonunu somut veriler üzerinden ayrıntılı bir şekilde sergileyen Engels, bu devletin hiç de havada asılı olmadığını ortaya koyuyordu. Öte yandan, serfliğin yasaklanmasının ardından Rus köylülerin içinde buldukları durumun düzelmek bir yana dayanılmaz bir hal almasının devrimi yakınlaştırdığı açıktı. Peki bu devrimin niteliği ne olabilirdi? “Mir” adı verilen ortak toprak mülkiyetine ve bir tür kooperatif dernek olan “artel”lere dayanarak, Rus halkının “ortak mülkiyet ilkeleriyle dolu” olduğunu, “içgüdüsel olarak, geleneksel olarak komünist” olduğunu iddia eden Tçakov, bu devrimin sosyalist bir devrim olacağını ve Batı Avrupa proletaryası gerçekleştirmeden önce Rusya’da gerçekleşeceğini söylüyordu. Oysa onun sosyalist dinamikler keşfettiği “mir”, Doğu despotizminin doğal temellerinden biriydi ve kapitalizmin gelişmesine paralel olarak hızla çözülme eğilimi içerisindeydi. Engels bu olguya açıklık getirirken, Tçakov’da tümüyle tersinden koyulan Rus devrimi-Batı devrimi ilişkisini de düzeltiyordu:

“Görülüyor ki, ortak mülkiyet, Rusya’da, serpilme dönemini çoktan geçmiştir ve her bakımdan dağılmaya doğru gitmektedir. Bununla birlikte, eğer bunun için koşullar olgunlaşınca kadar yaşayacak olursa, ve eğer köylülerin top-
rağı artık tek tek değil, kolektif olarak işleyebilecekleri bir biçimde gelişebil-

me yeteneğinde olduğunu gösterecek olursa, bu toplum biçimini daha üst bir biçime ulaştırma, Rus köylüsünün burjuva küçük mülkiyeti ara aşamasından geçmesine gerek kalmaksızın onu bu daha üst biçime ulaştırma olasılığı kuşkusuz vardır. Ama bu, ancak, ortak mülkiyet tamamıyla parçalanmazdan önce, Batı Avrupa'da, Rus köylüsüne böyle bir geçiş için gerekli önkoşulları, özellikle tüm tarımsal sistemine zorunlu olarak bağlı bulunan devrimi yapması için gerekli olan maddi koşulları yaratacak bir proleter devrimi başarıyla yapılırsa olanaklıdır. Dolayısıyla Bay Tkačov'un Rus köylüsünün, «mülk sahibi» olsa bile, «sosyalizme» Batı Avrupa'nın mülksüz işçilerinden «daha yakın» olduğunu söylemesi, koskoca bir palavradır. Tam tersine, Rus ortak mülkiyetini hâlâ kurtarabilecek ve ona yeni, gerçekten geçerli bir biçim alma olanağını taniyacak bir şey varsa, o da Batı Avrupa'daki bir proleter devrimidir.”

Engels'in bu makalelerde dikkat çektiği hususlar, Rusya gibi geri bir ülkede sosyalist devrimin yalıtık kalsa bile tamamlanabileceğini, hatta daha da ötesi sosyalizme geçilebileceğini savunan, gelişmiş ülkelerde proleter devrimi bin bir aşamayla belirsiz bir geleceğe ötelirken, kapitalizmin gelişmediği en geri ülkeleri “kapitalist olmayan yol” adı altında sözde sosyalist cumhuriyetler ilan eden Stalinizmin işçi sınıfının tarihinde yarattığı bir asırlık tahribata ve Marksizmin bağrında yarattığı tahrifata da ışık tutmaktadır.

Öte yandan, 1875 Ekiminde Bebel'e yazdığı bir mektupta dile getirdiği gözlemler, onun öngörülerinin gücünü yine çarpıcı bir şekilde ortaya koyar niteliktedir:

“Almanya ve Avusturya'dan başka, dikkatimizi odaklaştırmamız gereken ülke Rusya'dır. (...) Dizginleri sağlamca ellerine alan Rus sarayının partisi 1861'de ülkeye buyur edilen «yeni dönem» yıllarında verilen ödünleri, gerçek Rus yöntemleriyle bir bir geri almaya çalışmaktadır. Şimdi yeniden yalnızca «üst sınıfların erkek çocukları»nın eğitim görmesine izin verilecektir, ve bu politikanın gereğini yerine getirebilmek için de başkaları okulu bitirme sınavlarında başarısız gösterilmektedir. Yalnızca 1873'te, 24.000 genç insanı bekleyen yazgı bu olmuştur; ilkokul öğretmeni olmalarına bile açıktan açığa izin verilmeyen bu insanların bütün meslek gelecekleri önlenmiştir. Bir de insanlar, Rusya'da «nihilizm»in neden yayıldığına şaşıyorlar. (...) Gelecek dans Rusya'da başlayacakmış gibi görünüyor. Ve Alman-Prusya imparatorluğuyla Rusya arasındaki kaçınılmaz savaşın –ki çok olası– hazırlıkları sürerken baş-

larsa, Almanya'daki yansımaları da kaçınılmaz olacak.”⁶⁷

Bu satırlardan görüldüğü gibi Engels, Rusya'da biriken çelişkilerin sadece orada yol açacağı büyük fırtınayı değil onun Avrupadaki yansımalarını da onyıllar öncesinden büyük bir isabetle tespit etmiştir.

Oportünist uzlaşmacılığa karşı mücadele ve Anti-Dühring

Marx ve Engels, Lasalcılarla birlik gündeme geldiğinde, oportünist uzlaşmacılığın parti içinde etkinlik kazanacağından büyük bir kaygı duymuş ve bunu açıkça ifade etmişlerdi. Nitekim bu yöndeki öngörülerini doğrulanmakta gecikmemişti. Bu ilkesiz birleşmenin üzerinden henüz bir yıl bile geçmeden, Eugen Dühring adındaki bir akademisyenin sözde yeni teorileri partiyeye “büyük teorisinin saygın görüşleri” olarak sızmakta hiçbir zorlukla karşılaşmamıştı. Bu durum, devrimci bir örgüte küçük-burjuva sosyalist fikirlerin sızmasının yolu bir kez açıldığında bunun nerelere varabileceğinin çarpıcı bir örneğiydi.

Berlin Üniversitesinde ekonomi politik ve felsefe dersleri veren Dühring 1875'e gelindiğinde birdenbire artık sosyalist olduğunu açıklamış, bununla da kalmayıp, kamuoyuna ayrıntılı bir “sosyalist teori” ile birlikte, toplumun yeniden örgütlenmesi için bir “uygulama planı” da sunmuştu. Ekonomiden doğa bilimlerine, felsefeden tarihe ahkâm kesmedik alan bırakmayan Dühring, sert polemikçi üslubuyla dikkat çekiyordu. Büyük bir ilgiyle karşılanan konferanslarında, Lassalle'ı ve Marx'ı da hedef alıyordu. Buna rağmen, “bilim” kisvesi altında pazarladığı eklektik-mekanik anlayış, Alman Sosyal Demokratlarının önde gelen kadrolarını bile etkisi altına alıp işçilerin kafalarının bulanmasına yol açıyordu. Ona gösterilen teveccühün boyutlarını, daha sonra anılarında Bebel şöyle dile getirecekti:

“Dühring, Berlin'deki hareketin nerdeyse tüm önderlerini kendi teorilerine kazanmayı başarmıştı. Ben de, Dühring'in çalışmaları gibi mevcut sosyal koşulların üzerine keskin bir şekilde giden ve komünizmden yana olduğunu ilan eden her yazınsal çalışmanın, ajitatif nedenlerden ötürü desteklenmesi ve lehimize yararlanması gerektiği düşüncesindeydim. Bu bakış açısından hareketle, daha 1874 yılında, hapisten «Volksstaat» için Dühring'in çalışmaları-

67 Marx-Engels, *Seçme Yazışmalar* (15 Ekim 1875 tarihli mektup), c.2, s.92-93

ni ele aldığım «Yeni Bir Komünist» başlıklı iki makale yazmıştım. Söz konusu kitapları bana, o dönemde Most, Fritzsche ve diğerleriyle birlikte Dühring'in coşkun yandaşları arasında olan Eduard Bernstein göndermişti. Dühring'in kısa süre sonra öğretileri yüzünden devlet ve üniversite makamlarıyla çatışmaya, Haziran 1877'de Berlin Üniversitesi'nden uzaklaştırılmasına yol açan bir çatışmaya girmesi, yandaşları nezdindeki itibarını daha da yükseltti.”

Öyle ki, Bebel, söz ettiği makalelerinde, “Dühring'in son yapıtının, Marx'ın Kapital'inden sonra, yakın dönemin ekonomik alanda ortaya çıkardığı şeyler içinde en iyilerden biri olduğunu ilan etmekte sakınca görmüyoruz” diyerek ona övgüler düzmüştü. Bunu birbiri ardına benzer tondaki diğer pohpohlamalar izlemiş ve partinin merkezi yayın organı *Volksstaat* sayfalarını cömertçe Dühring'in makalelerine açmıştı.

“Dühring salgını”nın bilimsel sosyalizm için ciddi bir tehdit haline geldiği apaçık görülmeye başlandığında, Liebknecht'in “Dühring'in burnunun bir an önce sürtülmesi gerektiği” yönündeki sıkıştırmaları ve Marx'ın amansız bir eleştirinin şart olduğu yönünde kanaat belirtmesinin ardından, Engels bu işe girişmek zorunda kalacaktı. 28 Mayıs 1876 tarihli mektubunda şöyle yazmaktaydı Marx'a:

“Senin için söylemesi kolay tabii. (...) gene her şeyi aniden yarım bırakıp şu sıkıcı Dühring'in haktan gelmeye çalışacağım. Ancak, sonu belirsiz bir tartışmanın tarafı olsam da kuşkusuz yapacak bir şey yok; çünkü bunu yapmadıkça huzurum olmayacak.”

Böylece Engels, bir süredir doğa bilimleri ve bilim felsefesi konusuna odaklanan çalışmalarına ara verip, kapsamlı bir Dühring eleştirisi üzerinde çalışmaya başladı. Kendisinin de dile getirdiği gibi, son dönemlerde eskiçağ tarihini yeniden okumasının ve doğa bilimleri üzerindeki çalışmalarının bu konuda çok büyük yararını görecekti. Dühring'in bilim ve sosyalizm üzerine sözde yeni teorilerine yanıt olarak kaleme alınan bu çalışma, Engels'e, Marksist diyalektik yöntemi ve dünya görüşünü çok geniş bir alanda bütünlüklü bir şekilde açım-lama fırsatı sunmuş olacaktı. Sonradan görüleceği gibi, Dühring'in sosyalist teoriye tek katkısı, Engels'e bu eseri yazması için malzeme sunmasıydı!

Anti-Dühring olarak ünlenecek olan ve *Bay Eugen Dühring'in Bilimi Altüst Edışı* başlığını taşıyan bu kapsamlı çalışmanın ürünleri, 1877 Ocağından itibaren makaleler halinde *Volksstaat*'ın ardılı olan *Vorwärts*'te yayınlanmaya baş-

landı. Ama bu yayın esnasında bile, Engels'in Dühring'in etkisi altındaki parti yöneticilerinin parmağının olduğunu düşündüğü gecikmeler ve zamanlama sorunları yaşandı. Bunun daha da ötesi, Mayıs sonunda yapılan parti kongresinde Dühring yandaşlarının Engels'e açıktan saldırmasıydı. Bunların önde gelenlerinden Johann Most, "*Engels tarafından Dühring'e karşı yayınlanan ve Vorwärts okurlarının son derece büyük çoğunluğunun ilgi duymadığı ve hatta son derece itici olan eleştiriler*" olarak nitelendirdiği *Anti-Dühring*'in *Vorwärts*'te yayınlanmasının durdurulması için önerge verip bunun onaylanmasına çalışacak kadar ileri gidecekti. Üstelik bunda kısmen başarılı da olacak, Bebel ve Liebknecht'in orta yolu bulmaya çalışan önergeleriyle *Anti-Dühring*'in bundan böyle *Vorwärts*'te değil onun bilimsel ekinde yayınlaması kararlaştırılacaktı.

Engels tüm bu yaşananlara duyduğu tepkiyi, o dönemdeki yazışmalarında açıkça dile getirmişti. Kuşkusuz Marx da onunla hemfikirdi. Nitekim tüm bunlar yaşanırken, "*Almanya'daki partimizin içinde, kitleler arasında önderler (üst sınıf ve «işçiler») arasında olduğu kadar olmasa da, küftü bir ruh kendini hissettiriyor. Lasalcılarla uzlaş, öteki orta-yolcularla da uzlaşya yol açtı*" diyen Marx, bu "orta-yolcular" arasında en başta Dühring ve hayranlarını sayıyordu. "*Onlarca yıldır, onca emek ve çaba harcayarak Alman işçilerin kafasından silip atmaya çalıştığımız ütöpik sosyalizm yeniden şahlanıyor*" derken, bu boş ve bayat teorilerin çok daha gerici olduklarına dikkat çekiyordu.⁶⁸ Aynı günlerde yazdığı bir başka mektubunda da, "*son parti kongresinde görülen türden olaylar bizi ister istemez «Almanya'daki parti üyeleri» ile ilişkimizde dikkatli olmaya zorladı*"⁶⁹ diyerek Alman partisi içinde yaşananlardan duydukları rahatsızlığı vurguluyordu.

Aslında bütün bunlar bazı gerçekleri net bir şekilde gösteriyordu. Almanya'dan uzak olan Marx ve Engels'in parti üzerindeki etkileri hiç de dışarıdan algılandığı kadar güçlü değildi. Öte yandan, özellikle Lasalcılarla birleşme sırasında partide çok belirgin bir ahlâki ve entelektüel gerileme yaşanmış, küçük-burjuva sosyalizmi önderlik mekanizmasına bile kolaylıkla sirayet edebilmişti. Reformizme kayışın yolunu da açan bu durum, ilerleyen yıllarda pek çok örnek üzerinden kendini gösterecekti.

68 Marx-Engels, *Seçme Yazışmalar* (Sorge'ye 19 Ekim 1877 tarihli mektup), c.2, s.102

69 Marx-Engels, *Seçme Yazışmalar* (Wilhelm Blos'a 10 Kasım 1877 tarihli mektup), c.2, s.103

Anti-Dühring: Gerçek bir Marksizm ansiklopedisi

Tam bir megaloman olan Dühring, “gerçeklik felsefesi” adı altında her şeyi açıklayan “yeni ve eksiksiz bir sistem” ortaya koyduğunu iddia eden tezlerini, felsefe, politik ekonomi ve sosyalizm konulu üç kitapta toplamıştı. Engels Dühring’in bilim dışı tezlerine gerekli yanıtı vermek üzere çok külfetli bir çabanın altına girmişti. Şöyle diyecekti daha sonra buna girişmesinin başlıca nedenini vurgularken:

“(…) üç koca cilt, genelde daha önceki tüm filozoflara ve iktisatçılara karşı ve özelde Marx’a karşı seferber edilmiş üç kolordu kanıt; gerçekten de tam bir «bilimi altüst etme» çabası – işte hedef edinmem gereken bunlardı. Zaman ve mekân kavramlarından bimetalizme; madde ve hareketin öncesiz ve sonsuzluğundan, ahlâki fikirlerin geçici niteliğine, Darwin’in doğal seçmesinden gelecekteki bir toplumda gençliğin eğitimine kadar, akla gelebilecek her konuyu ele almam gerekiyordu. Buna rağmen, hasmımın işi sistematik olarak geniş ve ayrıntılı tutmuş olması, bana, ona karşı ve daha önce olduğundan daha birbiriyle bağıntılı biçimde, Marx’ın ve benim bu pek çeşitli konulardaki görüşlerimizi geliştirme fırsatı verdi. Ve başka bakımlardan pek nankör olan bu görevi üstlenmemin başlıca gerekçesi de budur.”⁷⁰

Engels “Giriş”i izleyen üç ana kısımdan oluşan bu büyük eserine, sosyalizmin ütopyadan bilime yolculuğunu ele alarak başlamaktadır: Aydınlanma filozofları, ütöpik sosyalistler, Hegel’in diyalektikle birlikte en gelişmiş biçimine kavuşturduğu yeni Alman felsefesi ve tüm bunların diyalektik ve tarihsel materyalizmle birlikte aşılması... Kitabın devam eden bölümlerinde, bu temelden ve somut bilimsel olgulardan hareketle, kendini “bugünün ve görülebilir geleceğin biricik gerçek filozofu” ilan eden ve “kesin doğrunun ve biricik sıkı bilimselliğin sahibi” olarak gören Dühring’in safsatalarının ayrıntılı eleştirisine geçilmektedir.

“Felsefe” başlığını taşıyan birinci kısım, Dühring’in ahkâm kestiği alanlara bağlı olarak alabildiğine geniş bir konu çeşitliliğine sahiptir: Doğa felsefesi, zaman, uzam, evrendoğum, sonsuzluk, fizik, kimya, organik dünya, “ebedi doğru, ebedi ahlâk”, hukuk, eşitlik, özgürlük, zorunluluk ve diyalektik... Özellikle diyalektik, Marksizmin materyalist tarih, toplum ve doğa yorumu-

70 Engels, *Sosyalizmin Ütopyadan Bilime Gelişmesi*, “İngilizce Birinci Baskıya Giriş”, İnter Yay., 1999, s.15

nun temel ayağı olarak ayrı bir öneme sahiptir. Dühring, “Hegelci diyalektik” olarak nitelendirip, “budalalık”, “bulanık, sisli düşünce”, diyerek aklınca çürüttüğü “yadsımanın yadsınması” ve “niceliğin niteliğe dönüşmesi” yasaları üzerinden Marx’a saldırmaktaydı. Bu durum Engels’e, “doğanın, insan toplumunun ve düşünmenin genel hareket ve gelişme yasalarının bilimi” olarak tanımladığı diyalektiği, çeşitli örnekler üzerinden serimleme fırsatını sunmuştu.

Anti-Dühring’in ikinci kısmı “Politik Ekonomi” başlığını taşımaktadır. Bu konuya “yöntem” meselesiyle giriş yapan Engels, üretim ve değişim tarzlarının tarihsel olarak değişkenliğini, paylaşımın da Dühring’in bilim dışı tezlerinin aksine üretim ve değişimden koparılarak ele alınamayacağını ortaya koymaktadır. Fakat bunun, paylaşımın üretim ve değişimin salt edilgen bir ürünü olduğu anlamına gelmediğini, onun da aynı şekilde her ikisi üzerinde etkide bulunduğunu belirtmeyi ihmal etmemektedir:

“Her yeni üretim tarzı ya da değişim biçimi, başlangıçta yalnızca eski biçimler ve bunlara denk düşen siyasal kurumlar tarafından değil, aynı zamanda eski paylaşım tarzı tarafından da engellenir. O, kendine denk düşen paylaşımı, önce uzun bir mücadele içinde elde etmek zorundadır. Fakat verili bir üretim ve değişim tarzı ne kadar hareketli, eğitime ve gelişmeye ne kadar yatkınsa, paylaşım da, anası olan üretim ve değişimin şimdiye kadarki tarzının boyunu aşır, onunla çatışmaya girdiği aşamaya o kadar hızlı ulaşır. Yukarıda sözü edilen eski doğal topluluklar, dış dünya ile ilişki onların dağılmasına yol açacak servet farklılıklarını oluşturana kadar, Hintliler ve Slavlarda bugün bile olduğu gibi, varlıklarını binlerce yıl sürdürebilirler. Buna karşılık, üçyüz yıllık geçmişi olmayan ve ancak büyük sanayinin yerleşmesinden sonra, yani yüz yıldır egemen hale gelen modern kapitalist üretim, bu kısa zaman içinde paylaşımında, onu zorunlu olarak çöküşe götürecektir olan karşıtlıklar yarattı – bir yanda sermayelerin az sayıda elde yoğunlaşması, öte yanda da mülksüz kitlelerin büyük kentlerde yoğunlaşması.”⁷¹

Ardından “Zor Teorisi” başlıklı üç bölümde Dühring’in ekonomi-siyaset ilişkisine dair ana tezi ele alınıp Marksist temellerde çürütülmektedir. Dühring’e göre, tarihsel olarak temel olan şey politik güç yani zordur; ekonomik bağımlılıklar ise daima ikinci dereceden olgulardır! Kapitalist özel mülkiyet de “zora dayalı mülkiyet”tir! Engels bu tezlerin gerçeklikle bağdaşmadığı-

71 Engels, *Anti-Dühring*, İnter Yay., s.209

nı ortaya koyarken, özel mülkiyetin tarihte hiç de talanın ve zorun sonucu olarak ortaya çıkmadığını gösterir. Meta üretiminin belli bir gelişme düzeyinde kapitalist üretime dönüşeceğini dile getirerek şunu vurgular: *“Bütün süreç, haydutluğa, zora, devlete ya da herhangi bir siyasi müdahaleye bir tek kez bile gerek kalmadan, salt ekonomik nedenlerle açıklanır. «Zora dayalı mülkiyet»in, burada da sadece, gerçek sürecin anlaşılmasındaki yetersizliği gizlemeye yönelik palavracılık olduğu görülür.”*

Engels doğrudan zor aygıtı olan ordunun ve donanmanın ekonomiyle ilişkisini de ele alır ve “muazzam paraya” mal olan bu zor aygıtlarının hiçbir zaman para üretemeyeceğini, en iyi ihtimalle “kazanılmış olanı çekip alabileceğini” belirterek şöyle der: *“Hiçbir şey, ordu ve donanma kadar ekonomik önkoşullara bağlı değildir. Silahlanma, bileşim, örgütlenme, taktik ve strateji, her şeyden önce andaki üretim aşamasına ve iletişime bağlıdır.”* Bu noktada okuru kısa bir tarihsel gezintiye çıkararak Engels, savaş tarzlarının ve orduların nasıl teknolojik gelişmelere bağlı olarak şekillendiğini, Amerikan ve Fransız devrimlerinin yanı sıra büyük savaşlardan da örnekler vererek gösterir. *“Kısacası, her yerde ve her zaman, «zor»a zafer kazandıran şeyler; ekonomik koşullar ve ekonomik güç araçlarıdır; onlar olmadan zor zor olmaktadır çıkar...”*

Dühring’in yaptığı gibi tarihin soyut ahlâki kriterlerle değerlendirilmesi karşısında Engels’in sergilediği Marksist yöntem ve bakış açısı da çok öğreticidir. Bu noktada onun, insanlık tarihinin gelişim seyri içinde köleci üretim tarzının ortaya çıkışına ve bunun oynadığı tarihsel role ilişkin değerlendirmelerinden bir örnek verebiliriz:

“Üretim, insan işgücünün artık kendi basit geçimi için gerekli olandan çok üretebileceği derecede gelişmişti; daha çok işgücü geçindirecek araç mevcuttu; aynı şekilde onları çalıştıracak araçlar da; işgücü bir değer kazandı. Fakat kendi topluluğu ve onun mensup olduğu birlik, kullanmaya hazır, artık bir işgücü sağlamıyordu. Buna karşılık, savaş bunu sağlıyordu ve savaş, birçok topluluk gruplarının aynı anda yan yana varoluşu kadar eskidi. O zamana kadar, savaş tutsaklarının ne işe yarayacağı bilinmiyordu, dolayısıyla düpedüz öldürülüyorlardı, daha önceleri ise yemek olarak yeniliyorlardı. Fakat bunlar şimdi erişilen «ekonomik durum» aşamasında bir değer kazandı; dolayısıyla yaşamları bağışlanıp, emekleri kullanıldı. Böylece zor, ekonomik durumu egemenlik altına alacak yerde, tersine, ekonomik durumun hizme-

tine koşuldu. *Kölelik* icat olundu. Kısa zamanda, eski topluluğun ötesine gelişen tüm halklarda egemen üretim tarzı, ama aynı zamanda, bunların baş çöküş nedenlerinden biri haline de geldi. İlk kez kölecilik, tarım ile sanayi arasında daha büyük ölçekte bir işbölümünü ve bununla birlikte, antik dünyanın doruğunu, Yunanlılığı mümkün kıldı. Kölelik olmasaydı, Yunan devleti, Yunan sanat ve bilimi olmazdı; kölelik olmasaydı, Roma İmparatorluğu olmazdı. Yunanlılık ve Roma İmparatorluğu temeli olmasaydı, modern Avrupa da olmazdı. Tüm ekonomik, siyasi ve entelektüel gelişmemizin, köleliğin hem zorunlu ve hem de genel kabul gördüğü bir durumu şart koştuğunu asla unutmamalıyız. Bu anlamda, şunu söyleyebiliriz: Antik kölelik olmasaydı, modern sosyalizm de olmazdı.”⁷²

Bunun, tarihi içinde bulunduğu dönemin “ahlâki” kriterleriyle okuyan küçük-burjuva bakış açısıyla zerrece ilgisinin olmadığı açıktır. Engels’in devamında dediği gibi:

“Kölelik ve benzerlerini genel sözlerle kötölemek ve böylesi kepezelik üzerine yüksek ahlâki öfke yağdırmak çok kolaydır. Ne yazık ki, bununla, herkesin bildiği bir şeyden, yani bu antik kurumların artık bizim bugünkü koşullarımıza ve bu koşulların belirlediği duygularımıza denk düşmediğinden başka bir şey dile getirilmiş olmaz. Bununla ise, bu kurumların nasıl oluştuğu, neden var oldukları ve tarihte hangi rolü oynadıkları üzerine tek sözcük öğrenmiş olmayız. Ve bu sorunlara girdiğimizde, kulağa ne kadar çelişkili ve ne kadar zındıkça gelse de, o zamanki koşullarda köleliğin yerleştirilmesinin büyük bir ilerleme olduğunu söylemek zorundayız. (...) Var oldukları her yerde eski topluluklar, bin yıllardan beri en kaba devlet biçiminin, Hindistan’dan Rusya’ya kadar Doğu despotluğunun temelini oluştururlar. Yalnızca bunların dağıldığı yerlerde, halklar kendiliklerinden ilerlemişler ve ilk ekonomik ilerlemeleri de, köle emeği sayesinde üretimin artması ve gelişmesi olmuştur.”

Zorun ekonomik, toplumsal işlevi ve rolüne ilişkin değerlendirmelerinin ardından bu bahsi şu sözlerle kapatır Engels:

“Bay Dühring için zor, mutlak kötülüktür, ilk zor eylemi, onun için ilk günahıdır (...) Fakat zorun tarihte başka bir rol, devrimci bir rol de oynadığından, Marx’ın sözleriyle, yeni bir topluma gebe her eski toplumun ebesi olduğundan, toplumsal hareketin onun yardımıyla kendini kabul ettirdiği ve donmuş,

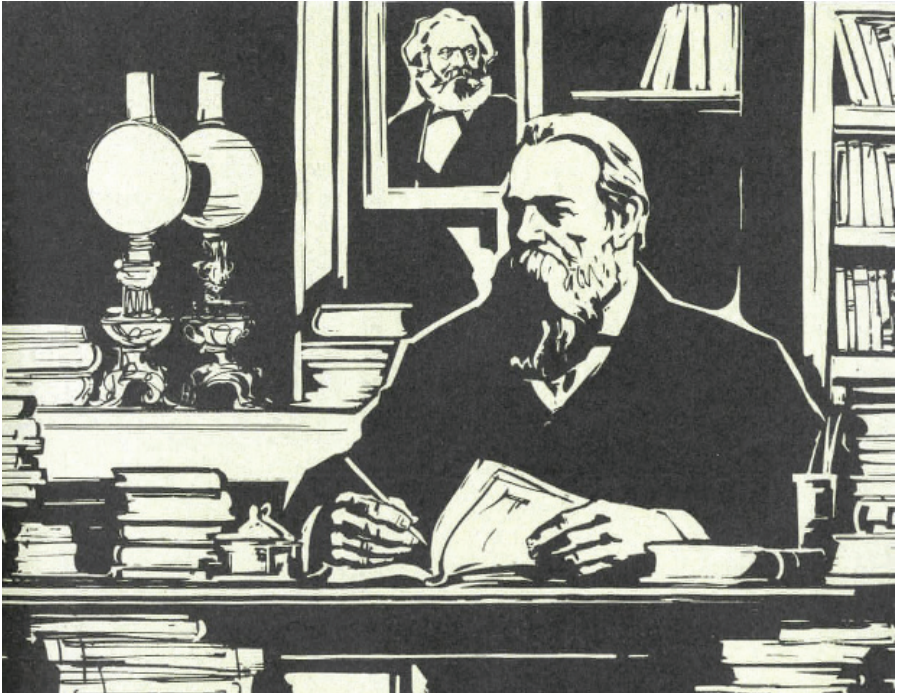
---

72 Engels, *Anti-Dühring*, s.246

can çekişen siyasi biçimleri parçaladığı alet olduğundan Bay Dühring’de tek sözcük bile yok. O ancak iç çekişler ve inlemelerle kabul ediyor sömürü rejimini devirmek için belki zorun gerekli olacağı olanağını – maalesef, çünkü her zor kullanımı, onu kullananın ahlakını bozarmış.”

Buraya şu notu da düşelim. 1880’lerin ortalarında Engels’e, “Zor Teorisi” başlıklarını taşıyan bu üç bölümün Almandada ayrı bir kitapçık halinde basılması talebi gelmiştir. Engels, bunun Almanyada son otuz yılda oynadığı rolü ele alan yeni bir bölümle birlikte anlamlı olacağını söyleyerek, bu kapsamda “Tarihte Zorun Rolü” başlıklı ek bir bölüm daha kaleme almıştır. Fakat *Kapital*’in ikinci ve üçüncü ciltlerini yayına hazırlama uğraşının yoğunluğu nedeniyle tamamlayamadığı bu kitapçık ancak onun ölümünden çok sonra *Tarihte Zorun Rolü* başlığıyla yayınlanmıştır.

Anti-Dühring, tarihin materyalist temellerde yorumlanıp açıklanmasının mükemmel örneklerinin sergilendiği bir başyapıttır. İnsanın havyanlar âleminde çıkarak girdiği tarihsel yolculukta sınıfların ve devletin oluşumu, gelişimi ve kapitalizme evrilişi maddi temeller eşliğinde ele alınırken,

biraz yukarıda Hintliler ve Slavlar örneğinden de görüldüğü üzere, özel mülkiyete dayanan Batı tipi gelişim çizgisiyle devlet mülkiyetine dayanan Doğru tipi gelişim çizgisi arasındaki farklara da dikkat çekilmektedir. Marx'ın *Grundrisse*'de çıkardığı sonuçlara paralel olarak Engels'in yaklaşımı da, Stalin'in vulger yaklaşımından tümüyle uzaktır. Mehmet Sinan'ın vurguladığı gibi, Stalin'in meşhur “beşli şema”sının mantığına göre, “tarihte her toplum mutlaka ardışık bir sıra izleyerek, şu beş tarihsel evreden geçmek zorundaydı: İlkel komünist toplum, köleci toplum, feodal toplum, kapitalist toplum ve sosyalist toplum. Stalin'e göre, tarihteki her toplum, kapitalizme gelinceye değin bu şemada belirtilen ilk üç aşamadan (ilkel komünal, köleci ya da feodal) mutlaka ardışık bir biçimde geçmişti. Yani bu anlayışa göre, köleciliği yaşamadan feodalizme, feodalizmi yaşamadan da kapitalizme geçilemezdi. *Aslında* Stalin'in kurduğu bu şemanın mantığı, materyalist bir tarih anlayışından çok, kaderci determinist bir tarih anlayışını yansıtmaktaydı.”⁷³ Çok açık ki Marksizmin ustalarının toplumların gelişimini ve tarihin akışını materyalist temellerde ele alan dinamik ve diyalektik yaklaşımıyla bu şabloncu mekanik yaklaşımın en ufak bir ilgisi bulunmamaktadır.

Anti-Dühring'in “Politik Ekonomi” kısmının ilerleyen bölümleri değer teorisi, basit ve bileşik emek, sermaye ve artı-değer, ekonominin doğal yasaları, toprak rantı ve son olarak da “eleştirel tarih”ten başlıklarını taşımaktadır. Her bölümü basılmadan önce Marx tarafından dikkatle okunan Anti-Dühring'in “eleştirel tarih”ten başlıklı bölümünü bizzat o kaleme almıştı. Engels'in dediği gibi, özel alanlarda birbirlerine yardım etmeleri eskiden beri âdetleriydi. Engels bu bölümlerde Dühring'in tezlerini eleştirirken Marx'ın ekonomik çözümlerinin kapsamlı bir özetini sunma ve burjuva iktisatçıların bugün bile geniş getirir gibi yineledikleri çeşitli argümanlara yanıt verme fırsatı bulmuştu.

Kitabın üçüncü kısmı, “Sosyalizm” başlığını taşımaktadır. “Tarihsel” başlıklı ilk bölüm sosyalizmin ütopyadan bilime doğru gelişimini ele almaktadır. 1800'lerin başında Saint-Simon, Fourier ve Owen tarafından tasarlanan sosyalizm projelerinin neden ütopyanın ötesine geçemeyeceğini o dönemin nesnel koşullarıyla açıklamaktadır Engels. Kapitalizm hızla gelişmekteydi, ama yeni toplumsal düzenden kaynaklanan çatışmalar da, bunların çözüm araç-

73 Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Sinan, *Modernleşen Despotizmin Sivilleşme Sancısı/1*, marksist.com

ları da henüz oluşum halindeydi. Mülksüz kitlelerden yeni bir sınıfın çekirdeği olarak yeni ayrılmaya başlayan proletarya, bağımsız siyasi eyleme henüz tümüyle yeteneksizdi. Bu tarihsel durum, Engels'in dediği gibi, sosyalizmin kurucularına da egemen olmuştu. Ütopycılar kapitalist üretimin henüz çok az geliştiği bu dönemde yeni toplumun unsurlarını kafadan kurmak zorunda kalmışlardı.

“Yeni, daha mükemmel bir toplumsal düzen sistemini bulmak ve bunu dışarıdan, propaganda yoluyla, mümkün olduğu yerde model deneyler örneğiyle topluma zorla dayatmak gerekiyordu. Bu yeni toplumsal sistemler daha başından itibaren ütopyaya mahkûmdu; ayrıntıları üzerine ne kadar çalışılırsa, o kadar çok salt fanteziye kaçmak zorundaydılar.” (s.339)

Tarihi materyalist temellerde yorumlayan Marksizmin ustalarının, küçük-burjuva sosyalistlerden ya da burjuva liberallerden farkı bu noktada da kendini gösteriyordu. Şöyle diyordu Engels:

“Bugün ancak eğlendirici olan bu fantezileri büyük bir ciddiyetle didik didik edip kusur aramayı ve böylesi «çılgnlıklar» karşısında kendi sağlam düşünce tarzının üstünlüğüne sevinmeyi Dühring'vari edebi çerçilere bırakabiliriz. Biz, her yerde fantastik örtüsü altından fıskıran ve bu darkafaların görmeye kör olduğu dahiyâne düşünce embriyonları ve düşünceler karşısında seviniyoruz.”

Anti-Dühring'in en önemli bölümlerinden biri, üçüncü kısmın ikinci bölümüdür. “Teorik” başlığını taşıyan bu bölümün girişi aslında materyalist tarih anlayışının yoğun bir özeti gibidir:

“Materyalist tarih anlayışı, üretimin ve üretimin yanında onun ürünlerinin değişiminin, her toplumsal düzenin temeli olduğu; tarihte ortaya çıkan her toplumda, ürünlerin paylaşımının ve onunla birlikte sınıflar ya da zümreler biçimindeki toplumsal bölünmenin, neyin ve nasıl üretildiğine ve üretilenlerin nasıl değiştirildiğine bağlı olduğu önermesinden hareket eder. Buna göre, tüm toplumsal değişikliklerin ve tüm siyasal altüst oluşların son nedenleri, insanların kafasında, ebedi doğru ve adalet konusunda artan kavrayışlarında değil, üretim ve değişim tarzındaki değişikliklerde aranmalıdır; ilgili dönemin *felsefesinde* değil, bilakis *ekonomisinde* aranmalıdır. Mevcut toplumsal kurumların sağduyuya aykırı ve adaletsiz oldukları, sağduyunun saçmalık ve iyiliğin kötülük haline geldiği yönündeki artan kavrayış, üretim yöntemle-

rinde ve değişim biçimlerinde usuldan usula meydana gelen değişikliklerin, daha önceki ekonomik koşullara uyarlanmış toplumsal düzenle artık uyuşmadığının bir işaretidir. Bu, aynı zamanda, ortaya çıkarılan uyumsuzlukları ortadan kaldırma araçlarının da –az çok gelişmiş halde– bizzat değişmiş üretim ilişkileri içinde mevcut olması gerektiği anlamına gelir. Bu araçlar kafadan uydurulmamalı, tersine kafanın yardımıyla üretimin mevcut maddi olgularında keşfedilmelidir.” (s.351)

İşte Engels bu bölümde bunu yapıyor, modern sosyalizmin üzerinde yükseldiği koşulları, yani kapitalist üretim biçiminin yarattığı değişimle birlikte keskinleştirdiği toplumsal çelişkileri ortaya seriyordu. Üretim anarşisi, proleterleşme, makinelerin sürekli yetkinleşmesi, aşırı çalışma ile işsizliğin eş zamanlı artışı, bir tarafta zenginliğin diğer tarafta ise sefaletin biriktiği bu sistemde üretimin pazarların genişlemesini aşan gelişme hızı yani aşırı üretim ve kriz... “Krizlerde, toplumsal üretim ile kapitalist mal edinme arasındaki çelişki şiddetle patlak verir. Meta dolaşımı o an durur; dolaşım aracı, para, dolaşımın engeli haline gelir; meta üretiminin ve meta dolaşımının tüm yasaları altüst olur. Ekonomik çatışma doruğuna varır: üretim tarzı, değişim tarzına başkaldırır; üretici güçler, aştıkları üretim tarzına başkaldırır.”

Engels sermayenin bu çelişkiyi aşma yönünde harekete zorlanması sonucunda anonim şirketlerin ve tröstlerin ortaya çıktığını, fakat bunun da çelişkiyi çözemediğini dile getirir. Bunu çözecek olan tek sınıf, bizzat kapitalist üretim biçiminin ortaya çıkarıp büyüttüğü proletaryadır:

“Kapitalist üretim tarzı nüfusun büyük çoğunluğunu gittikçe proleterlere dönüştürerek, bu devrimi (...) gerçekleştirmek zorunda olan gücü yaratır. Toplumsallaştırılmış büyük üretim araçlarının gittikçe devlet mülkiyetine dönüştürülmesi yönünde bastırarak, bu devrimi gerçekleştirmenin yolunu bizzat gösterir. Proletarya devlet iktidarını ele geçirir ve üretim araçlarını önce devlet mülkiyetine dönüştürür. Fakat bununla, proletarya olarak kendi kendini ortadan kaldırır, bununla tüm sınıf farklılıklarını ve sınıf karşıtlıklarını ve böylelikle devlet olarak devleti de ortadan kaldırır. (...) Devletin gerçekten tüm toplumun temsilcisi olarak ortaya çıktığı ilk eylem –üretim araçlarına toplum adına el konması–, aynı zamanda onun devlet olarak son bağımsız eylemidir. Devlet iktidarının toplumsal ilişkilere karışması, bir alanın ardından diğerinde gereksiz hale gelir ve sonra kendiliğinden uykuya dalar. Kişiler üzerinde yönetimin yerini, şeylerin yönetimi ve üretim süreçlerinin yönetimi

alır. Devlet «ortadan kaldırılmaz», *o sönüp gider.*” (s.367)

Bu aynı zamanda üretici güçlerin gelişiminin önündeki tüm yapay engellerin ortadan kalkması, insanlığın o güne dek hiç olmadığı kadar özgürleşmesi ve ilk kez tarihini tam bir bilinçle kendisinin yapmaya başlaması anlamına gelecektir. “*Bu, insanlığın zorunluluk âleminde özgürlük âlemine sıçrayışıdır.*”

Engels, gerçekleştirme misyonu bizzat proletaryanın üzerinde olan “*bu eylemin tarihsel koşullarını ve böylelikle bizzat doğasını sonuna kadar anlamak ve böylece, kendi eyleminin koşullarını ve doğasını eyleme çağrılan bugünkü ezilen sınıfın bilincine çıkarmak, proleter hareketin teorik ifadesinin, bilimsel sosyalizmin görevidir*” diyerek, onun ütöpik sosyalizmden farkını da tarihsel olarak ortaya koymuş olmaktadır.

Burada şunu da belirtelim ki, Engels, Anti-Dühring’in yukarıda sözünü ettiğimiz “Teorik” başlıklı bölümüyle “Giriş” kısmının ilk bölümünü Paul Lafargue’in talebi üzerine Fransızcaya çevrilmek üzere derlemiştir. 1880’de *Ütöpik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm* başlığıyla Fransızca baskısı yapılan ve sonrasında diğer dillere de çevrilen bu kitapçık, Riazanov’un dediği gibi, *Komünist Manifesto* kadar çok okunan, en ünlü Marksist kaynaklardan biri olmuştur.

Engels bir sonraki bölümde de (“Üretim”) çok önemli noktalara dikkat çekmiştir. Bunlardan biri de kapitalist krizler meselesidir. Dühring’in kapitalizmin döngüsel krizlerini Marksizmin tersine arızı sapmalar olarak değerlendirmesi ve bunların nedenlerini de aşırı üretimde değil “düşük tüketim”de görmesi karşısında şunu dile getirmektedir Engels:

“... düşük tüketim binlerce yıldır devam eden tarihsel bir olgu, buna karşılık üretim fazlalığı sonucu krizlerde patlak veren pazar tıkanması ancak elli yıldan beri ortaya çıktığına göre, yeni çatışmayı, yeni aşırı üretim olayıyla değil, tersine binlerce yıllık eski düşük tüketim olayıyla açıklamak için, Bay Dühring’in tüm vülger ekonomik yavanlığı gerekir. (...) Kitlelerin düşük tüketimi, sömürüye dayanan tüm toplum biçimlerinin, dolayısıyla kapitalist toplumun da zorunlu bir koşuludur; ama yalnızca kapitalist üretim biçimi krizlere yol açar. Bu nedenle kitlelerin düşük tüketimi de krizlerin bir önkoşuludur ve bunlarda uzun zamandan beri bilinen bir rol oynar; fakat bu bize, krizlerin bugünkü varlığının nedenleri hakkında, geçmişteki yokluğunun nedenleri kadar az şey söyler.” (s.375)

Bir başka husus ise işbölümüdür. Üretim araçlarının özel mülk edinilmesine son verilip toplumsallaştırılmasıyla birlikte insanların bu üretim araçlarına köleliğinin de son bulacağını belirten Engels, eski üretim tarzıyla birlikte eski işbölümünün de ortadan kalkmasının zorunlu olduğunu altını çizer. *Onun yerini, herkesin bedensel ve entelektüel yeteneklerini her yönde geliştirme ve kullanma olanağına kavuşacağı, çalışmanın yük olmaktan çıkıp zevk haline geleceği bir üretim örgütlenmesi alacaktır.*

Bunun artık bir fantezi ya da sofuca bir dilek olmadığını belirten Engels, *üretici güçlerin mevcut gelişme koşullarında, bizzat üretici güçlerin toplumsallaştırılmasının getireceği üretim artışının, kapitalist üretim tarzından kaynaklanan engel ve bozuklukların ortadan kaldırılmasının, ürünlerin ve üretim araçlarının israfına son verilmesinin bile, daha şimdiden, herkesin çalışmaya katılması durumunda, emek-zamanını en düşük ölçüye indirgemeye yeteceğine* dikkat çeker.

İlk büyük toplumsal işbölümü olarak kent ve kır karşıtlığının ortadan kaldırılması da sadece olanaklı olmayıp, “bizzat sanayi üretiminin doğrudan bir zorunluluğu haline gelmiştir, keza, tarımsal üretimin ve ayrıca kamu sağlığının da bir zorunluluğu haline gelmiştir. Bugünkü hava, su ve toprak kirlenmesi, ancak kentle köyün kaynaşmasıyla ortadan kaldırılabilir; ancak bununla, şimdi kentlerde eriyip giden kitlelerin durumunu değiştirip, onların gübrelerinin hastalık üretmek yerine, bitki üretmek için kullanılmasını sağlayabilir”... “Kuşkusuz uygarlık bize, ortadan kaldırılması çok zaman ve çabaya mal olacak büyük kentleri miras bıraktı. Fakat, uzun bir süreç de olsa, bunlar ortadan kaldırılmak zorundadır ve kaldırılacaktır.”

Görüldüğü gibi, Marksizm, bugün insanlığın başındaki korkunç bir belâya dönüşen çevre ve insan sağlığı sorunlarının çözüm yolunun nereden geçtiğine de daha o günlerden ışık tutmuştur.

Engels, *Anti-Dühring*'i 1878 baharında tamamladı. Bu yapıt, derinlemesine işlenen diyalektik ve tarihsel materyalizm, politik ekonomi ve bilimsel sosyalizmle gerçekten de tam bir Marksizm ansiklopedisiydi.⁷⁴ Eleanor Marx “*Anti-Dühring*'in etkisi ve önemi üzerine konuşmak *Kapital* üzerine konuşmak kadar gereklidir” derken çok haklıydı.⁷⁵ Marksist dünya görüşü ilk kez

74 Friedrich Engels Biyografi, s.223

75 Marx-Engels Anıları, s.218

böylesine bütünlüklü ve sistematik bir şekilde ortaya konmuştu.

Riazanov'un dediği gibi bu eser Marksizmin tarihinde bir dönüm noktası idi: "1870'lerin ikinci yarısında eyleme giren genç kuşak, bilimsel sosyalizmin felsefi öncüllerinin ve izlediği yöntemin ne olduğunu bu kitaptan öğrendi. Anti-Dühring'in Kapital üzerine çalışmada en iyi başlangıç olduğu doğrulanmıştır. (...) Kapital dışında hiçbir kitap, Marksizmin özel bir yöntem ve özel bir sistem olarak yayılmasında, Anti-Dühring kadar büyük görev görmemiştir."⁷⁶

Reformizmle mücadele

Engels 1878 Eylülünde çok sevdiği eşi Lizzy'yi kaybetti. Ama mücadele, çözülmesi gereken pek çok sorunla birlikte devam ediyordu. 1879 sonbaharında, Alman Sosyalist İşçi Partisinin reformizme doludizgin kayışının önemli bir göstergesiyle daha karşı karşıya kalınmıştı. Partinin yönetici konumunda bulunan üç kişinin (Höchberg, Bernstein ve Schramm) Zürih'te yayınlanan *Jahrbuch* adlı yayın organına yazdıkları bir makale, Marx ve Engels'i çok ciddi bir tepki yükseltmeye itmişti. Parti liderliğine iletmek üzere Bebel'e gönderdikleri sirküler niteliğindeki mektubu Engels kaleme almıştı.

Jahrbuch'da yayınlanan makalede açıkça partinin sınıf karakterinin sulandırılması savunuluyor, "mücadeleyi sanayi işçilerinin çıkarları için tek yanlı bir savaşıma indirgemek yerine, insanlık aşkıyla dolu tüm insanların yürüteceği bir hareket" in gerekliliğinden söz ediliyordu. Söz konusu makaleyi yazanlara göre, "kaba proleter özelemler" bir kenara bırakılmalı, toplumun üst katmanları ürkütülmemeli, onlar arasında da enerjik bir propaganda yürütülmeli ve tüm bunlar sayesinde parti "kendini parlamentoda temsil etmeye layık insanlara" sahip olmalıydı! "Parti şiddete dayalı, kanlı devrim yolunu izleme niyetinde olmadığını, ... legalite, yani reform yolunu izlemeye kararlı olduğunu" göstermeliydi! Savunulanlar, sosyalist bir partinin liderlik kademesindeki insanların legalizm, parlamentarizm ve reformizm çukuruna batıp düzenle bütünleşik hale gelmelerinin ibretlik ifadesiydi. Bu çizgiyi sert bir dille eleştiren Engels, reformist bakış açısını şöyle özetliyordu:

"1848'de burjuva demokrat olarak ortaya çıkan insanlar, bugün kendilerini sosyal-demokrat olarak da adlandırabilirlerdi. Burjuva demokratlar için de-

76 David Riazanov, *K.Marx/F.Engels – Hayat ve Eserlerine Giriş*, Belge Yay., 1990, s.203

mokratik cumhuriyet nasıl erişilemez bir şey idiyse, sosyal-demokratlar için de kapitalist sistemin yıkılması o kadar gerçekleşemez bir şeydir; bu nedenle de bugünün pratik politikasında kesinlikle hiçbir önemi yoktur; kişi şefafta dilenebilir, uzlaşabilir ve doya doya insanseverlik gösterisine kalkabilir. Proletaryayla burjuvazi arasındaki sınıf savaşımı için de böyledir. Daha fazla yadsınamadığı için varlığı kâğıt üzerinde itiraf edilmiştir, ama pratikte, örtbas edilmiş, sulandırılmış, hafifletilmiştir. Sosyal-demokrat parti bir işçi partisi olmamalıdır; burjuvazinin ya da herhangi birinin nefretini çekmemelidir; her şeyin ötesinde burjuvazinin içinde enerjik bir propaganda yürütmelidir; burjuvaziye ürkütüp kaçırıp ve her şey bir yana bizim kuşağımızın ömrü içinde elde edilmesi olanaksız uzun erimli amaçları vurgulamak yerine, tüm gücünü ve enerjisini, eski toplum düzenine yeni destekler sağlayarak, belki de, sonal felâketi, aşama aşama, yavaş yavaş ve olabildiği ölçüde barışçıl bir çözülme sürecine dönüştürebilecek olan parça-buçuk küçük-burjuva reformlara adanmalıdır.”⁷⁷

Engels, çok şey yapar görünen ama aslında çenebazlık dışında bir şey yapmayan reformistlerin, tıpkı 1848-49’da yaptıkları gibi, eylemin her biçiminden duydukları korkuyla hareketi her adımda engellediklerini belirtiyordu. Bunlar, izledikleri politikayla kendilerini sonunda direnişin de kaçışın da olanaksız olduğu bir çıkmaz sokağa sürükleyip, o noktaya düşünce de hayretler içinde kalanlardı. Bunlara bir işçi partisi içinde ancak geçici olarak katlanılabileceğini, eninde sonunda ayrılığın kaçınılmaz olduğunu vurgulayan Engels, Alman Sosyalist İşçi Partisi açısından bu zamanın geldiğini belirtmekteydi:

“Parti, bu makalenin yazarlarını nasıl hâlâ hoşgörebilir anlamıyoruz. Parti önderliği şu ya da bu ölçüde bu tür insanların eline geçerse, parti en hafifinden iğdiş edilmiş olur ve bu da proleter ateşliliğin sonu demektir. Bize gelince, tüm geçmişimizin ışığında bize açık tek yol var. Neredeyse kırk yıldır biz, tarihin doğrudan devindirici gücünün sınıf savaşımı olduğunu ve özellikle burjuvaziyle proletarya arasındaki sınıf savaşımının, modern toplumsal devrimin büyük manivelası olduğunu vurguluyageldik; bu nedenle bizim, sınıf savaşımını bu hareketten koparıp atmak isteyen insanlarla işbirliği yapmamız olanaksızdır. Enternasyonal kurulduğu zaman, savaş haykırışını açıkça şöyle formüle etmiştik: «İşçi sınıfının kurtuluşu, işçi sınıfının kendi eseri olacaktır.» Bu nedenle, işçilerin kendilerini kurtaramayacak kadar cahil oldukları-

77 Marx-Engels, *Seçme Yazışmalar* (17-18 Eylül 1879 tarihli mektup), c.2, s.118

nı, o yüzden de üst ve alt-orta sınıflardan insansever kişiler eliyle özgürleştirilmeleri gerektiğini açıkça belirten insanlarla biz işbirliği yapamayız. Yeni parti organı bu bayların görüşüne uygun bir çizgiyi, yani proleter-olmayan orta-sınıf görüş çizgisini benimserse, kamuoyu önünde, bu bizim için ne kadar üzücü olursa olsun, bu çizgiye muhalefetimizi ve yurtdışında Alman partisini temsil etmemizin nedeni olan dayanışma bağlarımızı kopardığımızı ilan etmekten başka yapacak bir şeyimiz kalmaz. Ama işlerin böyle bir noktaya gelmeyeceği umulur.”

Marx ve Engels o dönemde uyarılarının dikkate alındığını gördüklerinden, işler Alman partisiyle bağlarını koparma noktasına varmayacaktı. Ne var ki reformist eğilim ilerleyen yıllarda çok daha geniş kanallar bulacak ve partiye hâkim olacaktı. Bunda kuşkusuz parlamentarizm başat bir rol oynuyordu. Marx ve Engels, yaşamları boyunca reformlar için verilen mücadeleyi hiçbir şekilde küçümsemediler, aksine buna karşı çıkan sekter yaklaşımları daima eleştirdiler. Bununla birlikte, devrimci mücadelede legal olanaklardan öğrendiği kadar yararlanmak üzere parlamentoyu da kullanmak gerektiğini savunmaları, onları asla parlamentarist budalalılığa prim verme noktasına düşürmedi. Tersine, bunu gördükleri her yerde işçi sınıfını söz konusu tehlike karşısında uyarma görevlerini yerine getirdiler. Örneğin Engels, seçim zaferlerinin “proletaryanın nihai zaferini elde etmek için artık başka bir şey yapmak gerekmediği” yönündeki bir yanılısamayı beslediğini, Bismarck’ın çıkardığı Sosyalistlere Karşı Yasanın bu yanılısamayı yerle bir ederek işçileri devrimci yoldan ilerlemeye zorlamak bakımından faydalı bir işlev gördüğünü bile dile getirdi.⁷⁸ Louis Bonaparte’ın genel oyun nasıl yığınları ezmek için bir araç haline dönüştürülebileceğini gösterdiğini dile getiren de yine oydu.⁷⁹

Elif Çağlı’nın dile getirdiği gibi, reformizmin en tipik özelliği, kısmi iyileştirmeler için yürütülen mücadelenin kapitalizmin devrimci yöntemlerle yıkılması amacına tâbi kılınmaması ve bu hedefle bütünleştirilmemesidir. “Marksist kavrayışta amaç sosyal devrimdir, sosyal reform ancak bu amaca tâbi bir araç olabilir. Reformistler açısından ise reformlar nihai amaçtır. Bu nitelikteki sol örgütlerin çarpıcı özelliği, mücadeleyi burjuvazinin kabul sınırları içinde tutmaya yeminli olmalarıdır. (...) Devrim böyleleri için sanki hiç gelmeyecek bir tarihe ertelenmiş boş bir düşür, devrimci içeriği tamamen boşaltılmış

78 Engels, “*The Anti-Socialist Law in Germany*”, Collected Works, c.24, s.251

79 Engels, *Tarihte Zorun Rolü*, Sol Yay., 1974, s.70

sosyalizm sözcükleriyle bezeli yasalıcı mücadele ise her şeydir.”⁸⁰

Bilindiği gibi, bir süre sonra İkinci Enternasyonal partilerinin tümüne, ya da diğer bir deyişle sosyal demokrasiye damgasını basacak olan reformist programın tipik özelliklerinden birini de, kapitalizm altında iktidarın seçimler yoluyla alınmasının ardından girişilecek devletleştirmelerle adım adım sosyalizme yürüneceği anlayışı oluşturmaktadır. Oysa Engels, kapitalizm altında devletleştirmeleri bir tür sosyalizm olarak gören reformistlere son derece sert eleştiriler yöneltmiştir. Örneğin Anti-Dühring’e düştüğü bir dipnotta şunları söylemiştir: “*Bismarck’ın devletleştirmeye girişmesinden bu yana, ortaya belli bir sahte sosyalizm çıktı, hatta şurada burada, her devletleştirmeyi, hatta Bismarck’inkini bile, sosyalist olarak ilan eden bir tür dalkavukluk biçiminde yozlaştı. Tütün sanayiinin devletleştirilmesi sosyalist olsaydı, doğrusu Napolyon ve Metternich sosyalizmin kurucuları arasında sayılırlardı.*” 1881’de Bernstein’a yazdığı bir mektupta da bu hususun altını çizmiştir:

“Devletin serbest rekabete her müdahalesini –koruyucu gümrük tarifelerini, loncaları, tütün tekeli, belli sanayi kollarının ulusallaştırılmasını, dış ticaret derneğini ve krallık porselen fabrikasını– «sosyalizm» diye adlandırmak Manchester burjuvazisinin, kendi çıkarı için yaptığı bir çarpıttır. (...) bu inanç temelinde bir teori geliştirirsek, sosyalizm olduğu savlanan bu şeyin bir yandan feodal bir gericilik, öte yandan hem para sızdırma mazereti, hem de olabildiği ölçüde proleterleri devlete bağlı memur ve emekli durumuna getirmenin, böylece de disiplinli bir ordunun ve devlet memurları ordusunun yanısıra bir işçi ordusu kurmanın mazereti olduğu basitçe kanıtlandığı zaman, o teori, tüm dayanaklarıyla çöker. Fabrikalardaki ustabaşılar yerine devlet mekanizmasındaki amirlerin sağladığı zorunlu oy – ne hoş bir sosyalizm türü! Burjuvazinin inanmadığı, ama inanmış görüldüğü şeye, yani devlet demek sosyalizm demektir düşüncesine inanırlarsa, insanların varacağı nokta işte budur.”⁸¹

Engels bu dönemde de geniş bir politik konu çeşitliliğine sahip makaleler yazmaya devam ediyordu. Ekonomik yükselişin yaşandığı yıllarda reformist yanlısamaların beslendiği İngiltere’de devrimci hareket gerilerken sendikalizm güç kazanmıştı. Fakat 1877-78 krizi, şiddetli bir şekilde sarstığı işçi sınıfının toplumsal sorunlara ilgisini arttırarak sınıf hareketinde belirgin bir

80 Elif Çağlı, *Reformizm Üzerine*, marksist.com

81 Marx-Engels, *Seçme Yazışmalar*, c.2 (12 Mart 1881 tarihli mektup), s.141-42

canlanma yaratmıştı. Engels 1881 baharında ve yazında haftalık bir sendika gazetesi olan *The Labour Standard*'ta kaleme aldığı 11 makalede, İngiliz işçi sınıfına hitap eden bir dille, ücret sorunu, bilimsel sosyalizm, işçi sınıfı partisinin gerekliliği, kapitalist sömürünün mekanizması, Amerika'da gıda ve top-rak sorunu gibi konuları işliyordu.

Bunlar arasında yer alan “Adil Bir İşgünü Karşılığı Adil Bir Ücret” ve “Ücret Sistemi” başlıklı⁸² iki makalesinde, kapitalizmde “adil işgünü”nün ve “adil ücret”in ne anlama geldiğini sorguluyor ve bu eski sloganı tümüyle bir kenara atmak gerektiğini dile getiriyordu. Bu sloganın bugün de sosyal demokrat programlarda ve bunların etkisiyle şekillenen sendikal camiada halen sahiplenip yükseltildiğini biliyoruz. Oysa Engels, hiçbir değer üretmeyen kapitalistlerin üretilen tüm artı-değere el koymasına dayanan kapitalist sistemde adil bir ücretten de bölüşümden de söz edilemeyeceğini söylüyordu: “*Bugünkü sosyal koşullar altında, en adil ücret zorunlu olarak işçinin ürettiğinin en adaletsiz bölüşümü demektir. Bu ürünün daha büyük bölümü kapitalistin cebine inerken, işçi yalnızca kendini çalışacak durumda tutan ve neslini devam ettirmesini sağlayan bir miktarla yetinmek zorundadır.*” Dolayısıyla söz konusu sloganın yerine şunun benimsenmesi lazımdır: “**Çalışma araçları –hammadeler, fabrikalar, makineler– çalışanların kendilerinin olmalıdır!**” Ancak bu sağlandığı takdirde işçi sınıfının gerçek kurtuluşundan, dolayısıyla da gerçek adaletten söz edilebilir hale gelecektir.

Aynı günlerde kaleme aldığı “Sendikalar” başlıklı yazısında ise işçi sınıfı açısından sendikaların rolü ve önemi üzerinde duruyordu Engels. Sendikalar olmasa, işçinin, ücret sisteminin kurallarına göre payına düşmesi gerekeni bile alamayacağını, kapitalistlerin sendikalardan duydukları korku yüzünden işçinin emek gücünün tam pazar değerini vermeye mecbur kaldıklarını belirtiyordu. Yine bu makale dizisinde, toplumun iki büyük sınıfı arasındaki mücadelenin mutlaka politik bir mücadele durumunu aldığı için, bu mücadelede işçinin en büyük silahının ise örgüt olduğunun altını çiziyordu.

Bu gazetede beş ay boyunca yazdığı başyazılarla doğru fikirleri yaymaya çalışan Engels, bir süre sonra yayın yönetmeninin korkmaya başladığını fark edince burada yazmayı bırakacaktı. Kuşkusuz bunlar onun o dönemde yazdığı makalelerden birkaçıydı sadece.

82 Marx-Engels-Lenin, *Sendikalar Üzerine*, Bilim Yay., 1975, s.109-121

Bilimsel çalışmalara verilen önem ve Doğanın Diyalektiği

“Daha aydınlık ve berrak bir zekâ düşünmek çok zor; hangi konuya değinse, üzerine bir ışık demeti serperdi. Daha önce görmediğiniz noktaları görür, gördüklerinizi ise, daha sağlam biçimde algıladınız. Onu tanıyanlar şunu pekâlâ söyleyebilir: «Üzerine ışık demeti serpmeyeceği şeye hiç değinmemiştir!»”⁸³

Edward Aveling’in bu sözlerle andığı Engels’in “ışık demeti serptiği” konulardan biri de bilimdi. Engels ekonomi ve tarihin yanı sıra doğabilimlerinin de her dalıyla ilgiliydi ve Marx gibi o da bu konulardaki yeni gelişmeleri gençliğinden beri yakından takip ediyordu.

Marx’a yazdığı 14 Temmuz 1858 tarihli mektupta, o sırada fizyoloji ve karşılaştırmalı anatomiyle ilgilendiğinden ve doğabilimlerinde son otuz yılda yaşanan gelişmelerin öneminden söz ederek şöyle diyordu:

“Şu kadarı kesin ki, karşılaştırmalı fizyoloji sayesinde, insanın idealist bir biçimde öteki yaratıkların en üstüne yerleştirilmesini horgörür hale geliyorsun. İnsanın geri kalan memelilerle tam bir benzeşim içinde olduğunu, kişi her adımda kabul etmek zorunda kalıyor; anahatlarda bu benzeşim tüm omurgalılar ve hatta o kadar belirgin olmasa da, omurgasızlar, böcekler, kabuklu-

83 Marx-Engels Anıları, s.365

lar, tenyalar vb. için de geçerli. Hegel'in nicelik dizilerinde niteliksel sıçrama anlayışı burada da çok uygun. Ve ensonu en alt türden tekhücrelilerde, ilkel biçime, basit, bağımsızca varolan hücreye ulaşıyor; bunları algılanabilir herhangi bir farklılıkları bakımından en alt bitki türlerinden (tek hücreli mantarlar - patates ve asma hastalığı mantarları vb.) ya da insan yumurtası ve sperm dahil gelişmenin daha üst basamaklarındaki mikroplardan ayırdetmek olanaklı değil ve aynı biçimde yaşayan bedendeki bağımsız hücreler gibi (kandaki yuvarlar, üstderi ve mukoza hücreleri, beze ve böbreklerdeki salgı hücreleri vb.) bir görünümleri vardır..”

Engels, Darwin'in *Türlerin Kökeni* adlı çığır açıcı eserini 1859'da yayınlanır yayınlanmaz okumuştur. Marx da “doğa bilimlerindeki teleolojiye ilk kez öldürücü bir darbe indirdiğini” söylediği bu eser için, “bizim görüşümüzün doğa tarihine ilişkin temelini ortaya koyan kitap, bu kitaptır” diye yazmıştı Engels'e. Kuşkusuz her ikisi de Darwin'in eksiklerini, yanlışlarını ve kimi

hususlarda tezlerinin hamlığını dile getirmekten geri durmamışlardı. Burada Engels'in Darwin'de önemli bir yer tutan “varolma savaşı”na ve özellikle de bu tezin insan toplumlarına uygulanmasına yönelik eleştirilerini hatırlatmakla yetinelim.⁸⁴

Marx ve Engels sosyalizmi ütopyadan bilime dönüştürürken, materyalizmi de diyalektik bir yaklaşıma kavuşturmuşlardı. Şöyle diyordu Engels *Anti-Dühring*'in ikinci baskısına yazdığı önsözde:

“Alman idealist felsefesinden bilinçli diyalektiği doğanın ve tarihin materyalist anlayışına taşıyarak kurtaran, hemen hemen

84 Bu konuda Lavrov'a yazdığı 12 Kasım 1875 tarihli mektuba (*Seçme Yazışmalar*, c.2, s.93-96) bakılabilir.

yalnızca Marx ve ben olduk. Fakat diyalektik ve aynı zamanda materyalist bir doğa anlayışı, matematikle ve doğabilimle tanışıklığı gerektirir. Marx, esaslı bir matematikçi idi, fakat doğabilimlerini ancak parça parça, kopuk, dağınık bir biçimde izleyebiliyorduk. Bu nedenle, ticari işlerden çekilip Londra'ya yerleşerek bunu yapabilecek zamanı kazandıktan sonra, olanaklar elverdiği ölçüde, matematik ve doğabilimlerinde, Liebig'in dediği gibi, tam bir «karınsa» («Mauserung»)⁸⁵ yaşadım ve sekiz yılın çok önemli bir bölümünü bunun için kullandım. İşte Bay Dühring'in sözümona doğa felsefesi ile uğraşmaya başladığımda, bu karınsa sürecinin tam ortasındaydım.”

Engels *Anti-Dühring*'e yoğunlaşması nedeniyle yarım bırakmak zorunda kaldığı büyük çalışmasına nihayet 1878'de geri dönebilmişti. Fizik, biyoloji, kimya, gökbilim, anatomi, fizyoloji, matematik gibi tüm bilim kolları üzerinde derinlemesine bir incelemeyi kapsayan bu çalışmayı, *Doğanın Diyalektiği* başlıklı bir kitaba dönüştürmeyi hedefliyordu. *Doğanın Diyalektiği*'nin giriş bölümünü 1873-76 döneminde yazmış, yazım planını da yine o dönemde tamamlamıştı. Ne var ki bu alandaki çalışmalarını ancak 1883'e kadar devam ettirebilecekti. Zira Marx'ın ölümünün ardından artan örgütsel sorumluluğu ve başta *Kapital* olmak üzere onun geride bıraktığı elyazmalarını yayına hazırlama görevi, daha fazlasına izin vermeyecekti. Engels'in ölümünün ardından, bu çalışmaya ait çok sayıda yazı ve notu derlediği dört kapsamlı dosya kalacaktı geriye. Ve bunlar ancak 1925'te Sovyetler Birliği'nde kitaplaştırılıp yayınlanacaktı.

Bilimin pek çok kolunda ayrıntılı incelemelerin ve değerlendirmelerin yer aldığı *Doğanın Diyalektiği*'nin asıl önemi, bilime ve bilim tarihine yaklaşımda diyalektik materyalizmin bir yöntem olarak çarpıcı bir şekilde uygulamaya konmasından kaynaklanmaktadır. Bu açıdan Giriş bölümü özellikle dikkat çekicidir. Engels, Kilisenin insanların düşünceleri üzerindeki diktatörlüğünü yıkan Rönesansla birlikte bilim ve felsefe alanındaki sıçramalı gelişimin de önünün açıldığına dikkat çekerek başlamaktadır bu bölüme:

“Bu, o zamana kadar insanlığın geçirdiği en büyük ilerletici devrimdi; öyle bir dönem ki, devler istiyordu ve bu devleri yarattı – düşünce, tutku ve karakter gücünde, evrensellikte ve öğrenmede devler. (...) O sıralarda doğabilim de, genel bir devrimin içinde gelişmiş ve bilimin kendisi de devrimci bir bilim olmuştur; gerçekten bu bilim, kendi yaşama hakkını savaşım içinde ka-

---

85 Kuşların tüy değiştirme zamanı.

zanmak zorundaydı.”⁸⁶

Ama bu dönem aynı zamanda kendine özgü bir genel görüşle belirlenmişti. Bu genel görüşün temel noktasını doğanın mutlak değişmezliği anlayışı oluşturuyordu. Buna göre tüm evren, başlangıçtaki gizemli bir “ilk itiş”le harekete geçmişti ve o zamandan beri de değişmeksizin aynı kalmıştı. Buna üzerindeki kıtalarla, dağlarla, nehirlerle, canlı türleriyle, iklimiyle vb. dünya da dâhildi:

“Doğadaki bütün değişiklikler, bütün gelişmeler görmezlikten geliniyordu. Başlangıçta onca devrimci olan doğabilim, birdenbire, kendini, bütün bütün tutucu hale gelmiş bir doğa karşısında buluverdi. (...) 18. yüzyılın ilk yarısında doğabilim, bilgide ve hatta eldeki malzemenin gözden geçirilmesinde eski Yunan’dan daha üstün bir düzeydeydi, ancak bu malzeme üzerindeki teorik yetkinlik, yani genel doğa görüşü bakımından eski Yunan’ın altında bulunuyordu. Yunan filozofları için, dünya, aslında kaostan çıkmış, gelişmiş ve yaşama ulaşmış bir şeydi. Ele aldığımız dönemin doğa bilginleri için ise, dünya, kemikleşmiş, değişmez bir şeydi ve bunların çoğuna göre de bir hamlede yaratılmıştı. Bilim, henüz tanrıbilimin ağı içindeydi.”

Engels bu taşlaşmış doğa görüşünde ilk gediğin bir doğabilimci tarafından değil, bir filozof tarafından, Kant tarafından açıldığını belirtir. 18. yüzyılın ortalarında yazdığı kitabında Kant, “ilk itiş” sorununu ortadan kaldırıyor, böylece dünya ve tüm güneş sistemi zaman içinde varlaşan bir şey olarak ortaya çıkıyordu. Şöyle diyordu Engels:

“Eğer doğa bilginlerinin büyük çoğunluğu, Newton’un ifade ettiği, «Fizik, metafizikten kendini koru!» uyarısı üzerinde düşünmekten biraz daha az tiksinselerdi, Kant’ın bu tek parlak buluşundan sonuçlar çıkarmaya yönelebilerlerdi ve böylece sonsuz sapmalardan ve yanlış yolda harcanmış büyük bir zaman ve emek kaybından kendilerini korurlardı. Çünkü Kant’ın buluşu, daha sonraki bütün ilerlemelerin hareket noktasını kapsamına almaktaydı. Eğer dünya varlaşmış bir şey ise, o takdirde dünyanın şimdiki yerbilimsel, coğrafi ve iklim durumu, aynı şekilde bitkileri ve hayvanları da varlaşmış bir şey olmak zorundaydı; onun yalnızca uzay içinde birarada oluşunun değil, aynı zamanda, zaman içinde sürekliliğinin de bir tarihi bulunmak zorundaydı. Eğer bir kez bu yönde daha ileri incelemelere kararlı olarak başlansaydı, şimdi doğabilim, olduğundan, dikkate değer ölçüde daha da ileri giderdi.”

86 Engels, *Doğanın Diyalektiği*, Sol Yay., 5. bsk., s.32-33

Felsefi olarak ortaya konan varsayımların ilerleyen yıllarda bilimsel gelişmelerle doğrulandığını belirten Engels, *Doğanın Diyalektiği*'nde buna pek çok alandan örnekler vermektedir.

“BÖYLECE, Yunan felsefesinin büyük kurucularının görüş tarzına; en küçük unsurdan en büyüğüne, kum zerreciklerinden güneşlere, protistadan insana kadar, doğanın tümünün, öncesiz ve sonrasız yaşama geliş ve gidişte, kesintisiz bir akımda, bitmek bilmez bir hareket ve değişim içinde varlığa sahip olduğu görüşüne, bir kez daha dönmüş oluyoruz. Yalnızca temel bir fark var: Yunanlılarda parlak bir sezgi olan şey, bizim için, deneyle pekiştirilmiş kesin bir bilimsel araştırmanın sonucudur ve daha kesin, daha açık biçimde ortaya çıkmaktadır.”

Engels'in dediği gibi, tek hücreli canlılardan omurgalı hayvanlara ve “doğanın kendi bilincine eriştiği” omurgalıya yani insana ilerleyen evrim de bu bilimsel araştırmaların sonucunda kesin ve açık bir şekilde ortaya konan olgulardan biridir.

İnsanla birlikte tarihe girildiğini söyleyen Engels, insanların dar anlamda hayvandan uzaklaştıkları ölçüde kendi tarihlerini bizzat bilinçle yaptıklarını belirtir. Böylece umulmayan etkenlerin, denetlenmeyen kuvvetlerin bu tarih üzerindeki etkisi o ölçüde azalmaya başlamıştır. Ancak bu etki hâlâ güçlü olduğundan, tasarlanmış amaçlarla varılan sonuçlar arasında çok büyük bir oransızlık bulunmaya devam etmektedir. Engels bunun üstesinden gelinmesinin gerek koşulunu şöyle dile getirmektedir:

“En gelişmiş sanayi ülkelerinde, doğa kuvvetlerini irademiz altına aldık ve insanların hizmetine verdik; böylece üretimi sınırsız olarak artırdık, öyle ki, bir çocuk, şimdi, eskiden yüz yetişkinin ürettiğinden fazla üretiyor. Sonuç ne oldu? Daima artan aşırı-çalışma ve yığınların gitgide daha fazla yoksulluğu ile her on yılda bir, büyük bir çöküntü. (...) Ancak üretimin ve dağıtımın planlı olduğu bilinçli bir toplumsal üretim düzeni, bizzat üretimin insanları yükselttiği gibi, onları, toplumsal açıdan, hayvanlar dünyasının üstüne yükseltebilir. Tarihsel evrim, böyle bir düzeni, her gün biraz daha zorunlu, biraz daha da olanaklı hale getiriyor. İnsanlığın ve onunla birlikte, bütün faaliyet kollarının, özellikle de doğabiliminin, daha önceki her şeyi koyu gölgeler içinde bırakacak bir gelişme göstereceği yeni bir tarihsel çağ onunla başlayacak.”

Engels'in evrenin oluşumuna dair metafizik tezleri eleştirirken sergilediği

diyalektik materyalist bakış açısı da son derece öğreticidir. Bu tür tezlerin bugün hâlâ savunulabiliyor olması (örneğin “akıllı tasarım” ambalajıyla pazarlanan bildik yaratılışçılık), aslında felsefi idealizmin bilimin gelişiminin önünde devasa bir engel olarak durmaya devam ettiğini göstermektedir.

Diyalektik, Engels’in ifadesiyle, “doğanın, insan toplumunun ve düşünmenin genel hareket ve gelişme yasalarının bilimi”dir. Niceliğin niteliğe ve niteliğin niceliğe dönüşümü, karşıtların iç içe geçmesi, yadsımanın yadsınması, onun temel yasalarıdır. Hegel’in geliştirdiği bu yasalar, onda doğa ve tarihten çıkarılmayıp, düşünce yasaları olarak doğa ve tarihe zorla yamanmıştır. Bu nedenle de *“evren ister istemez, kendisi ancak insan düşüncesinin evriminin belirli bir aşamasının ürünü olan bir düşünce sistemine uymak zorundadır. Olanı tersine çevirirsek, her şey pek basit bir görünüş alır, idealist felsefede son derece gizemli görünen diyalektik yasalar hemen basitleşir ve gün gibi açık olur”*.

Modern doğabilim hareketin (yani enerjinin) yok olmazlık ilkesini de felsefeden devralmıştır. Kuşkusuz *“maddenin hareketi, salt kaba mekanik hareket değildir, salt yer değiştirme değildir; ısı ve ışıktır, elektrik ve magnetik gerilimdir, kimyasal bileşim ve ayrışımıdır, yaşamdır ve son olarak bilinçtir.”*

Doğanın Diyalektiği’nin eğildiği önemli konulardan biri de insanın insanlaşmasında emeğin rolüdür. Engels’in dile getirdiği gibi, insanın varlığının temel koşulu olan emek, aynı zamanda onu bizzat yaratan şeydir de. Maymun atalarından farklılaşıp iki ayak üzerinde dik durmaya başlamasıyla birlikte elinin serbest kalması, insan için tarihsel bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. Burjuva bilim âlemine insanın evriminde beynin gelişmişliğini temel alan bir anlayış hâkimken, Engels diyalektik materyalist bir yaklaşımla, büyük beyni yaratan şeyin ne olduğunu şöyle ortaya koymaktadır:

“Binlerce yıllık savaşımdan sonra, el, ayaktan ayrıldı, sonunda dik yürüyüş sağlandı, insan maymundan farklı oldu, heceli konuşmanın gelişmesi ve beynin büyük gelişmesi için temel atıldı, ondan bu yana da insanlar maymunlar arasındaki aşılmaz boşluk ortaya çıktı. Elin uzmanlaşması alet demektir, alet de özgül insan faaliyeti, insanın doğa üzerindeki dönüştürücü tepkisi; üretim demektir. Daha dar anlamda hayvanların da aletleri vardır, ama yalnızca bedenlerindeki organlar olarak: karınca, arı, kunduz; hayvanlar da üretirler, ama onların çevrelerindeki doğa üzerindeki üretici etkisi doğaya göre hiç derecesindedir. Yalnızca insan, bitkilerin ve hayvanların yerini değiştir-

mekle kalmayıp, aynı zamanda oturduğu yerin görünüşünü, iklimini, hatta bitkileri ve hayvanları, faaliyetinin sonuçlarını ancak yeryuvarlağının tamamen yok olmasıyla ortadan silinebileceği biçimde değiştirerek, doğaya damgasını vurmayı başarmıştır.”⁸⁷

Engels tarihsel materyalizm açısından da son derece önemli olan “Maymundan İnsana Geçişte Emegin Rolü” başlıklı makalesinde bu konuyu daha ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Elin ve emegin gelişmesinin başta beyin ve ona bağlı duyuları olmak üzere organizmanın diğer bölümlerini de doğrudan etkilediğini belirtirken, bunun sadece biyolojik açıdan değil toplumsal açıdan da çok önemli sonuçlarının olduğunu vurgulamaktadır:

“(…) emegin gelişmesi, karşılıklı dayanışma, ortaklaşa faaliyet durumlarını çoğaltma, ve bu ortaklaşa faaliyetin her birey için sağladığı yararın bilincine varma yoluyla toplum üyelerinin birbirine giderek yaklaşmasına zorunlu olarak yardım ediyordu. Kısacası, oluşum geçiren insanlar, birbirlerine söyleyecek bir şeylerinin bulunduğu noktaya eriştiler. (...) Hayvanlarla bir karşılaş-tırma, dilin kaynağının, emek sürecinden ve emek süreci ile birlikte doğduğu açıklamasının, tek doğru açıklama olduğunu gösterir.”⁸⁸

Etle beslenmenin yol açtığı iki yeni gelişmenin, yani ateşin kullanılması ve hayvanların evcilleştirilmesinin aynı zamanda insan için yeni kurtuluş araçları da yarattığını belirten Engels, bu makalede insanın toplumsal evrimini de özetlemektedir. Öte yandan insanın doğada değişiklikler meydana getirip onu amaçlarına yarar duruma sokması ve böylelikle ona *egemen olması*, onun öteki hayvanlardan temel farkı olarak ortaya konmuştur. Ne var ki bu egemenliğin yıkıcı sonuçlarına da değinilmeden geçilmemiştir:

“Bununla birlikte, doğa üzerinde kazandığımız zaferlerden dolayı kendimizi pek fazla övmeyelim. Böyle her zafer için doğa bizden öcünü alır. Her zaferin beklediğimiz sonuçları ilk planda sağladığı doğrudur, ama ikinci ve üçüncü planda da büyük çoğunlukla ilk sonuçları ortadan kaldıran, bambaşka, önceden görülmeyen etkileri vardır. Mezopotamya, Yunanistan, Küçük Asya ve başka yerlerde işlenecek toprak elde etmek için ormanları yok eden insanlar, ormanlarla birlikte nem koruyan ve biriktiren merkezlerin ellerinden gittiğini, bu ülkelerin şimdiki çölleşmiş durumuna zemin hazırladıklarını akilla-

87 Engels, *Doğanın Diyalektiği*, s.45

88 Engels, *Doğanın Diyalektiği*, s.189

rına hiç getirmiyorlardı. Alpler'deki İtalyanlar, dağların kuzey yamaçlarında dikkatle korunan çam ormanlarını güney yamaçlarında yok ederken, bölgelerinde sütçülük sanayiinin köklerini kazıdıklarını sezemiyorlardı. Böylece, yılın büyük kısmında, dağlardaki kaynakların suyunu kuruttuklarını, aynı zamanda da yağmur mevsiminde azgın sel yığınlarının ovaları basmasına neden olduklarını hiç bilemiyorlardı. Avrupada patatesi yayanlar, nişastalı yumrularla birlikte, sıraca hastalığını yaydıklarını bilmiyorlardı. İşte böylece her adımda anımsıyoruz ki, hiçbir zaman, başka topluluğa egemen olan bir fatih, doğa dışında bulunan bir kişi gibi, doğaya egemen değiliz; tersine, etimiz, kanımız ve beynimizle ondan bir parçayız, onun tam ortasındayız, onun üzerinde kurduğumuz bütün egemenlik, başka bütün yaratıklardan önce onun yasalarını tanıma ve doğru olarak uygulayabilme üstünlüğüne sahip olmamızdan öte gitmez.”⁸⁹

Bu önemli satırlar, benzer nitelikte başkaları gibi, günümüzde önemli bir güç kazanmış olan çevreci hareketin ürettiği ve sosyalist hareketin kimi kesimlerinin çabucak etkisinde kaldığı bir fikrin de kof bir efsaneden ibaret olduğunu göstermektedir. Bu efsaneye göre, üretici güçlerin gelişimine tek yanlı biçimde vurgu yapan Marksizm bu sürecin özellikle kapitalizm altında yarattığı yıkıcı sonuçları öngöremez, açıklayamaz ve hatta bu sorunların sorumluluğunu taşır. Bilinçli biçimde Marksizmi karalamaya dönük değilse açıkça cehalet ürünü olan bu yaklaşım, onu yetersiz ve hatta suçlu göstermek suretiyle işçi sınıfı hareketini ve ona katılan aydınları Marksizmden uzaklaştırma, ondan soğutma amacına hizmet etmektedir.

Doğanın Diyalektiği, burada yer veremeyeceğimiz kadar geniş bir konu çeşitliliğine sahiptir ve Engels her bir konuda çok önemli tespitlerde bulunmaktadır. Fakat başta da belirttiğimiz gibi, Marx'ın vakitsiz ölümü nedeniyle tamamlanamamış bir eser olarak kalmıştır. Buna rağmen, doğabilimlerinin tüm alanlarında ele aldığı, yorumladığı ve çözümlediği konular ve sorunlarda dayandığı diyalektik materyalist yaklaşımla 21. yüzyılda da bilimcilere doğru bir kılavuz sunmaya devam etmektedir.

“Adı yüzyıllar boyunca yaşayacak, eserleri de”

Marx'ın 14 Mart 1883'te hayata gözlerini kapaması, tüm yoldaşlarını derin bir kedere boğmuştu. Ama Engels için bu acı çok daha can yakıcıydı. 1881'de eş

89 Engels, *Doğanın Diyalektiği*, s.196-97

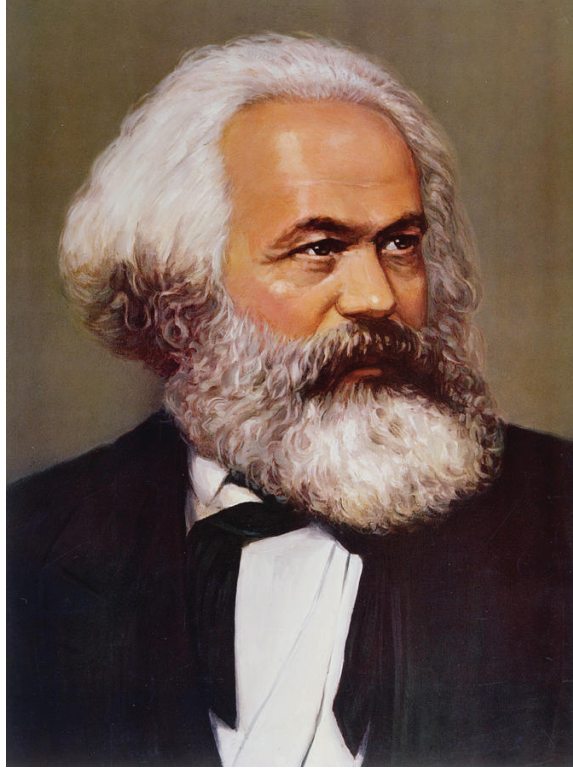
Jenny'yi kaybeden Marx, iki ay önce de büyük kızını yitirmenin tarifsiz acısıyla sarsılmış ve çok geçmeden kendisi de bu dünyadan göçüp gitmişti. Bu acı kaybı yoldaşlarına haber veren Engels, hemen o gün Liebknecht ve Bernstein'a yazdığı iki mektupta şöyle demektedir:

“Yüzyılımızın ikinci yarısının bu en büyük kafası düşünmeye son verdi. (...) Bu akşam onu yatağında, yüzünde ölüm kasılmasıyla yatar halde görmeme karşın, bu dâhiyane kafanın devasa düşünceleriyle her iki dünyanın proleter hareketini canlandırmaya son vermiş olmasını bir türlü kavramış değilim. Hepimiz neyse, onun sayesindeyiz; bugünkü hareket neyse, onun teorik ve pratik etkinliği sayesinde; o olmasaydı biz hâlâ kargaşa pisliğinin ortasında olurduk.”⁹⁰

“Bu insanın, hem teori açısından, hem önemli anlarda pratik sorunlar açısından bizim için değerini, ancak, onunla sürekli birlikte olmuş biri bilebilir. Onun geniş ufukları, onunla birlikte, gelecek uzun yıllar için sahneden çekilip gidecek. Geride kalan bizler, henüz o yetenekte değiliz. Hareket kendi yolunda yürüyecek, ama onun şimdiye dek kendisini nice yıpratıcı hatalı yollardan kurtarmış olan sakın, zamanında yapılmış, enikonu düşünülmüş müdahalelerini özleyecek.”⁹¹

Engels bu beklenmedik ölümüne çok üzülmüştü, ama can dostunun daha fazla eziyet çekmemesini de teselli olarak görüyordu:

“Doğal zorunluluk sonucu olan bütün olaylar, ne kadar korkunç olurlarsa olsunlar kendi tesellilerini birlikte getirirler. Bu olayda da öyle. Tıbbın hüneri, ona birkaç yıl daha, bir bitkisel yaşam; çaresiz kalmış bir varlığa –hekimlerin

90 Engels, *Büro ile Barikat Arasında*, s.154-55

91 Marx-Engels, *Seçme Yazışmalar*, c.2, s.164-65

mesleki başarıları uğruna- ani bir ölümle değil, azar azar biten bir yaşam sağlayabilirdi. Oysa, bizim Marx'ımız, bunu asla taşıyamazdı. Önünde bitmemiş bir sürü çalışmayla ve onları tamamlama boş umuduyla yaşamak, ama bunu yapamamak, onu alıp götüreren yumuşak bir ölümden ona bin kez daha acı gelirdi. Epikuros'un, «Ölüm, ölen için değil, geride kalan için mutsuzluktur» sözünü sık yinelerdi. Ve tıbbın şanı için bu kudretli dehanın çökmüş bir beden olarak aramızda dolaşmasını ve sağlığının yerinde olduğu günlerde tozunu attığı darkafalıların eğlence konusu olmasını görmek - hayır, böylesi bin kez daha iyi, bir sonraki gün onu, eşinin yattığı mezarda toprağa verecek oluşumuz bin kez daha iyi.»⁹²

Engels, onu bütünleyen yarısı olan yoldaşını toprağa verirken yaptığı veda konuşmasında, "adı yüzyıllar boyunca yaşayacak, eserleri de" demişti Marx için. Ve artık hayatının geri kalanını, Marx'ın mirasını gün ışığına çıkarma ve işçi sınıfıyla buluşturmaya adayacaktı. Onun dediği gibi insanlık çağımızın en büyük başını yitirmiş, proletarya kritik anlarda yöneldiği merkezini kaybetmişti. Bu nedenle sapmalar, savrulmalar, hatalar kaçınılmazdı. "Ama" diyordu Engels, "bunların geçip gitmesine yardım etmeliyiz; burada başka işimiz ne? Bu nedenle cesaretimizi yitirecek değiliz".

Engels Marx'ın ölümünden sonra da Londra'da kalmaya devam etmeye karar vermişti. Bunun nedenlerinden biri, Avrupa'nın başka herhangi bir ülkesinde sürekli sınır dışı edilme tehdidi altında olacağı gerçeğiydi. Bir diğer nedeni ise şöyle dile getiriyordu o günlerde Bebel'e yazdığı bir mektupta:

"İngiltere'nin bundan başka büyük bir avantajı daha var: Enternasyonalin sonundan bu yana buralarda burjuvazinin, ya da radikallerin kuyrugunda ve küçük amaçlar için sermaye ilişkilerinin içinde olan herhangi başka bir işçi hareketinden sözedilemez. Demek ki yalnız buralarda teorik çalışmaların sürekliliği için huzur var. Bundan başka her yerde pratik ajitasyona katılmak zorunda kalır çok büyük zaman kaybına uğradım. Pratik ajitasyon konusunda ise herhangi başka bir elemandan daha fazlasını beceremezdim; teorik çalışmalara gelince Marx'la benim yerimize geçebilecek birilerini hâlâ görmüyorum."

O sırada 63 yaşında olan Engels, kendi işlerinin yanı sıra yarım kalan *Kapital* çalışmalarını baskıya hazırlamak gibi acil bir işi de yerine getirmek zorun-

92 Marx-Engels, *Seçme Yazışmalar* (Sorge'ye 15 Mart 1883 tarihli mektup), c.2, s.166-67

daydı. Öte yandan bir Marx biyografisiyle birlikte, Alman sosyalist hareketinin 1843 ile 1863 arasındaki ve Enternasyonalin 1864 ile 1872 arasındaki tarihi için bir çalışma yürütmek istiyordu. Tüm bunlar için, çalışmalarının gereksiz yere bölünmeyeceği bir ortama ihtiyacı vardı. Bu yüzden şöyle diyordu söz konusu mektubunun devamında:

“... şimdi buradaki huzurlu sığınağımı, zorunlu olarak toplantılara ve basın savaşlarına katılmak ve bu nedenle ister istemez bakış açısının bulanması uğruna terk etmek için deli olmam gerekir. Evet, yeniden 48 ve 49’daki gibi olsaydı, ben de gerektiğinde yeniden ata binerdim. Şimdi ise sıkı işbölümü. Sozialdemokrat’tan [Alman Sosyal-Demokrat Partisinin yayın organı-İM] bile olanaklı olduğu ölçüde geri çekilmeliyim. Hele önceden Marx’la aramızda bölüştüğümüz ve bir yıldan fazladır tek başıma yürütmek zorunda olduğum yazışmaları düşün!”⁹³

Kapital’in tamamlanıp yayınlanması için o kadar yoğun bir çaba gerekecekti ki, Engels yapmayı tasarladığı diğer çalışmalara zaman ayıramayacaktı. O bir dava adamıydı; proletaryanın devrimci davasına adanan bir ömürdü onunki. Marx’ın ölümünün ardından Marksizmin tek otoritesi oydu. Ama o görkemli karşılaşmalarla, kişisel övgülerle tatmin olma yoluna asla girmeyip bundan bilinçli bir şekilde kaçındı. Örneğin 1893 yazında, 17 yıllık bir aranın ardından, Bebel ve eşiyile ve ardından da kendi kardeşiyle biraz zaman geçirmek üzere yaptığı Almanya seyahatinde kendisinden bazı kitle toplantılarına katılması istenmiş, o da bunların bir kısmına mecburen katılmıştı. Şöyle demekteydi Londra’ya döndükten sonra yazdığı Sorge’ye: “*Bütün bunlar arkadaşlar tarafından iyi niyetle düzenlenmişti, ama gene de bana göre değildi. (...) Bana her yerde yapılan karşılaşmaların görkemliliğine şaşırıp kaldım, hâlâ da şaşmaktayım; ama bunu parlamenterlerle halk konuşmacılarına bırakmayı yeğliyorum. Bu tür işler onların rolünün bir parçasıdır, benim işimde pek yeri yok.*”⁹⁴

Yıllar önce yoldaşı Marx da, şöyle demiyor muydu zaten:

“Biz popülerliğe, bir saman çöpü kadar değer vermeyiz. Bunun bir kanıtı da örneğin, kişilere tapılmasına nefret duyduğum için, Enternasyonel günlerinde, birçok ülkeden gelen çok sayıda takdir ifadesinin kamuoyuna yansıtılma-

93 Engels, *Büro ile Barikat Arasında* (30 Nisan 1883 tarihli mektup), s.155-56

94 Engels, *Büro ile Barikat Arasında* (7 Ekim 1893 tarihli mektup), s.170

sına asla izin vermeyişim ve bu takdir ifadeleriyle bunaltıldığım halde; ara sıra azarlamam dışında, hiç yanıtlamayışımıdır. Engels ve ben gizli Komünist Derneğe ilk üye olduğumuz zaman, bu girişimizi, otoriteye iman etme biçimindeki boşınanı teşvik edecek her türlü hükmün tüzükten çıkarılması koşuluna bağladık. (Daha sonraları Lassalle, etkisini karşıt yönde kullandı.)”⁹⁵

Onlar yaşamları boyunca her türlü kariyer ve kişisel çıkar kaygısından uzak bir devrimci duruş sergilediler. Zaten aksi halde ne bugün dünya proletaryasının Marksizm diye bir devrimci kılavuzu olurdu, ne de bu iki büyük dehanın adları proleter devrim sancağının başköşesinde dalgalanmaya devam ederdi.

Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni

Engels’in doğabilimleri alanındaki büyük çalışmaları nasıl diyalektik materyalizme devasa bir katkı sunduysa, tarih ve toplum alanındaki çalışmaları da tarihsel materyalizme o denli büyük katkılarda bulunmuştur. Onun bu kapsamdaki en önemli eserlerinden biri de *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* adlı kitabıdır. Bu kitap, Lewis H. Morgan’ın Amerikan yerlileri arasında yaptığı sosyolojik araştırmaların ürünü olarak kaleme aldığı *Ancient Society* (Eski Toplum⁹⁶) adlı eserinin ve Marx’ın ona ilişkin notlarının verdiği esinle yazılmıştı. Engels Morgan’ın Marksist materyalist tarih anlayışını kendi bağımsız çalışmasıyla keşfettiğini ve bugünün toplumuna ilişkin komünist öneriler getirdiğini belirtiyordu. Morgan 1877’de yazdığı bu kitapta, özellikle Amerika yerlilerini esas alarak Roma ve Yunan genslerini ilk kez açık seçik ortaya koymuş, böylece ilkel çağların tarihi için sağlam bir temel yaratmıştı.⁹⁷ Engels bu konuda Marx’ın notlarını da içeren bir makale hazırlamaya karar verdiğini belirten 26 Nisan 1884 tarihli mektubunda Kautsky’ye şöyle demekteydi:

“Morgan, tarih öncesine, şimdiye dek bilinmeyen bir temel sağlayarak, bizim, konulara tamamen yeni bir görüş açısından bakmamızı olanaklı hale getir-

95 Marx-Engels, *Seçme Yazışmalar* (Wilhelm Blos’a 10 Kasım 1877 tarihli mektup), c.2, s.103

96 Kitabın tam adı şöyledir: Eski Toplum, ya da İnsanlığın Barbarlık Döneminden Geçerek Yabanılıktan Uyarılığa Yükselmesi Üzerine Araştırmalar.

97 Marx-Engels, *Seçme Yazışmalar* (Kautsky’ye Şubat 1884 tarihli mektup), c.2, s.176-77

miştir. İlk çağların ve «yabanıllar»ın tarihindeki ayrıntılarda ne tür kuşku-
lunuz olursa olsun, gensler, esasta sorunu çözüyor ve eski toplumun tarihi
aydınlanıyor. Bu yüzdendir ki, çalışmanın ciddiyetle, dikkatle düşünülerek ve
bütün içbağlantılarıyla ortaya konarak, ama aynı zamanda Sosyalistler Yasa-
sına asla kulak asmaksızın hazırlanması gerekiyor.”

Engels dediği gibi yaptı ve bu önemli kitap Bismarck rejiminin ağır baskıla-
rı nedeniyle Almanya’da değil ancak Zürih’te basılabildi. Fakat Almanya’da
el altından dağıtımının yapılmasının yanı sıra kısa sürede pek çok dile de
çevrildi. Söz konusu yasanın yürürlükten kaldırılmasının ardından 1891’de
Almanya’da yapılan dördüncü baskı ise Engels’in bu ara dönemde yaptığı
yeni çalışmalardan çıkardığı sonuçları içerecek şekilde genişletildi. *Ailenin,
Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* aslında Engels’in deyişiyle “bir anlamda
bir vasiyetin yerine getirilmesi”ydi. Ölümünün ardından Marx’ın Morgan’a
ilişkin notlarına ulaşan Engels, kitabında bunları mümkün olduğunca kul-
lanacaktı.

Bu önemli eser, insanlığın uygarlığa doğru uzun yolculuğunda geçirdiği top-
lumsal aşamaların özetlenmesiyle başlamaktadır. Bu yolculuğun temel uğ-
rakları olan alt, orta ve üst aşamalarıyla yabanıllık ve barbarlığın ayırt edici
niteliklerinin sıralandığı ilk bölüm, söz konusu aşamalara ilişkin şu genelle-
me ile sona ermektedir:

“Yabanıllık: Hazır doğa ürünlerine el koymanın ağırlık taşıdığı dönem; in-
sanların sanat ürünleri ağırlıklı olarak bu el koyma işleminin yardımcı alet-
leridir. Barbarlık: Hayvancılığın ve tarımın başladığı, doğa ürünlerinin üreti-
mini insan etkinlikleri aracılığıyla artırma yöntemlerinin öğrenildiği dönem.
Uygarlık: Doğa ürünlerini daha fazla işlemeyi öğrenme, gerçek anlamıyla sa-
nayı ve sanat dönemi.”⁹⁸

İkinci bölümde Engels, ilkel toplumdaki biçimlenmelerinden uygarlığa doğ-
ru ilerleyiş sürecindeki değişimine dek “aile”nin tarihsel gelişimini ele almak-
tadır. 1891 tarihli önsözde dile getirdiği gibi, Altmışlı yılların başına kadar,
aile tarihi diye bir şeyden söz edilemezdi. Tarih bilimi, bu alanda tümüyle
Tevratın etkisi altındaydı. “*Burada başka hiçbir yerde olmadığı kadar kap-
samlı bir şekilde tarif edilen ataerkil aile biçimi, sorgusuz sualsiz en eski
biçim olarak kabul edilmekle kalmıyor, aynı zamanda, (çok karılılık çıka-*

98 Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin, Devletin Kökeni*, Yordam Kitap, 2019, s.37
(alıntıların tümünde bu çeviri esas alınmıştır)

rıldıktan sonra) günümüzdeki burjuva ailesiyle özdeşleştiriliyordu; böylece aile aslında hiçbir tarihsel gelişim sergilememiş oluyordu; en fazla, tarih öncesinde, bir cinsel kuralsızlık döneminden geçilmiş olabileceği kabul ediliyordu.”

Fakat 1860’lardan itibaren derinleşen araştırmalarla birlikte ailenin de bir tarihi olduğu, ataerkil aileden önce soyun ana üzerinden yürüdüğü bir aile yapılanmasının, “ana hukuku”na dayalı gensin olduğu gösterilmeye başlanmıştı. Morgan’ın araştırmaları bu bakımdan son derece önemliydi. Öyle ki, Engels buna ilişkin olarak şu sözleri sarf etmekten çekinmemişti:

“Darwin’in evrim teorisi biyoloji için ve Marx’ın artık değer teorisi siyasal iktisat için ne kadar önemliyse, uygar halkların baba hukukuna dayalı gensinin ön aşaması olarak başlangıçtaki ana hukukuna dayalı gensin bu yeniden keşfi tarih öncesi için o kadar önemlidir. Bu yeniden keşif, Morgan’ın, en azından klasik gelişme aşamalarını ana hatlarıyla, bugün bilinen malzemelerin izin verdiği kadarıyla, geçici olarak tarif eden bir aile tarihi taslağını ilk kez ortaya atmasını mümkün kıldı. Böylece tarih öncesine yaklaşımda yeni bir çağın başladığı herkes için açık.”

Tarih öncesine ilişkin bu büyük keşif, kadının mevcut toplumsal konumunun

insanlık tarihinin başlangıcından bu yana böyle sürüp geldiği anlayışının da yıkılması anlamına geliyordu. Şöyle diyordu Engels: “*Kadının, toplumun başlangıç döneminde, erkeğin kölesi olduğu düşüncesi, en saçma, 18. yüzyıldaki Aydınlanma Çağı’ndan kalma düşüncelerden biridir. Kadın, tüm yabanılarda ve alt ve orta aşamalarda tüm barbarlarda, hatta kısmen üst aşamadaki barbarlarda, özgür olmakla kalmayıp fazlasıyla saygı görüyordu.*”

Ekonomi geliştikçe ve nüfus yoğunluğu arttıkça, tüm toplumsal yapı da değişime uğramıştı. Engels, hayvanların evcilleştirilmesi ve sürü yetiştirilmesinin o zamana kadar görülmedik bir zenginlik kaynağına dönüşmesinin ve bu zenginliğin başlangıçta gense aitken giderek ailenin özel mülkiyetine dönüşmesinin “ana hukuku”nda nasıl bir değişim yarattığını ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır:

“Demek ki, zenginliklerin artmasıyla birlikte, bunlar, bir yandan erkeğe aile içinde kadınınkine göre daha önemli bir konum sağlarken, diğer yandan, bu güçlendirilmiş konumu, geleneksel mirasçılık düzenini çocuklar lehine yıkma dürtüsünü üretti. Ama soy ana hukukuna göre belirlendiği sürece bunu yapmak mümkün değildi. Dolayısıyla bunun yıkılması gerekiyordu ve yıkıldı.”

“Ana hukukunun yıkılması kadın cinsinin dünya ölçeğindeki tarihsel yenilgisiydi. Erkek evde de dizginleri eline aldı, kadın alçaltıldı, esaret altına alındı, erkeğin keyfinin kölesi ve basit bir çocuk yapma aleti oldu.”

Yabanılığın ayırt edici biçimi olan “grup evliliği” nasıl barbarlıkla birlikte yerini “eşleşme evliliği”ne bıraktıysa, o da daha ileri aşamada yeni toplumsal itici güçlerle birlikte yerini tek eşli evliliğe (monogami) bırakmıştı. Kuşkusuz söz konusu tek eşlilik sadece kadına yönelik bir dayatmaydı! Monogaminin zina ve fuhuşla tamamlandığını belirten Engels, tarihteki ilk sınıf karşıtlığının, tek eşli evlilikte gelişen erkek-kadın karşıtlığıyla, ilk sınıfsal baskının da, kadın cinsinin erkek cinsi tarafından baskı altına alınmasıyla çakıştığını belirtir.

“Çok sayıda çift ile onların çocuklarını kapsayan eski komünist hanede, kadına devredilen ev işleri yönetimi, tıpkı erkeklerin yiyecek elde etmesi gibi, kamusal, toplumsal açıdan gerekli bir sektördü. Ataerkil aileyle ve asıl önemlisi tek eşli aileyle birlikte durum değişti. Ev işlerinin yönetimi kamusal karakterini yitirdi. Toplumunu ilgilendirmeyen oldu. Özel bir hizmete dönüştü; toplumsal üretime katılması engellenen kadın, baş ev hizmetçisi oldu. Kadına (sadece kadın proletere) toplumsal üretimin yolunun yeniden açılması, ancak gün-

müzün büyük sanayisi sayesinde oldu. Ama bu yol, ailenin özel hizmetindeki yükümlülüklerini yerine getirdiğinde toplumsal üretimin dışında kalacağı ve hiçbir şey kazanamayacağı, toplumsal üretime katılmak ve kendi başına kazanç elde etmek istediğindeyse ailesel yükümlülüklerini yerine getiremeyeceği şekilde açıldı. Ve kadın, fabrikada ne yaşıyorsa, tıbbı ve avukatlığa kadar tüm iş kollarında aynısını yaşıyor. Modern tek eşli aile, kadının açık ya da perdelenmiş ev köleliğine dayanır ve modern toplum, molekülleri olan yığınla tek eşli aileden oluşan bir kitledir. Günümüzde erkek, en azından mülk sahibi sınıflarda, örneklerin büyük çoğunluğunda, ailenin gelir getireni, geçim sağlayıcısı olmak zorundadır ve bu da ona hiçbir özel hukuki ayrıcalık gerektirmeyen bir üstünlük sağlar. Ailedeki burjuvadır; kadınsa proletaryayı temsil eder.”

Engels, kadınla erkeğin hukuken tümüyle eşit haklara sahip olmasının bu karşılığı çözmeyeceğini, ama bunun için mücadelenin zeminini sunacağını belirtirken, Marksizmin burjuva ve küçük-burjuva feminizminden ayrıldığı temel noktayı da ortaya koyuyordu. Sadece bu da değil, işçi sınıfı hareketi içinde Lasalcı gelenek kadını çalışma yaşamından uzak tutup eş ve anne rolüne mahkûm ederken, Engels kadının kurtuluşunun onun üretimde çok daha geniş ölçüde yer almasıyla, ev işinin onun zamanının artık çok önemsiz bir bölümünü almasıyla mümkün olabileceğini belirtmekteydi. Dolayısıyla *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Engels’in tüm bu açılımlarıyla, kadın sorununa Marksist bakış açısının şekillendirildiği en önemli eser olma niteliğine sahiptir.

Kitabın takip eden bölümlerinde, ilkel toplumun kandaşlık temelindeki sosyal örgütlenmesinin (gens, kabile ve aşiret) genel özellikleri ele alınmaktadır. Engels, Amerikan yerlilerinden hareketle incelenen İrokua gensinin kamusal yapılanmasının, “olanca çocuksuluğuyla ve basitliğiyle göz kamaştırıcı bir düzen” oluşturduğuna dikkat çekmektedir:

“Her şey, askerler, jandarmalar ve polisler olmadan, soylular, krallar, bölge valileri, il valileri ya da yargıçlar olmadan, hapishaneler olmadan, davalar olmadan, gerektiği şekilde yürür. Tüm kavga ve çekişmeler, ilgili unsurların toplamı tarafından çözüme kavuşturulur: Gens tarafından ya da kabile tarafından ya da tek tek gensler tarafından kendi aralarında. Kan davası yalnızca en uç, nadiren kullanılan araç olarak gündeme gelir; bizdeki idam cezası, bunun, uygarlığın tüm avantajlarını ve dezavantajlarını taşıyan uygar

biçiminden başka bir şey değildir. Bugünküne göre çok daha fazla ortak işin bulunmasına rağmen (ev idaresi bir dizi aile tarafından birlikte ve komünist tarzda yürütülür, toprağın mülkiyeti kabileye aittir, yalnızca küçük bahçeler geçici olarak hanelere tahsis edilir), kapsamlı ve karmaşık idari aygıtımıza en küçük bir gereksinim bile duyulmaz. Kararları ilgili taraflar alır ve çoğu örnekte yüzlerce yıllık adetler her şeyi çoktan düzenlemiştir. Kimse yoksul ya da muhtaç olamaz; komünist hane ve gens, yaşlılara, hastalara ve savaşlarda sakatlananlara yönelik yükümlülüklerini bilir. Herkes eşittir ve özgürdür; kadınlar da öyle. Henüz kölelere yer yoktur; yabancı kabilelerin boyunduruk altına alınmasına da genel olarak henüz yer yoktur.”

Farklı sınıflara ayrılmanın gerçekleşmesinden önce insanlar ve insan toplumu işte böyle görünüyordu diyen Engels, onların durumu günümüzün uygar insanların ezici çoğunluğunun durumuyla karşılaştırılırsa, günümüzün proleterleri ve küçük köylüsü ile geçmişin özgür gens üyesi arasındaki mesafenin çok büyük olduğuna dikkat çekiyordu. Ne var ki, kabilenin ötesine geçemeyen bu örgütlenmenin yıkılmaya mahkûm olduğunu belirten Engels, bugün bile bazılarının yapmaya devam ettiği gerçek dışı bir idealizasyonun da önünü kapıyordu:

“Kabilenin dışında kalan şeyler hukukun da dışındaydı. Açık bir barış anlaşmasının bulunmadığı yerlerde kabileler arasında savaş hüküm sürüyordu ve savaş, insanları geri kalan hayvanlardan ayıran ve ancak sonraları, çıkarlar doğrultusunda yumuşatılan bir acımasızlıkla yürütülüyordu. Gense dalyalı yapılanma (...) fazlasıyla gelişmemiş bir üretimin varlığını, dolayısıyla da geniş bir alanda fazlasıyla seyrek bir nüfusun bulunmasını, yani, insanın, neredeyse tümüyle, karşısında duran yabancı, anlaşılmamış dış doğanın boyunduruğu altında olmasını (çocuksu dinsel tasavvurlar bunu yansıtır) şart koşuyordu. Kabile, insan için, hem yabancıların karşısındaki hem de kendi önündeki sınır olarak kalmıştı: Kabile, gens ve bunların kurumları kutsal ve dokunulmazdı, doğanın eseri olan bir yüksek güçtü; birey, duygularıyla, düşünceleriyle ve eylemleriyle mutlak olarak bu güce tabiydi. Ama bu çağın insanları bize ne kadar etkileyici görünürlerse görünsünler, birbirleri arasında bir o kadar farksızdırlar; henüz, Marx'ın söylediği gibi, sadece doğanın ürünü olan topluluğun göbek bağına bağlıdırlar.”

Engels'in dediği gibi, bu topluluğun gücü kırılmak zorundaydı ve kırıldı. Ama onun yerini dolduran uygar toplum, yani sınıflı toplum, en aşağı çıkarlar (aç-

gözlülük, vahşi zevk düşkünlüğü, hasis cimrilik, ortak mülkiyetin bencilce yağmalanması) temelinde ve en rezil araçlarla (hırsızlık, tecavüz, hile, ihanet) kuruldu. “Ve yeni toplumun kendisi, iki bin beş yüz yıllık var oluşu boyunca, küçük azınlığın, sömürülen ve ezilen büyük çoğunluk zararına gelişmesinden başka bir şey olmadı ve bugün daha önce hiç olmadığı kadar böyle.”

Yunan gensinin ele alındığı bölüm, İrokua gensiyle benzerliklerin yanı sıra farklılıklara da dikkat çekmektedir. Bu farklar onun uygarlığın bir adım öncesine denk gelmesine ve nihayetinde kandaşlık temelindeki toplumsal örgütlenmenin çözülmesini takip eden özel mülkiyet olgusu, sınıflaşma ve devletle bu adımı atmasına yol açmıştır. Nitekim ilkel komünist topluma ve onun çözülmesine ışık tutan bu bölümleri, sınıfların ve devletin doğuşunun ele alındığı bölümler izlemektedir. Ancak burada, gerek Yunan gerekse Roma üzerinden, Batı tipi gelişme çizgisini takip eden bir sınıflaşma ve devletleşmenin ele alındığını unutmamak gerekir. Aslında Engels bu kitabın konusu gereği uygarlığın Doğu ve Batı tipi gelişme çizgileri arasındaki farka odaklanmamakla birlikte, yine de İrokua gensiyle Yunan ve Roma gens örgütlenmelerinin farklarına değinirken bunun ipuçlarını da vermektedir. Mesela Yunan gensinin çözülmesiyle birlikte oluşan yapının İrokualarda tahayyül edilemeyeceğini belirtirken şöyle demektedir:

“Orada, hep aynı kalan geçim araçları üretme tarzı, dışarıdan dayatılmış gibi görünen bu tür çatışmalara, zengin-yoksul ve sömüren-sömürülen karşıtlıklarına yol açamazdı. İrokualar, henüz doğaya hükmetmenin çok uzağındaydı; ama kendileri için geçerli olan doğal sınırlar içinde kendi üretimlerine hükmediyorlardı. Küçük bahçelerindeki kötü hasatlar, göllerindeki ve ırmaklarındaki balık stokunun ya da ormanlarındaki av hayvanı stokunun tükenmesi bir yana bırakıldığında, kendi geçim sağlama tarzlarının hangi sonuçları doğuracağını biliyorlardı. Doğmak zorunda olan sonuç, ister kıt olsunlar isterse bol, geçim araçlarıydı; hiçbir zaman doğamayacak olan sonuçlarsa, tasarlınmamış toplumsal altüst oluşlar, gens bağlarının parçalanması, gens ve kabile üyelerinin birbirleriyle savaşan karşıt sınıflara bölünmesiydi. Üretim, en dar sınırlar içinde gerçekleştiriliyor, ama üreticiler kendi ürünlerine hükmediyordu.”

“Yunanlarda durum başka. Sürüler ve lüks nesnelere üzerindeki yeni ortaya çıkan özel mülkiyet, bireyler arasındaki mübadeleye, ürünlerin metalara dönüşmesine yol açmıştı. Sonrasında yaşanan bütün altüst oluşun temelinde bu

yatar. (...) Meta üretimiyle birlikte toprağın bireyler tarafından kendi hesaplarına ekilmesi ve hemen ardından bireylerin toprak mülkiyeti geldi. Ayrıca, para, yani tüm diğerleriyle mübadele edilebilen evrensel meta geldi; ama insanlar, parayı bulurken, bir kez daha yeni bir toplumsal güç yarattıklarını, bütün toplumun önünde boyun eğmek zorunda olduğu tek evrensel gücü yarattıklarını düşünmemişti.”

“Üstüne üstlük, gense dayalı yapılanmada bir dizi başka, ikincil gedik açıldı. Bir Atinalının, gensinin dışında toprak satabilse de kendi oturduğu evi hala satamamasına rağmen, gens ve fratri üyelerinin bütün bir Attika bölgesinde ve özellikle de Atina kentinde birbirlerine karışmışlığı kuşaktan kuşağa arttı. Farklı üretim dalları (tarım, zanaatçılık, zanaatçılığın içinde yine sayısız alt kol, ticaret, denizcilik vb.) arasındaki işbölümü, sanayideki ve ulaştırmadaki ilerlemelerle birlikte hep daha fazla gelişti; nüfus artık mesleklere göre, hayli kesin sınırlara sahip olan gruplara bölünmüştü ve bunların hepsi bir dizi yeni ortak çıkara sahipti; genste ya da fratri bu çıkarlara yer olmadığından, bunları elde etmek için yeni makamlara gereksinim duyuluyordu. Kölelerin sayısı ciddi şekilde artmıştı ve daha o dönemde özgür Atinalıların sayısını fazlasıyla aşmış olmalı; gense dayalı yapılanma, başlangıçta, kölecilikten habersizdi; dolayısıyla, özgür olmayanlardan oluşan bu kitleyi kontrol altında tutmanın hiçbir aracını da bilmiyordu.”

“Kısacası, gense dayalı yapılanmanın sonu görünmüştü. Toplum her gün onun daha da dışına taşıyordu; gözlerinin önünde ortaya çıkmış olan en berbat kötülükleri bile ne engelleyebiliyor ne de ortadan kaldırılabiliyordu. Ama bu arada devlet sessizce gelişmişti.”

Engels kitabında, Batı tipi gelişme çizgisi içinde yer alan fakat köleci Roma ve Yunan'dan çeşitli farklılıklar gösteren Cermen modeline de yer vermektedir. Çürüyüp çöküşe yüz tutan köleci Roma'nın yıkılması da, o sırada barbarlığın üst aşamasında olan Cermen akınları sayesinde olmuştur.

Uygarlığa ilerleyen ilkel toplumların ekonomik temelindeki değişimin irdelemesiye bu kitabın son bölümünü oluşturmaktadır. Burada, toplumsal işbölümünün, mübadelenin ve mülkiyet ilişkilerinin değişimiyle birlikte sınıflaşmanın ve devletin nasıl geliştiği Batı tipi uygarlık çizgisi çerçevesinde ortaya konmaktadır (uygarlığın Doğu tipi gelişimini de içeren bir değerlendirme için bkz. Elif Çağlı, *Marksizmin Işığında*, Tarih Bilinci Yay.). Detaylarına girmek bu yazı kapsamında mümkün olmayan bu bölüm, devletin rolü ve

işlevinin kavranması açısından son derece önemlidir.

Engels'in vurguladığı gibi, devlet hiçbir şekilde topluma dışarıdan dayatılmış bir güç olmayıp, belirli bir gelişme aşamasında bulunan toplumun bir ürünüdür. O "söz konusu toplumun kendi kendisiyle çözülmez bir çelişkiye düştüğünün, afroz etme gücünden yoksun olduğu giderilemez karşıtlıklara bölündüğünün itirafıdır. Ama bu karşıtlıkların, çatışan iktisadi çıkarlara sahip sınıfların, sonuçsuz kavgalar içinde kendilerini ve toplumu tüketmemeleri için, çatışmayı hafifletecek, «düzen» sınırlarının içinde tutacak olan ve görünüşte toplumun üzerinde duran bir güç gerekli hale gelmiştir. Toplumdan çıkmış olan, ama kendisini toplumun üzerine yerleştiren, topluma giderek daha fazla yabancılaşan bu güç, devlettir".

Özel mülkiyete dayalı Batı tipi gelişme çizgisi içerisinde "devlet, hem sınıf karşıtlıklarını kontrol altında tutma gereksiniminden hem de aynı zamanda bu sınıfların çatışmasının ortasında doğduğundan, genellikle, en güçlü, iktisadi açıdan egemen olan sınıfın devletidir; bu sınıf, devlet aracılığıyla, siyasal açıdan da egemen olan sınıfa dönüşür ve böylece ezilen sınıfı sindirmek ve sömürmek için yeni araçlar elde eder. Eski Çağ'ın devleti, her şeyden önce, köle sahiplerinin, köleleri sindirmeye yönelik devletiydi; aynı şekilde, feodal devlet, soyluların, serfleri ve bağımlı köylüleri sindirmeye yönelik organıydı ve modern temsili devlet, ücretli emeğin sermaye tarafından sömürülmesinin aracıdır".

Böylelikle Engels, insanlığın ilkel toplumdan uygarlığa ilerleyişini maddi koşullardaki değişim temelinde, yani materyalist tarih anlayışı temelinde irdeleyen, devletin de ezeli bir kurum olmadığını ortaya koymaktadır. Kuşkusuz bu aynı zamanda onun ebedi olmayacağı anlamına da gelmektedir:

"Demek ki, devlet öncesiz değildir. Devletsiz yapabilen, devlet ve devlet otoritesi hakkında hiçbir fikri bulunmayan toplumlar vardı. Toplumun sınıflara bölünmesiyle zorunlu olarak bağlantılı olan belirli bir iktisadi gelişme aşamasında, devlet, bu bölünme nedeniyle, gerekli olan bir şeye dönüşmüştü. Bugün, hızlı adımlarla, söz konusu sınıfların varlığının bir zorunluluk olmaktan çıkmakla kalmayıp üretimin önündeki somut bir engele dönüşeceği bir üretim aşamasına yaklaşıyoruz. Sınıfların ortadan kalkışları da, geçmişteki ortaya çıkışları kadar kaçınılmaz olacak. Onlarla birlikte devlet de kaçınılmaz olarak ortadan kalkar. Üreticilerin özgür ve eşit birlikteliklerini temel alarak üretimi yeni baştan örgütleyen toplum, bütün devlet mekanizmasını,

o zaman ait olacağı yere, yani eski eserler müzesine, çakırığın ve tunç baltanın yanına koyar.”

Burada Marksizmin gücü bir kez daha ortaya konmaktadır. O, burjuva ve küçük-burjuva solun çeşitli varyasyonları gibi bir ütopyanın peşinde koşmakta, insanlık tarihinin dünden bugüne gelişimini materyalist temellerde açıklamakta ve buradan hareketle geleceğe dair de bilimsel bir projeksiyon tutmaktadır. İşçi sınıfının dünyayı değiştirme mücadelesinin yolunu aydınlatan da işte bu projeksiyonu tutan devrimci Marksizmin ışığıdır.

Marx’ın mirasını gün ışığına çıkarma çabasıyla dolu günler

Marx’ın ölümünün ardından Engels öncelikli iş olarak *Kapital* ciltlerini tamamlayıp baskıya hazır hale getirmeye yoğunlaşmıştı. Engels aylar süren hastalık sürecine rağmen bu zorlu işe soyunduğunda yüz yüze olduğu şey sadece Marx’ın okunması son derece zor olan elyazmalarının çözülüp temize çekilmesinden ibaret değildi. Bu iş aynı zamanda Engels’ten başka kimsenin beceremeyeceği zorlu ve yaratıcı bir çalışma gerektiriyordu. Zira elyazmaları ayrıntılı bir şekilde işlenmiş bölümlerin yanı sıra taslak halinde kalmış bölümleri de içeriyordu. Elde çok sayıda, çoğu bölük pörçük çalışma bulunuyordu. Tüm bunlara ek olarak bir de Marx gibi kılı kırk yaran bir yazar söz konusu olduğunda, üstesinden gelinecek iş daha da zorlaşıyordu. Ama bütün bunlar Engels’i, “madem eski yoldaşıma böylece yeniden kavuşacağım, işi seveceğim demektir”⁹⁹ diyerek kolları sıvamaktan alıkoymadı. Ve nihayetinde, arzu ettiği gibi, “editörünün değil tümüyle yazarının olacak” bir yapıt ortaya çıkarmayı başardı.

Kapital’in ikinci cildini yoğun bir çabanın ardından 1885’te tamamlayarak baskıya veren Engels, hayatının Marx’sız geçen on iki yıllık son döneminde, sosyalist hareketin ve işçi hareketinin ihtiyaçları doğrultusunda zengin bir konu çeşitliliği gösteren çok sayıda eser de kaleme alacaktı. Makalelerinin daha hacimlice olanlarına, “Almanya’da Sosyalizm” (1891), “Avrupa Silahsızlanabilir mi” (1893) ve “İlk Dönem Hıristiyanlığın Tarihi Üzerine” (1894) adlı çalışmaları örnek olarak verilebilir. Yine 1894’te yazdığı “Fransa’da ve Almanya’da Köylü Sorunu” adlı broşürü ise Marksizmin küçük, orta ve bü-

99 Engels, *Büro ile Barikat Arasında* (J.P.Becker’e 22 Mayıs 1883 tarihli mektup), s.157

yük köylülük karşısındaki tutumunu özlü bir şekilde sergilemesi bakımından özellikle önemlidir. Bu tutum, Ekim Devriminde Lenin önderliğindeki Bolşeviklerin sergileyeceği doğru tutuma kılavuzluk edecekti.

Engels'in hiç de azımsanmayacak kısmı broşür hacminde olan çok sayıda makalesinin yanı sıra Marx'ın ve kendisinin daha önce yayınlanan kitaplarının yeni baskılarına ya da çevirilerine yazdığı güncel önsözler de ufuk açıcı bir öneme sahiptir. Keza çeşitli ülkelerdeki yoldaşlarıyla gerçekleştirdiği yazışmalar da onun politik-teorik mirasının önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bunlar Engels'in tarihsel materyalizmden güncel politik değerlendirmelere, örgütsel sorunlardan daha kişisel gibi görünen meselelere, sayısız önemli konudaki düşüncelerini, açılımlarını, tavsiyelerini içermektedir.

Eserlerini "okumuşlar"dan ziyade işçilere sunmaktan her zaman büyük bir mutluluk duyan Engels'in birbirinden önemli çalışmalarının tümünü bu yazı kapsamında ele almak mümkün değildir. Ancak bunların bazılarını burada anmadan geçemeyiz. Bu bağlamda, en önemli eserlerden biri kuşkusuz **Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu** adlı broşürüdür. Engels bu broşürü, *Neue Zeit* gazetesinin yazı kurulunun, Feuerbach konusundaki bir kitaba yönelik bir eleştiri yazısı yazmasını istemesi üzerine kaleme almıştı. Klasik Alman felsefesinin Batı Avrupada yeniden ilgi odağı olduğu o dönemde, Hegel felsefesinden kopuşları üzerine kısa ve sistematik bir inceleme yazısının yararlı olacağını düşünmüştü. Engels, bunu, Hegel sonrası dönemde üzerlerinde başka herhangi bir filozoftan daha fazla etkisi olan Feuerbach'a bir onur borcu olarak da görüyordu. 1886'da bu gazetede iki bölüm halinde yayınlanan bu eser, idealizm, materyalizm ve diyalektiği ele alan bölümleriyle öne çıkacaktı. Her iki filozofun da tarihsel önemini göz ardı etmemek gerektiğini, ama düşüncenin gelişimi açısından Hegel'in idealist diyalektiği kadar Feuerbach'ın metafizik materyalizminin de aşılmasının şart olduğunu belirten Engels, Marksist felsefenin diyalektik materyalizmle bu dar kalıpları nasıl aştığını ortaya koyuyordu. Bu eser, tarihsel materyalizmin de sergilendiği en güzel örneklerden biriydi.

Engels bu eseri baskıya yollamadan önce, elyazmalarından oluşan eski çalışmalarına bakarken bir sürprizle de karşılaşacaktı: Marx'ın eski bir defterinde yer alan Feuerbach üzerine on bir tez! "*Bunlar, sonradan işlenmek üzere çabucak kâğıt üzerine çiziktirilivermiş, hiç de baskı için hazırlanmış olmayan yalın notlardır, ama yeni dünya anlayışının dahiyane tohumunun atılmış ol-*

duğu ilk belge olarak ölçülemeyecek bir değer taşıyorlar.” Engels’in bu şekilde söz ettiği bu tezler, *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu* adlı broşürün ekler bölümünde yerini alarak, Marksist literatürün ölümsüz metinleri arasına girecekti.

Engels’in bu dönemdeki parlak öngöröleri de onun Londra’da olmasına rağmen Almanya ve çok daha uzak olan Rusya da dâhil olmak üzere uluslararası politik gelişmeleri nasıl yakından takip ettiğinin ve tarihsel incelemeleri eşliğinde son derece doğru bir şekilde yorumladığının güçlü kanıtlarıdır. 1887 Aralığında kaleme aldığı şu satırlar bunun çarpıcı bir örneğidir:

“Prusya-Almanya’nın yürüteceğı tek savaş, bir dünya savaşı, üstelik hayal bile edilemeyecek ölçüde ve şiddette bir dünya savaşı olacaktır. Sekiz on milyon asker birbirinin boğazına sarılacak ve bu süreçte Avrupa’yı bir çekirge sürüsünden daha açık bir şekilde soyacaklardır. Otuz Yıl Savaşının yarattığı yıkımın üç dört yıla sıkıştırılmış ve tüm kıtaya yayılmış bir şekilde yaşanması; kıtlık, hastalık ve şiddetli bir sefaletin ardından hem orduların hem de halkların genel ölçekte barbarlığa gömülmesi; eski devletlerin ve onların geleneksel politik bilgeliğinin, düzinelerce tacın hendeklere yuvarlandığı ve hiç kimsenin onları yerden kaldıramayacağı noktaya dek çökmesi; tüm bunların nasıl sonuçlanacağını ve savaştan kimin galip çıkacağını öngörmenin mutlak imkânsızlığı. Yalnızca bir sonuç tümüyle kesindir: genel tükeniş ve işçi sınıfının nihai zaferi için koşulların yaratılması.”¹⁰⁰

Bu satırlar, Avrupa’nın dört büyük imparatorluğunda (Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı) taçların büyük bir gümbürtüyle sokaklarda yuvarlanmasıyla neticelenen Birinci Dünya Savaşından 27 yıl önce yazılmıştır. Engels’in Avrupa gericiliğinin son kalesi olarak nitelendirdiğı Rus Çarlığına ilişkin yazılarındaki öngöröleri ve tespitleri de aynı çarpıcılıktadır. Örneğin Rus Marksistlerin isteğı üzerine kaleme aldığı “Rus Çarlığının Dış Politikası” adlı kapsamlı analiz yazısında (1890), Çarlığın dış politikasının iç politikayla sıkı bağlantısını tahlil ederken, onun giderek nasıl zayıfladığını da ortaya koyuyor ve devrimin kapıda olduğunu dile getiriyordu. Rus Çarlığının düştüğü gün Avrupa’da da çok farklı bir rüzgârın eseceğini belirten Engels bunun ötesinde, devrimle yaklaşan savaş arasında da bağ kuruyordu: “*Avrupa bir eğik düzlemde, şimdiye dek duyulmamış genişlik ve gaddarlıkta bir topyekûn savaşın uçurumuna doğru artan bir hızla kayıyor. Bunu sadece bir*

100 Marx-Engels, *Collected Works*, c.26, s.451

şey durdurabilir; Rusya'da bir sistem değişikliği.”¹⁰¹

Topyekûn bir savaşa doğru gidildiğinin en önemli işaretlerinden biri olarak burjuva devletlerin silahlanmayı doludizgin arttırdığı bu dönemde, Engels çok sayıda makale ve yazışmada bu tehlikeye dikkat çekti. O, pasifistlerden farklı olarak, barış mücadelesini sosyalizm mücadelesinin ayrılmaz bir parçası olarak görmekteydi. Bu, işçi sınıfının ulusal ve uluslararası örgütlerinin en önemli görevlerinden biriydi.

Bu dönemde Avrupa'da işçi hareketi canlanmaya başlamış ve işçi partileri de geçmişe göre belirgin bir şekilde güç kazanmıştı. Konjonktürdeki bu değişim, Engels'in o zamana kadar “henüz vakti gelmedi” diyerek sıcak bakmadığı yeni bir Enternasyonal örgütlenmeyi artık zorunluluk olarak değerlendirmesine yol açmıştı. Fransa'da Possibilistlerin¹⁰² 1889'da Paris'te uluslararası bir işçi kongresi düzenleme hazırlığına girişmeleri, devrimci temellerde bir Enternasyonalin bir an önce kurulmasını acil bir görev haline getirmişti. Aksi takdirde uluslararası işçi hareketinin önderliği reformistlere kaptırılacak ve devrimci mücadele büyük bir darbe alacaktı. Bu nedenle Engels pek çok yazışmanın yanı sıra bilfiil koşturarak Alman ve Fransız Marksistleri harekete geçirdi. Bu sayede, Fransız ve İngiliz reformistlerin düzenlediği kongrede sadece 9 ülkeden temsilciler bulunurken, Marksistlerin 14 Temmuz 1889'da Paris'te düzenledikleri kongreye 22 ülkeden 407 delege katılacaktı. İkinci Enternasyonalin kurulması doğrultusunda ilk adımın atıldığı bu kongrenin, 1789 Fransız Devriminin sembolü olan Bastille baskınının yüzüncü yıldönümüne denk gelmesi ayrıca anlamlıydı.

Paris Kongresinde, 8 saatlik işgünü mücadelesinin ve işçi sınıfının uluslararası dayanışmasının sembolü olarak 1 Mayıs'ın her yıl dünya ölçeğinde kutlanması da kararlaştırılmıştı. İşçi sınıfı bu kararı bağrına basarak karşıladığını bir yıl sonra Avrupa ve Amerika'da sel olup meydanlara akarak gösterecekti. Nitekim 4 Mayıs 1890'da 250 binden fazla işçinin katıldığı Londra'daki mitingde kürsüden meydandakileri selamlayan Engels de bu coşkuyu bizzat yaşamıştı. Birkaç gün önce Komünist Manifesto'nun 1890 tarihli Almanca bas-

101 Marx-Engels, *Collected Works*, c.27, s.49

102 Fransız İşçi Partisi, 1882'de yapılan kongrede bölünmüştü. Guesde ve Lafargue'ın önderliğindeki grup azınlıkta kalarak kongreyi terk edip kendi kongrelerini toplamıştı. Malon ve Brousse önderliğindeki reformist/oportünist çoğunluk, işçi sınıfının mücadelesini sadece “mümkün olan”la sınırlandırmayı savunmaları nedeniyle Possibilistler olarak anılacaktı.

kısına önsözünün altına 1 Mayıs tarihini atarken de coşkusunu milyonlarca işçiyle paylaşmıştı:

“«Bütün ülkelerin işçileri, birleşin!» Bundan kırk iki yıl önce, proletaryanın kendi taleplerini öne sürerek ortaya atıldığı ilk Paris devriminin arifesinde biz bu sözleri dünyaya ilan ettiğimizde pek az yerden ses alabilmıştık. (...) bugün, ben bu satırları yazarken, Avrupa ve Amerika proletaryası ilk kez *tek bir* ordu halinde, *tek* bayrak altında, *tek bir* ilk amaç için –Enternasyonal’in 1866 Cenevre Kongresinde ve sonra tekrar 1889 Paris İşçi Kongresinde ilan edildiği üzere sekiz saatlik normal işgününün yasalaşması için– seferber olmuş savaş güçlerini teftiş ediyor. Bugünkü görkemli manzara bütün ülkelerin kapitalistlerine ve toprak sahiplerine, bütün ülkelerin işçilerinin bugün sahiden birleşmiş olduklarını gösterecektir. Keşke Marx bunu kendi gözleriyle görmek için şimdi yanımda olsaydı!”

Her ne kadar yönetiminde yer almasa da kurulması için büyük emek verdiği İkinci Enternasyonal, Engels’in iş yükünü de bir o kadar arttırmıştı kuşkusuz. Yeni kurulan Enternasyonalin devrimci bir hatta ilerlemesi için elinden geleni yapan Engels, Anti-Sosyalist Yasanın kalkmasıyla birlikte legale çıkmaya hazırlanan Alman partisine de yardımcı oluyordu. İşçi hareketindeki yükselişin kendini kitlesel grevlerle ortaya koyduğu ülkelerden biri olan Almanyada, burjuvazisinin bir bölümü sosyalist hareketi artık devlet terörüyle bastırmayacağını kavramıştı. Böylece, 1890 yılının başlarında, süresi 1 Ekimden itibaren uzatılmak üzere parlamentoya gelen olağanüstü hal yasası, yeterli oyu alamayarak reddedilmişti. Bu Engels için bile sürpriz olmuştu. Birkaç hafta sonra yapılan seçimlerde ise Alman Sosyal Demokrat Partisi 1,5 milyona yakın oy alarak asıl büyük sürprizi gerçekleştirecekti. Bu zaferin ilk sonucu, “demir şansölye” Bismarck’ın istifa etmek zorunda kalması olacaktı.

Ne var ki koşullardaki bu hızlı değişime uyum sağlayamayanlar da vardı. Bu süreçte, parti içinde, kendilerine “gençler” denen yarı-anarşist bir kesim ortaya çıkmıştı. Gençlerin, akademisyenlerin ve gazetecilerin başını çektiği bu unsurlar, partinin parlamenter olanaklardan yararlanmasına karşı çıkan sektör bir tutum içindeydiler. Üstelik editörlüğünü üstlendikleri yayın organında (*Sächsische Arbeiter-Zeitung*) çıkan bir yazıda, bu tutumlarını meşrulaştırmak için Engels’i de kendilerine alet etmeye kalkmışlardı. Engels, “tayin edici gerçekler konusunda her aşamada büyük bir cehalet sergilerken kendilerini teorik olarak ölçüsüzce üstün gören, parti mücadelesinin gerçek koşulları-

nı vahim biçimde görmezden gelen, partinin parlamento grubu hakkındaki şikâyetlerinde pireyi deve yapan, engelleri küçümseyen bu küstahlık” karşısında bu editörlere hitaben bir yanıt kaleme alacaktı. Bu yanıtta, gerçek bir devrimci işçi partisinde mevki-makam düşkününü okumuşların yerinin olamayacağını da tüm açıklığıyla dile getirecekti:

“[Bu beyler] «akademik eğitim»lerinin (...) kendilerine partide bir memuriyet makamı, talebe uygun bir mevki sağlamadığını, partimizde herkesin daha iyi mevkilere ulaşmak için kendini ispat etmesi gerektiğini, partide pozisyonların basitçe edebi yetenek ve teorik bilgiyle –her ikisinin de olduğunu varsaysak bile– kazanılmadığını, aynı zamanda parti mücadelesinin koşullarına yatkın olmayı, kendini bu mücadelenin biçimlerine uyarlamayı, kanıtlanmış kişisel güvenilirlik ve karakter sağlamlığını, ve nihayetinde savaşçıların safalarına katılmaya istekli olmayı da gerektirdiğini, özetle, «akademik olarak eğitilmişler»in genel olarak işçilerden öğreneceklerinin, işçilerin onlardan öğreneceklerinden fazla olduğunu anlamalıdır.”¹⁰³

Engels, bu tür unsurlara prim verilmemesi konusunda parti liderliğini uyarırken, reformizme ve oportünizme karşı da aynı kararlılıkla mücadele etmekteydi. Onun bu doğrultudaki çabalarının en önemlilerinden biri de Alman partisinin yeni programının hazırlanması sürecindeki müdahaleleri olacaktı. Almanya’nın değişen politik ikliminde on binlerce işçi sosyalizme yöneliyor, sendikalara ve kooperatiflere katılıyordu. Bu, onları Marksist düşüncelere kazanma ve bu temelde eğiterek sınıf mücadelesine hazırlama görevini de yakıcı hale getiriyordu. Ama bunun için fikirsiz netlik ve ilkesel sağlamlık olmazsa olmazdı. Engels’in program konusundaki titizliğinin ardında da bu bakış açısı yatmaktaydı.

Nitekim “1891 Sosyal Demokrat Program Taslağının Eleştirisi” başlığını taşıyan notlarında, program taslağına yönelik eleştirilerini ve önerilerini ayrıntılı bir şekilde dile getirecekti.¹⁰⁴ Bu metin, daha sonra nihai hali verilen Erfurt Programına (1891’de Erfurt kentinde yapılan parti kongresinde kabul edildiği için bu adla anılmaktadır) önemli katkılarda bulunurken, aslında kendi başına da programatik bir belge niteliğini taşımaktaydı. Burada, bugünkü toplumun yavaş yavaş sosyalizme doğru geliştiğini savunup barışçıl bir geçişi mümkün gören reformist görüşlerin eleştirisi de yer alıyordu. Geçici

103 Marx-Engels, *Collected Works*, c.27, s.70-71

104 Bkz. Marx-Engels, *Seçme Yapıtlar*, c.3

başarılar uğruna temel düşüncelerin unutulmasını, hareketin geleceğinin feda edilmesini “namuslu” nedenler sıralayarak meşrulaştırmaya girişen anlayış karşısında Engels, bunun oportünizm olduğunu belirtmekte ve “«namuslu» oportünizm belki de oportünizmlerin en tehlikelidir” diyerek parti yöneticilerini uyarıyordu. Fakat Engels’in tüm uyarılarına ve müdahalelerine rağmen, gerek Alman Sosyal Demokrat Partisinde gerekse İkinci Enternasyonalde reformist eğilimin baskın çıkmasının önüne geçilemeyecek, bu gerçeklik kendini Birinci Emperyalist Paylaşım Savaşının patlak vermesiyle birlikte olanca yıkıcılığıyla ortaya serecekti.

1890’a gelindiğinde Engels 70 yaşını geride bırakmıştı, ama tüm bu çabalardan da görüldüğü üzere, işçi sınıfının devrimci mücadelesinin başarıya ulaşması için canla başla çalışmaya devam ediyordu. Eleanor, onun 70. yaş günü vesilesiyle kaleme aldığı bir yazıda, bu yaşına rağmen vücudunun da ruhunun da çok canlı olduğunu belirtiyor ve Marx’ın ölümünün ardından yeri doldurulamaz bir rol oynadığını şu sözlerle dile getiriyordu:

“O tarihten beri Engels’in neler yaptığını herkes biliyor. Zamanının çoğunu babamın yapıtlarının yayımlanmasına verdi; yeni baskıların provalarını okudu ve en önemlisi Kapital’in çevirilerini denetledi. Kendi yapıtları ile yine kendi orijinal yazılarından hiç söz etmiyorum: Engels’in günlük çalışmalarının oylumunu ancak onu yakından tanıyanlar bilir. İtalyanlar, İspanyollar, Hollandalılar, Romenler (Engels bunların dillerini adamakıllı bilirdi) –İngilizleri, Almanları, Fransızları hiç saymıyorum– hepsi de ona yardım ve akıl danışmak için başvururdu.

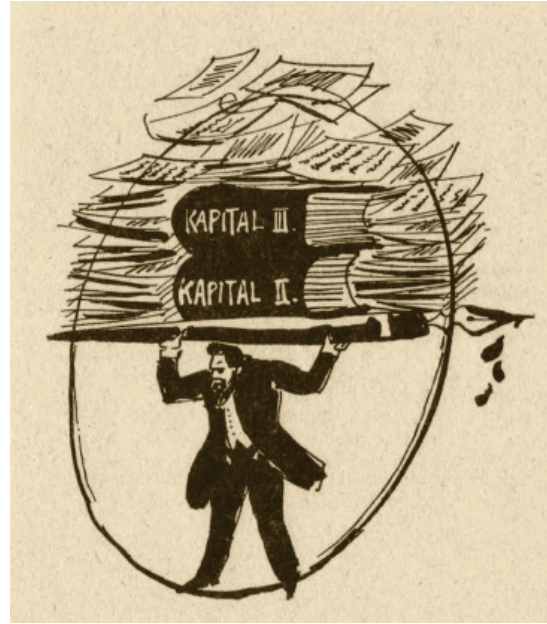
“Ustamızın bahçesinde çalışan bizler, bir güçlkle karşılaştığımızda hemen Engels’e başvururduk. Ve bu başvurularımız hiç boşa gitmezdi. Son yıllarda bu insanın tek başına yaptığı işlerin üstesinden bence bir düzine adam zor gelirdi. Engels hâlâ çalışmakta; çünkü o, –ve elbette bizler de– biliyoruz ki, Marx’ın ardında bıraktığı şeyleri dünyaya ancak ve ancak kendisi ulaştırabilir. Engels’in bizler için yapacağı hâlâ çok şeyler var, ve o bunları mutlaka yapacaktır!”

Yaptı da... Üstelik ilerleyen yaşına ve çok yoğun bir tempoyla çalışmasına rağmen enerjisini ve neşesini hiç yitirmeden... Pazar günleri dostları ve yoldaşlarıyla yemek yiyip sohbet etmek onun için geleneksel hale gelmişti. Mevcut ya da yeni kurulmakta olan işçi partilerinin temsilcileri ondan öğüt ve yardım almak için sık sık ziyarete gelirdi. Bazen fazlasıyla zaman alan bu

duruma rağmen üretkenliğinden bir şey kaybetmemesini disiplinli ve yöntemli çalışma alışkanlığına borçluydu.

Marx'ın kızı Laura'nın *Kapital*'in üçüncü cildini bitirdikten sonra sakin bir ortamda biraz dinlenmesi yönündeki tavsiyesine verdiği yanıtta söyledikleri¹⁰⁵ onun yoğunluğunu ve bundan kaçmasının mümkün olmadığını açıkça ortaya koymaktaydı. "Avrupa'nın beş büyük, bir dizi küçük ülkesindeki ve ABD'deki hareketimizi takip etmek zorundayım" diyen Engels, bunun için her gün farklı dillerde 7 günlük gazeteyi, çok sayıda haftalık yayını izlediğini belirtiyordu. Lenin'in dediği gibi, Marx'ın ölümünden sonra Avrupa sosyalistlerinin danışmanı ve önderi olmayı tek başına o sürdürmüştü. "Onun öğüt ve direktifleri, aynı ölçüde, hükümetin zulmüne karşın, hem güçleri hızla ve durmadan büyüyen Alman sosyalistleri tarafından, hem de ilk adımlarını iyi düşünmek ve tartmak zorunda olan İspanyol, Romen ve Ruslar gibi geri kalmış ülkelerin temsilcileri tarafından tutuluyordu. Bunların hepsi, yaşlı dönemde, Engels'in zengin bilgi ve deneyim hazinesinden yararlanıyorlardı."¹⁰⁶

Engels bir yandan da Marx'ın yazışmalarını toplayıp yayına hazırlamak için Eleanor'la (Tussy) birlikte yoğun bir çalışma yürütüyordu. Bunlar fazlasıyla zamanını alırken ve gözleri alabildiğine bozulmuşken, *Kapital*'in daha önceki ciltlerden çok daha eksik ve dağınık formdaki dördüncü cildine ait elyazmalarını toplayıp baskıya hazır hale getirmek de gerekiyordu. Engels bu nedenle yıllar önce başka bir çıkış yolu aradığını ve Marx'ın elyazmalarını temize çekme işini Kautsky ile Bernstein'ın üstlenmesini düşündüğünü ama onların kendi ülkelerindeki iş yükleri nedeniyle bunun pratikte mümkün olmadığını belirterek şöyle demekteydi aynı mektubunda:

105 Engels, *Büro ile Barikat Arasında* (17 Aralık 1894 tarihli mektup), s.171-73

106 Lenin, *Friedrich Engels*

“Bakalım, belki Tussy yapar. Kabul ederse, her şey tamamdır; etmezse onun üstüne fazlaca iş yığıp hastalığının nüksetmesine neden olduğuma dönük söylentilere meydan vermek istemem. Durumum bu işte: hissetmeye başladığım yaş 74, iş iki tane 40 yaşındaki insana yetecek kadar. Evet, kendimi toplamı 74 eden, biri 40 biri 34 yaşında iki F. E.’ye bölmek olanaklı olsaydı, o zaman bütün sorunlar çabucak çözüldü. Ama durum böyleyken yalnızca önümdekilere devam edip, ne kadar fazla ve ne kadar iyi yapabilirsem, o kadarını yapacağım.”

Kapital’in üçüncü cildi, ikinciden çok daha uzun bir sürece yayılan zorlu bir çalışmanın ürünü olarak 1894’te baskıya hazır hale gelecekti. Engels, *Kapital* metinlerini Marx’ın ruhuna uygun yayınlamak için her sözcüğü özenle seçmeye gayret ederken sonsuz bir emek harcamıştı. Lenin’in dediği gibi, bu muazzam eserin ikinci ve üçüncü cildini *Marx ve Engels’in ortak eseri* olarak görmek yanlış olmayacaktır.

Dogma değil, yöntem sunan bir kılavuz

Engels’in dile getirdiği gibi, Marksizm bir dogma değil, yöntem sunan bir kılavuzdur. Marksist tarih anlayışı da soyut kurgulardan değil, toplumsal oluşumların maddi varoluş koşullarından hareket eder. Bu noktada Marksizmin “ekonomik determinizm”le suçlanması mesnetsizliğine de değinmeden geçmeyelim. Marx’ın ve Engels’in, hasımları karşısında ana ilkeyi vurgularken diğer etkenleri uygun ölçüde vurgulayacak yer ve zaman bulamamalarını ya da konuyu anlaşılır kılmak üzere çubuğu bükmelerini kendilerine dayanak noktası olarak görüp çarpıtan bu tür yorumlar ziyadesiyle yaygındır. Ancak bizzat Engels’in “gençlerin zaman zaman ekonomik yana gerektiğinden daha çok ağırlık vermelerinden Marx’la benim de kısmen sorumlu tutulmamız gerekir” diyerek açıklık getirdiği bu hususlara ve son derece net bir şekilde ifade edilen aşağıdaki satırlara rağmen dile pelesenk edilen bu tür yorumlar ciddiye alınabilir olmaktan son derece uzaktır. Şöyle demektedir Engels:

“Materyalist tarih anlayışına göre tarihteki belirleyici etken, *son kertede* gerçek yaşamın üretimi ve yeniden üretimidir. Marx da ben de bundan daha çoğunu hiçbir zaman ileri sürmedik. Bundan ötürü, herhangi bir kimse ekonomik etken biricik belirleyicidir dedirtmek üzere bu önermenin anlamını zorlarsa, onu, boş, soyut, anlamsız bir söz haline getirmiş olur. Ekonomik durum temeldir, ama çeşitli üstyapı öğeleri –sınıf savaşımının politik biçimleri

ve sonuçları, yani savaş bir kez kazanıldıktan sonra kazanan sınıf tarafından hazırlanan anayasalar vb. hukuksal biçimler ve bütün bu gerçek savaşımaların onlara katılanların beyinlerindeki yansımaları, yani siyasal, hukuksal, felsefi teoriler, dinsel görüşler ve daha sonra bunların dogmatik sistemlere gelişmeleri- hepsi de tarihsel savaşımaların gidişi üzerinde etki yapar ve birçok durumda özellikle onların biçimini belirlerler. Bütün bu öğeler arasında bir etkileşim vardır; bu etkileşime bütün sonsuz arızı durumlar (yani, aralarındaki iç bağlantı o kadar uzak ya da ortaya konulması o kadar olanaksız olduğundan yok sayıp gözardı edebileceğimiz şeyler ve olaylar) çokluğu ortasında, ekonomik eğilimin sonunda kendisini ortaya koyması kaçınılmazdır. Yoksa teorinin herhangi bir tarihsel döneme uygulanması, birinci dereceden basit bir denklemin çözümünden daha kolay olurdu.”¹⁰⁷

Engels'in materyalist tarih anlayışını sergilediği önemli örneklerden biri de, 1895 başlarında, Marx'ın *Fransa'da Sınıf Mücadeleleri* adlı eserinin yeni baskısı için kaleme aldığı “Giriş”tir. Bu, 1848 devrimlerinden Paris Komününe uzanan süreci ekonomik koşullar da dâhil olmak üzere bütünlüklü bir şekilde değerlendiren ve devrimci mücadele açısından gerekli derslere odaklanan kapsamlı bir analiz yazısıydı. Engels, o dönemlerde proletaryanın zaferi yönündeki beklentilerinin güçlü olduğunu fakat tarihin kendilerini haksız çıkardığını belirtirken, kıta Avrupa'sındaki ekonomik gelişme durumunun o zaman kapitalist üretimin kaldırılması için henüz yeterince olgunlaşmamış olduğunu söylüyordu. Bu satırlar, proleter devrimi ve işçi iktidarını nesnel koşullardan kopararak kendinden menkul bir öznel ögenin müdahalesine indirgeyen komplocu ve iradeci anlayışlarla Marksist anlayış arasındaki farkı da net bir şekilde ortaya koymaktaydı.

Öte yandan özellikle Almanya'ya odaklanarak, devrimci mücadelenin gelişen aşamadaki taktikleri ve mücadele biçimlerini de ele alan Engels, tümüyle somut koşullardan hareket ediyordu. Ne var ki bu yazıdaki bazı temel vurgular (1848'e kadar her yerde belirleyici olan barikat savaşlarının ya da sokak çatışmalarının, nesnel koşullardaki değişim nedeniyle artık bir hayli eskimiş olması; Almanya'da genel oy hakkının işçi sınıfı açısından büyük bir kazanç dönüşmesi; legalitenin sunduğu büyük olanaklar gibi) Engels'in ölümünün ardından reformistler tarafından tepe tepe kullanılacaktı. Buna zemin hazırlayanların başında ise, bu yazıyı Engels'in “politik vasiyeti” olarak sunan

107 Marx-Engels, *Seçme Yazışmalar* (21 Eylül 1890 tarihli mektup), c.2, s.235 (elden geçirilmiş çeviri)

Bernstein gelecekti. Marksizmin “gözden geçirilmesi” (yani revize edilmesi) gerektiğini savunan Bernstein, Engels’i “barışçıl bir legalite tapınıcısı” gibi göstermekten çekinmeyecekti.

Oysa “Giriş”i Berlin’e gönderdikten sonra partinin yürütme sekreteri R. Fischer’in hükümetin çıkarmaya hazırlandığı yeni baskı yasası nedeniyle bazı ifadeleri çıkarmasını istemesi karşısında Engels’in söyledikleri ortadaydı. Uygun gördüğü çıkarmaları yapan Engels, bununla birlikte “*zor kullanılmaktan tamamen uzak durmayı savunarak hiçbir şey elde edemezsiniz*”, “*dünyanın hiçbir yerinde, hiçbir parti silah zoruyla direnme hakkından vazgeçecek kadar ileri gitmez*” diyerek parti yönetimini uyardıktan geri durmamıştı.¹⁰⁸ Buna rağmen *Vorwärts*’te “Giriş”ten kırılarak bir özet yayınlandığını görünce çok sinirlenerek şunları ifade etmişti yazdığı iki mektupta:

“*Vorwärts*’de bugün benim «Giriş»imden bir parça alıntılandığını hayretle gördüm. Önceden bana haber verilmeden basılmış ve öyle bir budanmış ki, ben, her ne pahasına olursa olsun barışçıl bir legalite tapınıcısı gibi görünüyorum. Bereket ki, yazının tümü şimdi *Neue Zeit*’ta yayınlanacak da, bu aşağılayıcı izlenim silinecek. Bu konuda aklımdan geçenleri *Liebknechte* ve kim olurlarsa olsunlar, benim görüşümü, bana tek söz etmeksizin yanlış sunma fırsatını ona verenlere, hiç sözümü esirgmeden yazacağım...”¹⁰⁹

“*Liebknechte* bana iyi bir oyun oynadı. Marx’ın 1848-50 Fransa’sı üzerine yazılarına «Giriş» yazımdan, bir zamandan beri, ve özellikle Berlin’de yeni baskı yasalarının hazırlanmakta olduğu şu sıralarda, öğütlemekten hoşlandığı *her nasıl olursa olsun barış, ve zora ve şiddete karşı çıkma* taktiklerini desteklemesine yarayacak her şeyi almış yayınlamış. Ama ben bu taktikleri yalnızca bugünün Almanya’sı için salık veriyorum, onu da önemli bir kayıtla. Fransa’da, Belçika’da, İtalya’da ve Avusturya’da bu taktikler, kendi bütünlükleri içinde uygulanamaz ve yarın Almanya’da da uygulanamaz olabilir.”¹¹⁰

Komünizmin ölümsüz savaşçısının kaleme aldığı son eser bu Giriş yazısı olacaktı. Kendisini içten içe kemiren gırtlak kanseri nedeniyle ağrılarının giderek artacağı bir sürece giren Engels, altı ay kadar süren bu acılı dönemde bile, yazdığı mektuplarla yoldaşlarına yardımcı olmaya devam etti. 5 Ağustos

108 Marx-Engels, *Collected Works* (Fischer’e 8 Mart 1895 tarihli mektup), c.50, s.272

109 Marx-Engels, *Seçme Yazışmalar* (Kautsky’ye 1 Nisan 1895 tarihli mektup), c.2 s.322

110 Marx-Engels, *Seçme Yazışmalar* (Paul Lafargue’a 3 Nisan 1895 tarihli mektup), c.2 s.322

1895 gecesi ise, geride mücadeleci işçi kuşakları için paha biçilmez bir eylem kılavuzu bırakarak hayata gözlerini yumdu. Çeşitli ülkelerden gelen 80 kadar yoldaşı onu, cenazesini krematoryuma taşıyacak özel trenin yanaştığı bir istasyonda sade bir törenle sonsuzluğa uğurladı. Marksizmin büyük ustasının bedeni vasiyeti uyarınca yakıldı ve külleri İngiltere’de, Eastbourne açıklarında denize savruldu. Ömrünü komünizm mücadelesine adayan Engels, içinden çıktığı sınıfı reddedip, onun mezar kazıcısının saflarına geçerek burjuvaziye farklı türden bir kuyruk acısı da yaşatmanın bahtiyarlığı içinde göçüp gitti. Fikirleriyse o zamandan bu yana tarih tarafından doğrulanmaya ve milyonlarca işçi tarafından kavga kavga, umut umut yaşatılmaya devam ediyor.

KAYNAKÇA

- Engels, *Büro ile Barikat Arasında*, Sol Yay., 1996
- Engels, *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu*, Sol Yay., 1997
- Engels, *Köylüler Savaşı*, Payel Yay., 1978
- Engels, *Konut Sorunu*, Yordam Yay., 2020
- Engels, *Sosyalizmin Ütopyadan Bilime Gelişmesi*, İnter Yay., 1999
- Engels, *Anti-Dühring*, İnter Yay., 2000
- Engels, *Tarihte Zorun Rolü*, Sol Yay., 1974
- Engels, *Doğanın Diyalektiği*, Sol Yay., 5. bsk.
- Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin, Devletin Kökeni*, Yordam Kitap, 2019
- Marx-Engels, *Komünist Manifesto*, Yordam Yay., 2014
- Marx, *Kapital*, c.1, Yordam Yay., 2015
- Marx, *Fransa'da Sınıf Savaşları 1848-1850*, Sol Yay., 4. bsk.
- Marx, *Fransa'da İç Savaş*, Sol Yay., 2005
- Marx-Engels, *Seçme Yazışmalar*, c.1, Sol Yay., 1995
- Marx-Engels, *Seçme Yazışmalar*, c.2, Sol Yay., 1996
- Marx-Engels, *Seçme Yapıtlar*, c.1, Sol Yay., 1976
- Marx-Engels, *Seçme Yapıtlar*, c.2, Sol Yay., 1977
- Marx-Engels, *Seçme Yapıtlar*, c.3, Sol Yay., 1979
- Marx-Engels, *Collected Works*, c.2
- Marx-Engels, *Collected Works*, c.7
- Marx-Engels, *Collected Works*, c.19
- Marx-Engels, *Collected Works*, c.24
- Marx-Engels, *Collected Works*, c.26
- Marx-Engels, *Collected Works*, c.27
- Marx-Engels, *Collected Works*, c.40
- Marx-Engels, *Collected Works*, c.50

Marx-Engels, *Gotha ve Erfurt Programları Üzerine*, Yordam Yay., 2017

Marx-Engels, *Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi*, Sol Yay., 1969

Marx-Engels-Lenin, *Sendikalar Üzerine*, Bilim Yay., 1975

Lenin, *Friedrich Engels*, 13 Aralık 1901, marksist.net/node/801

Elif Çağlı, *Reformizm Üzerine*, 3 Ocak 2006, marksist.net/node/579

Elif Çağlı, *Enternasyonal Sorunu*, 29 Temmuz 2012, marksist.net/node/3057

Elif Çağlı, *Bu Dünyaya Marx Geldi*, 4 Mayıs 2018, marksist.net/node/6328

Elif Çağlı, *Manifesto'nun Sönmeyen Ateşi*, Ağustos 2007, marksist.net/node/1624

Mehmet Sinan, *Modernleşen Despotizmin Sivilleşme Sancısı*, 1 Ekim 2005, marksist.net/node/258

Serhat Koldaş, *ABD'de İsyân Büyüyor, Tarihsel Kavga Devam Ediyor/1*, 7 Haziran 2020, marksist.net/node/6966

Özgür Doğan, *Ulusal Soruna Marx ve Engels'in Tarihsel Yaklaşımı*, 7 Aralık 1994, marksist.net/node/136

E.A.Stephanova, *General Engels*, Ceylan Yay., 1997

David Riazanov, *K.Marx/F.Engels – Hayat ve Eserlerine Giriş*, Belge Yay., 1990

Friedrich Engels Biyografisi, Sorun Yay., 1997

Marx-Engels Anıları, Evrensel Yay., 1999